

SCHOONHOVEN

DE RUIMTELIJKE ONTWIKKELING
VAN EEN KLEINE STAD IN HET RIVIERENGEBIED
GEDURENDE DE MIDDELEEUEWEN

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR IN DE TECHNISCHE WETENSCHAPPEN

AAN DE TECHNISCHE HOGESCHOOL TE DELFT

OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS IR. H. J. DE WIJS,

HOOGLEERAAR IN DE AFDELING DER MIJNBOUWKUNDE,

VOOR EEN COMMISSIE UIT DE SENAAT TE VERDEDIGEN OP WOENSDAG

2 DECEMBER 1964 TE 16 UUR DOOR

JACOBUS CHRISTIAAN VISSER

BOUWKUNDIG INGENIEUR

GEBOREN TE GOES

1240 4540

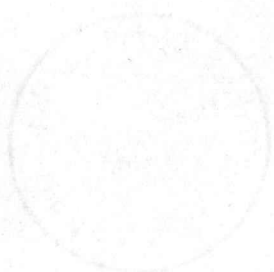
TE ASSEN BIJ

VAN GORCUM & COMP. N.V. - DR. H. J. PRAKKE & H. M. G. PRAKKE

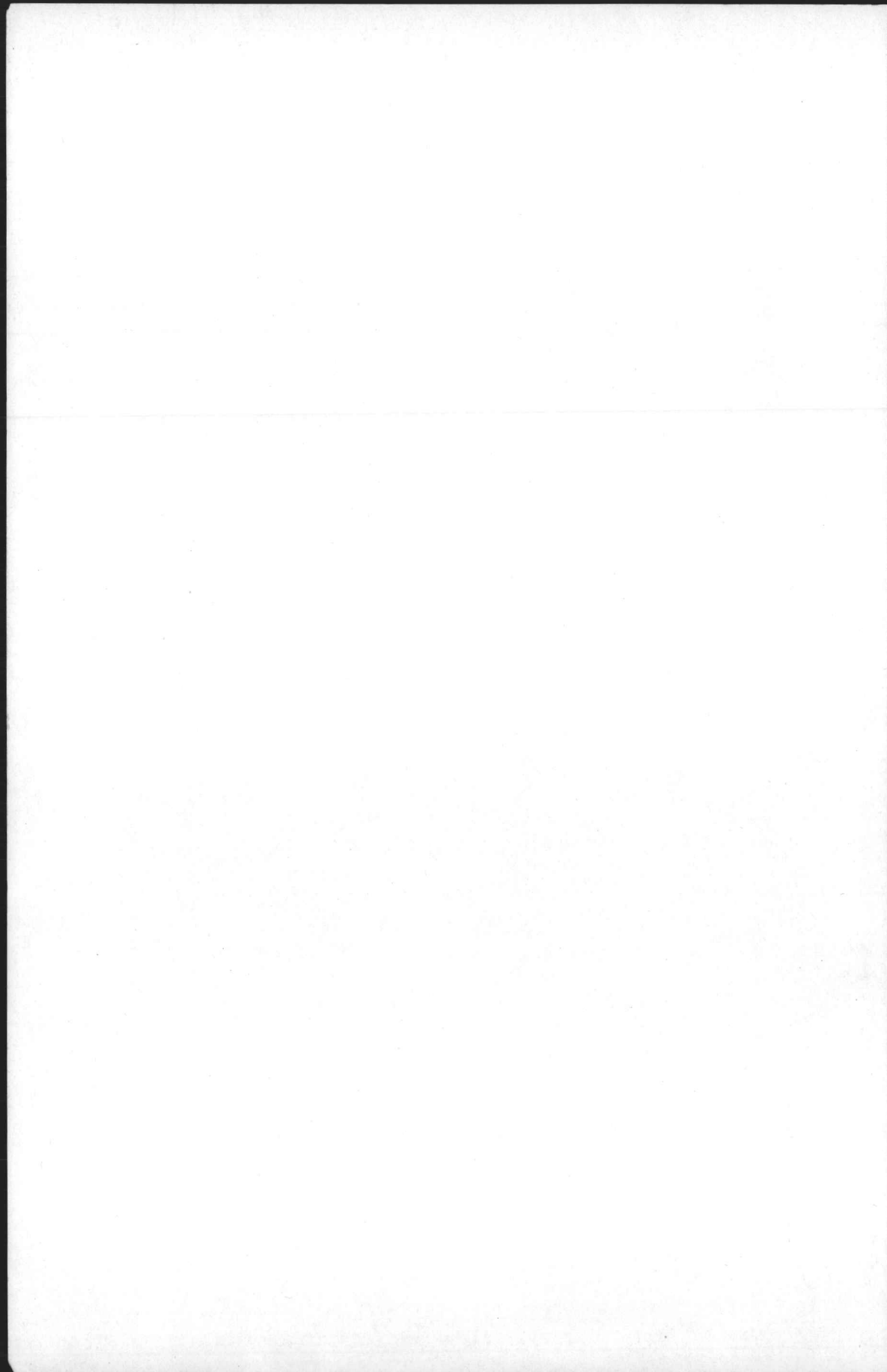
Schoonhoven

Dit proefschrift is goedgekeurd door de promotoren
PROF. IR. J.H.FROGER EN PROF. DR. E.H.TER KUILE

Uitgegeven met steun van
de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (z.w.o.)

AAN MIJN OUDERS

Inhoud

LIJST VAN ILLUSTRATIES	IX
LIJST VAN AFKORTINGEN	X
INLEIDING — DOEL EN BEGRENZING	I
HOOFDSTUK I — LAND EN WATER.	4
HOOFDSTUK II — DE VOORGESCHIEDENIS VAN HET STADSGBIED	14
HOOFDSTUK III — DE STADSWORDING EN DE ONTWIKKELING VAN DE STEDELIJKE NEDERZETTING GEDURENDE DE DERTIENDE EEUW	31
<i>Afdeling A</i>	
1. Bestuur en gerecht	31
2. Het stedelijke rechtsgebied	37
3. De stadsparochie	40
4. De bestaansbronnen	41
5. De loop van de bevolking	42
6. Bodem en waterstaat	43
7. De stadsverdediging	48
8. Het kasteel	49
<i>Afdeling B</i>	
1. De ruimtelijke structuur en de omvang van de nederzetting	52
2. De samenstellende delen van het stadsplan	67
Samenvatting en conclusies	70
HOOFDSTUK IV — DE ONTWIKKELING VAN DE STEDELIJKE NEDERZETTING VANAF DE AANVANG VAN DE VEERTIENDE EEUW TOT EN MET HET DERDE KWART VAN DE ZESTIENDE EEUW.	77
<i>Afdeling A</i>	
1. Bestuur en gerecht	77
2. Het stedelijke rechtsgebied	85
3. De stadsparochie	87
4. De bestaansbronnen	88
5. De loop van de bevolking	94
6. Bodem en waterstaat	100
7. De stadsverdediging	103
8. Het kasteel	105

Afdeling B

1. De ruimtelijke structuur en de omvang van de nederzetting 111
2. De samenstellende delen van het stadsplan 130

De woon- en bedrijfsbebouwing 130

Het gebruik van de erven en van de bebouwing – De afmetingen van de erven en het type van de bebouwing – De dichtheid van de bebouwing.

De bijzondere gebouwen en instellingen 152

Het stadhuis – De waag – De lakenhal – De vleeshal – Het stadskoren-
pakhuis – De school – Het tolhuis – De doelen – De parochiekerk –
De kapel van het Heilige Kruis – De Commanderie van de Duitse
Orde – Het Karmelietenklooster – Het klooster van St. Agnes –
Het klooster van St. Elisabeth – Het Cellebroederklooster – Het gast-
huis – Het leprozenhuis – Het oude-mannenhuus.

Straten en grachten 163

De verdedigingswerken 177

Samenvatting en conclusies 182

SOMMAIRE 194

LIJST VAN GERAADPLEEGDE STADSPLATTEGRONDEN UIT DE ZESTIENDE TOT EN
MET DE ACHTTIENDE EEUW 197

LIJST VAN GECITEERDE LITTERATUUR. 200

REGISTER 202

Lijst van afkortingen

A.R.A.	Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage.
A.R.A. R.R.	Rekeningen van de Grafelijkheidsrekenkamer of Rekenkamer der domeinen van Holland.
A.R.A. Lk	Leen- en registerkamer van Holland.
Enquete	Enquete ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van de schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant, gedaen in den jaer MCCCCXIII, uitg. R. Fruin, 1876.
Informacie	Informacie up den staet, faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyeuwe schiltaele, gedaen in den jaere MDXIV, uitg. R. Fruin, 1866.
Van Mieris	F. van Mieris, Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en de heeren van Vriesland, 4 dln., 1753-1756.
O.A.Sch.	Oud archief van Schoonhoven; inventaris in v.r.o.a. xli (1918), dl. I, bijl. xvii, p. 798-876 (H. J. L. Th. van Rheineck Leyssius) en in v.r.o.a. XLVIII (1925), dl. I, bijl. XII, p. 821-960 (G.J. Lugard). N.B. Het rechterlijk archief van Schoonhoven bevindt zich in het A.R.A. (inv. no. 2269 e.v.).
Ob.G.	Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen, uitg. door L.A.J.W. Baron Sloet, 1872-1876.
Ob.H.Z.	Oorkondenboek van Holland en Zeeland, uitg. door L.Ph.C. van den Bergh, 2 dln., 1866-1873, met supplement door J. de Fremery, 1901.
Ob.H.Z. ed. Obreen	Als voren, tweede verbeterde en vermeerderde uitgave, uitg. door H.G.A. Obreen, 1937.
Ob. St. U.	Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, 5 dln.; dl. I uitg. door S. Muller Fz. en A.G. Bouman, 1921, dl. II door K. Heeringa, 1940, dln. III, IV en V door F. Ketner, 1944, 1954 en 1959.
Poortenboek	Poortenboek van Schoonhoven 1386-1504, O.A.Sch. inv. 1129.
R.A.U.	Rijksarchief in de provincie Utrecht te Utrecht.
V.R.O.A.	Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven.
Weesboek	Weesboek van Schoonhoven 1393-1504, O.A.Sch. inv. 2405. N.B. Dit weesboek is geschreven in inv. 1129 (Poortenboek 1386-1504).
W.H.G.	Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht.

Doel en begrenzing

Het ontstaan en de ontwikkeling van de steden vormen een rijk werkterrein voor de vele specialismen van de huidige historische wetenschap. Immers in de stad komen vrijwel alle aspecten van de samenleving in de verschillende tijden naar voren, in hun onderlinge relaties, tevens in relatie tot het natuurlijk milieu. Vele van deze aspecten betreffen het werkterrein van de vak-historicus; zij kunnen ondermeer gerekend worden tot de politieke geschiedenis, de rechtshistorie, de economische en de sociale geschiedenis, waarin de steden met hun in menig opzicht van de landelijke gemeenschappen afwijkende structuur, steeds een bijzondere plaats hebben ingenomen.

Deze studie betreft een onderwerp uit de stadsgeschiedenis, dat geacht kan worden te liggen aan de periferie van het gebied van onderzoek van de vakhistoricus: de ruimtelijke ontwikkeling van de stedelijke nederzetting, en heeft tot doel het inzicht te verruimen in de wijze waarop vroegere generaties van stadsbewoners hun nederzettingen onder invloed van bepaalde factoren en beantwoordend aan bepaalde eisen, ruimtelijk gestalte hebben gegeven. Dit aspect van de stadsgeschiedenis maakt deel uit van het vakgebied van de stedenbouwkundige, het vakgebied, dat de huisvesting in de ruimste zin van het woord omvat. Samen met de voortbrengselen van de architectuur, en in nauwe relatie hiermede, bepaalt de stedenbouwkundige conceptie de verschijningsvorm van de nederzettingen. Bij dit historisch onderzoek is het gegeven, in casu de stedelijke nederzetting, gezien door het oog van de stedenbouwkundige, is het onderwerp benaderd met de visie en de kennis, die het vak van de stedenbouwkundige tegenwoordig kenmerken.

Meer nog dan de bouwkunst is de stedenbouwkunde gebonden aan eisen van maatschappelijke en economische aard, aan eisen, die gesteld worden door het fysische milieu. Dit betekent, dat men bij een onderzoek naar de wijze waarop een stadsplan tot stand gekomen is, niet kan volstaan met een beschouwing van de vormgeving van dit plan, doch dat men voor het verkrijgen van een inzicht in de verschillende stedenbouwkundige vormele-

menten, verscheidene 'niet-ruimtelijke' aspecten van de stedelijke ontwikkeling, benevens het natuurlijke milieu in het onderzoek moet betrekken. Een dergelijke benadering van het onderwerp vereist een diepgaande kennis van vele facetten van de geschiedenis, voorts ondermeer van de historische geografie en de bodemkunde.

Gezien de zeer aanzienlijke omvang van het onderzoek, die de wijze van benadering van het onderwerp vraagt, is het onderwerp zowel naar ruimte als naar tijd in sterke mate beperkt. Deze beperking is gevonden in de beschouwing van een enkele representant van een bepaald type stedelijke nederzetting: de grachten- of waterstad, de stad van het lage land, die bij uitstek als Nederlands kan worden aangemerkt. Als voorbeeld van dit type is de stad Schoonhoven gekozen.

Tot ontwikkeling gekomen aan de Lek en met een gracht als centraal element van de nederzetting, behoort Schoonhoven volledig tot het genoemde nederzettingstype. Het betreft tevens een object van bescheiden omvang, evenwel met alle kenmerken van de stedelijke nederzetting. De keuze van Schoonhoven maakt het voorts mogelijk een aantal steden, eveneens van beperkte omvang, die qua wording en ontwikkeling grote gelijkens met Schoonhoven vertonen, in het onderzoek te betrekken zonder dat de te bewerken stof al te zeer wordt uitgebreid. Dit zijn ondermeer de stadjes Oudewater, Montfoort, IJsselstein, Vianen en het op korte afstand van Schoonhoven gelegen kleine stadje Nieuwpoort. De grotere steden Gouda en Gorinchem worden mede op bepaalde punten gezien, benevens de meer oostelijk gelegen stadjes Culemborg en Buren en de stedentrits aan de Linge: Leerdam, Asperen en Heukelum.

Het tijdsbestek is beperkt tot de Middeleeuwen, die, voor zover het de geschiedenis betreft, voor de meeste steden in ons land ten aanzien van de ruimtelijke ontwikkeling, de belangrijkste periode vormen. Het begrip 'Middeleeuwen' is bij dit onderzoek wat ruim genomen, daar de gevolgde lijnen van de stedelijke ontwikkeling zijn doorgetrokken tot in het derde kwart van de 16e eeuw.

Bij de opzet van deze studie is, gelet op de eerder gestelde desiderata voor het onderzoek, een ruime plaats toebedeeld aan het natuurlijk milieu (hoofdstuk I), aan 'De voorgeschiedenis van het stadsgebied' (hoofdstuk II) en voorts aan de aspecten van de stedelijke ontwikkeling, die in nauwe relatie tot de ruimtelijke ontwikkeling staan. Deze aspecten zijn in de hoofdstukken III en IV, waarin de stadswording en de ontwikkeling tot en met het derde kwart van de 16e eeuw worden behandeld, begrepen in een achttal capita selecta uit de stadsgeschiedenis (afdeling A van deze hoofdstukken). In een afdeling B van de laatstgenoemde hoofdstukken is de

ruimtelijke ontwikkeling zelf aan de orde gesteld. Naast de ruimtelijke structuur en de omvang van de nederzetting is hierbij bijzondere aandacht besteed aan wat genoemd is 'De samenstellende delen van het stadsplan'. Ook hier mag gelden, dat een inzicht in het geheel, in dit geval de stad, slechts verkregen wordt door een grondige analyse van de onderdelen.

Gaarne dank ik burgemeester J. Aten, die Schoonhoven voor mij steeds een 'open stad' deed zijn, gemeentearchivaris Gerh. J. Lugard Jr., die een vruchtbare studie van de Schoonhovense archivalia mogelijk maakte en directeur van gemeentewerken C. H. A. Lotz, die mij zeer behulpzaam is geweest bij het 'veldwerk' in de oude stad.

Land en water

Het natuurlijke landschap in het grensgebied van de Krimpenerwaard en de Lopikerwaard, het in verband met de ontwikkeling van Schoonhoven te beschouwen gebied, wordt door de bodemkundigen getypeerd als 'het landschap van de getijdenrivier'. Dit landschap wordt gekenmerkt door uitgestrekte veenmoerassen, omsloten door brede rivierbeddingen met zwak ontwikkelde, voornamelijk uit klei opgebouwde oeverwallen¹. De veenmoerassen konden eerst ontstaan nadat tegen het einde van het Atlanticum (een tijdsperiode deeluitmakend van het Holoceen, te stellen van 5000 tot 1300 jaar voor Chr.) het z.g. Oude-Duinlandschap de Noordzee had buiten gesloten. Tot kort voor onze jaartelling strekte dit 'oppervlakteveen' zich vrijwel over het gehele westen van ons land uit².

In de kuststreek is in daarop volgende perioden, tot diep in de Middeleeuwen, het veenlandschap in sterke mate aangetast door grote inbraken van de zee. In omvangrijke gebieden, vooral in het zuidwesten (Zeeland en de Zuidhollandse eilanden), werd het veen weggeslagen, dan wel door afzettingen van de zee bedekt. Algemeen bekend is het ontstaan van de meer landinwaarts gelegen Biesbos na de Sint-Elisabethvloed in 1421. De ten noorden van dit gebied gelegen waarden, de Alblasserwaard, de Krimpenerwaard en de Lopikerwaard zijn evenwel buiten de directe invloedssfeer van de zee gebleven; we vinden hier het oudere veengebied terug.

In nagenoeg de gehele Krimpenerwaard ligt het veen, nader aan te duiden als 'bosveen', aan de oppervlakte³. Slechts langs de rivieren, de Lek en de Hollandse IJssel, is het veen door klei afgedekt. De dikte van deze kleilaag, die bij de rivieren enige meters kan bedragen, neemt landinwaarts geleidelijk

¹ C. H. Edelman, Inleiding tot de bodemkunde van Nederland, p. 38-39.

² Op. cit., p. 65-67.

³ Zie voor de bodemgesteldheid de Geologische Kaart, schaal 1 : 50.000, de bladen 38I, 38II, 38III en 38IV (Gorinchem) en de Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 200.000, blad 6 (Zuid-Holland en Utrecht).

af. In de Lopikerwaard beperkt het veen aan de oppervlakte zich tot enige gebieden van beperkte omvang in het westelijke gedeelte van deze waard; in de overige delen van de waard is het veen door klei bedekt. Ook in het grensgebied van beide waarden is aan beide zijden van de Vlist door het in de bedding van dit stroompje opgestuwde rivierwater een dun kleidek afgezet.

De dikte van de veenlaag is plaatselijk zeer verschillend¹. Een waarde van vijf meter kan hiervoor als een globale benadering worden gegeven. Onder deze laag bevindt zich vrijwel steeds klei of venige klei. Op verscheidene plaatsen, ondermeer onmiddellijk ten noorden van Schoonhoven, vertoont het bodemprofiel een sterke afwisseling van klei- en veenlagen, waarbij veelal vermenging van klei en veen kan worden geconstateerd. Dientengevolge kan, dit betreft in het bijzonder de randen van de waarden, de opbouw van de bovenste bodemlagen plaatselijk sterk variëren. Voorts kunnen nog zandige afzettingen in verlande stroomgeulen belangrijke afwijkingen van het 'standaard' profiel ten gevolge hebben.

Het gedurende het Holoceen gevormde lagenpakket van klei en veen ligt op zand, dat meestal tot het Pleistoceen gerekend kan worden. De bovengrens van de pleistocene afzettingen bevindt zich in de omgeving van Bergambacht op ca. 12 m ÷ N.A.P.². Daar deze grens geleidelijk daalt in westelijke richting, zal het grensvlak tussen de holocene en de pleistocene lagen zich bij Schoonhoven op ongeveer 11 m ÷ N.A.P. bevinden. Het bedoelde grensvlak is vrij geaccidenteerd. Ten gevolge hiervan ligt op een aantal plaatsen in het klei- en veengebied, waaronder in de Krimpenerwaard, pleistoceen zand aan de oppervlakte, dan wel op geringe diepte onder het bodemoppervlak. Deze zandopduikingen, in de waarden 'donken' genaamd, zijn uitvoerig beschreven door Vink³. In de omgeving van Schoonhoven werden door Vink de volgende opduikingen gekarteerd⁴:

1. drie donken in het dorp Bergambacht,
2. drie 'kwelbulten' in Tussenlanen (ten noordoosten van Bergambacht),
3. drie donken, gelegen op ca. één kilometer ten westen van Ammerstol,
4. de 'Hoogt van Zevender', op ongeveer twee kilometer ten noordoosten van Schoonhoven in de polder Noord-Zevender.

Voor een nadere beschouwing van de opbouw van de holocene bodemlagen in en om Schoonhoven zal worden uitgegaan van een beknopte

¹ Verg. T. Vink, Rivierstreek, bijl. 27.

² Op.cit., p. 538.

³ T. Vink, Lekstreek, p. 20-79, Rivierstreek, p. 14-64.

⁴ T. Vink, Rivierstreek, p. 17.

beschrijving van de natuurlijke waterlopen in dit gebied, aangezien deze waterlopen, zowel de nog 'levende' als de reeds verlande, in belangrijke mate deze opbouw mede hebben bepaald¹.

Bij Schoonhoven kunnen als waterlopen van natuurlijke oorsprong worden aangemerkt:

1. de Lek, één der takken van het Rijnsysteem,
2. de Voor-Zevender, deel uitmakend van de Lopikervaart en eertijds bij Schoonhoven in de Lek uitmondend,
3. de Vlist, oorspronkelijk aanvangend ten noordoosten van de stad, bij Haastrecht uitmondend in de Hollandse IJssel.

1. De Lek, de Rijntak tussen Wijk bij Duurstede en Krimpen, wordt gerekend tot de 'grote rivieren'. De breedte bedraagt bij Schoonhoven ruim 200 m. Het tijverschil bedroeg in een recente periode (1941-1950) gemiddeld 132 cm². Er was daar ter plaatse reeds een tijverschil aanwezig, toen de vorming van de bovenste lagen van de bodem plaats vond. Hierop wijst de opbouw van het natuurlijke landschap, eerder omschreven als: 'het landschap van de getijdenrivier'. De oevers van de rivier zijn opgebouwd uit klei en veen. Waar Vink dan ook zandige afzettingen van de Lek karteerde (bij Willige-Langerak, bij Gelkenes en bij de Nes in de gemeente Bergambacht²), beschreef hij deze als oude stroombeddingen van de rivier. De dikte van het kleidek bedraagt bij Schoonhoven ruim één meter; landinwaarts neemt deze dikte snel af. Ten westen van de Opweg te Schoonhoven en in het ten oosten van deze weg gelegen Hofland meet de kleilaag nog slechts circa vijftig centimeter.

¹ Voor het grondgebied van Schoonhoven en de directe omgeving hiervan, stonden de volgende grondboringen en sonderingen ter beschikking:

- a. 7 boringen langs de Kerkweg tot 500 m ten westen van Den Hem (Vink, Riv.str. bijl. 27);
- b. 5 boringen in het gebied ten westen van de Opweg (gemeente Schoonhoven);
- c. 3 boringen in het industrieterrein ten oosten van het Veerhuis (gemeente Schoonhoven);
- d. 23 boringen in het tracé van de prov. weg naar het veer te Schoonhoven (Prov. Waterstaat in z.h.);
- e. 1 boring op 20 m ten zuiden van de N.H. kerk te Willige-Langerak (Lab. v. Grondmechanica te Delft);
- f. 1 boring in het perceel hoek Molenstraat-Meent (als e);
- g. 5 boringen in 1960 verricht door de heer K. Westerling, destijds student aan de L.H. te Wageningen: op een braakliggend terrein tussen de Weistraat en de Nes, op het Doelenplein en in de tuinen van de panden Haven-westzijde 34, Havenstraat 15 en Koestraat 118.
- h. 6 sonderingen ten oosten van de Oude Haven (Geologische Dienst van de Genie);
- i. 1 sondering in het perceel hoek Lopikerstraat-Dam (Arch. bureau Ir. R. Visser te Schoonhoven).

² Tienjarig overzicht der waargenomen waterhoogten langs de Nederlandse hoofdrijvers etc. 1941-1950, (1954).

³ T. Vink, Lekstreek, resp. p. 219, 284 en 230.

Ter plaatse van het latere stadsgebied van Schoonhoven werd de noordelijke oever van de Lek, hier de buitenbocht van de rivier, onderbroken door de uitmonding van de Zevender, nu onder de benaming 'Voor-Zevender' een onderdeel van de Lopikervaart. Bij stormvloed, in het bijzonder wanneer deze gepaard gingen met hoge standen van het rivierwater, werd het Lekwater hierlangs landinwaarts gestuwd; bij lage rivierstanden daarentegen liep het oevergebied droog. We kunnen ons het grondgebied van Schoonhoven, in het bijzonder het gedeelte ten oosten van de Haven, dan ook voorstellen als een samenstel van slibbanken, doorsneden door geulen en killen. In de huidige Scheepmakershaven kan nog het door mensenhanden vervormde restant van een van deze geulen worden herkend. De huidige Veerpoort ligt hierbij op een eertijds aan deze geul grenzende opwas in de Lek.

De ontwikkeling van de Lek tot een 'grote' rivier, zoals wij die nu kennen, zal volgens Pons eerst plaats gevonden hebben gedurende de Vroege Middeleeuwen, waarbij vooral sedert het jaar 1000 de capaciteit van de stroom is vergroot¹. De opvatting van Vermast, dat uit de verlening van rechten voor Langerak-Zuid (1253?) kan worden afgeleid, dat de Lek stroomopwaarts van Schoonhoven eerst in de 13e eeuw een rivier van betekenis is geworden, is niet aannemelijk². Vermast leidt uit het in elkaars verlengde liggen van de kavelsloten in Langerak-Noord en in Langerak-Zuid af, dat de Lek oorspronkelijk ten noorden of ten zuiden van deze gebieden stroomde. Is het uitgangspunt voor deze veronderstelling reeds onjuist, aangezien de kavelpatronen bij een nauwkeurige beschouwing wel degelijk afwijkingen ten opzichte van elkaar vertonen, ook de structuur van de bodem verleent geen steun aan de hypothese van een Lekdoorbraak in de 12e of de 13e eeuw³.

In de geschreven bronnen vindt men de Lek voor de eerste maal vermeld in een oorkonde van het jaar 777⁴. De schenking van het ripaticum (het oeverrecht), die in deze oorkonde is vastgelegd, kan duiden op het belang, dat toenmaals aan de stroom in kwestie werd gehecht. De etymologie van de naam wijst evenwel op een niet al te belangrijke waterloop ten tijde dat deze benaming werd gevormd⁵. Wellicht kan de relatief late ontwikkeling van de rivier, die door de bodemkundige Pons wordt verondersteld, hiermede in verband gebracht worden. Hierbij kan nog worden opgemerkt,

¹ L. J. Pons, *Vijfherenlanden*, p. 13 en tijdsdiagram no. 1.

² P. G. F. Vermast, *De Heeren van Goye*, k. 168 (1950).

³ Zie de kaarten van Vink bij diens genoemde werken.

⁴ Ob. St. U. no. 48.

⁵ M. Schönfeld, *Ned. waternamen*, p. 187, noot 229.

dat de Lek, in tegenstelling tot andere rivieren in ons land, waaronder de Rijn, de Maas, de Schelde en de Waal, niet bij de klassieke schrijvers wordt vermeld¹.

Wijst de genoemde oorkonde van 777 op de ontwikkeling tot een rivier van betekenis vóór de 8e eeuw, ook de opkomst en de bloei van het handelscentrum Dorestad (7e-9e eeuw) kan mede verklaard worden uit een goede bevaarbaarheid van de Lek in deze tijd (contacten met Engeland)². Wanneer vervolgens de Lek in het begin van de 11e eeuw voor de eerste maal als vaarweg wordt genoemd, blijkt een groot aantal schepen (van de Noormannen) in het midden van de stroom voor anker te kunnen gaan (in 1007). Alpertus van Metz, die ons dit verhaalt, vermeldt verder, dat kort nadat de Noormannenvloot zich weer in beweging had gezet, de voorhoede hiervan de Rijn bereikte³. De ankerplaats op de Lek moet dus vrij ver stroomopwaarts gelegen hebben.

Vastgesteld kan worden, dat de Lek in de 11e en de 12e eeuw, de tijd waarin, zoals hierna zal blijken, de landen in de omgeving van Schoonhoven ontgonnen zijn, tot de belangrijke rivieren gerekend mag worden, een rivier met een wispelturig karakter, die, naar blijkt uit een oorkonde van 1155⁴, reeds op het einde van de 11e eeuw de inwoners van Lopik noopte de afwatering van hun gebied te leiden naar de Hollandse IJssel.

2. De Voor-Zevender of Noordzevendervoorwetering, tot in de 17e eeuw kortweg met 'Zevender' aangeduid, maakt deel uit van de Lopikervaart. De studies van Vink hebben de Lopikervaart doen kennen als een waterloop van heterogene samenstelling⁵. In dit kader is het slechts van belang de 'benedenloop' hiervan, de Voor-Zevender, nader te bezien.

Vink zag in dit stroompje het restant van een jong-pleistocene stroom (door hem de Gooilandsche stroom genoemd), die, voordat deze volledig was verland, door de vloed opnieuw tot leven was gewekt. Deze Gooilandsche stroom was een zijtak van de 'oer'Lek, die na de rivier bij de huidige polder Vijfhoeven te hebben verlaten, zich nog geen 10 km stroomafwaarts weer met de hoofdstroom verenigde. De verlande monding van de Gooilandsche stroom vermoedde Vink in de bebouwde kom van Schoonhoven, niet ter plaatse van de in 1933 gedempte stadssloot de Zevender, doch ten westen hiervan volgens het hierna volgende tracé⁶: van de Schelebrug

¹ Op.cit., p. 74 en p. 187.

² J. F. Niermeyer, *De wording van onze volkshuishouding*, p. 22.

³ Alperti Mettensis, *De Diversitate Temporum* uitg. A. Hulshof, w.h.g. III, 37 (1916), 19.

⁴ Ob.St.U. no. 411.

⁵ T. Vink, *Rivierstreek*, p. 526.

⁶ Op.cit., p. 520 e.v.

(de brug ter plaatse waar de Lopikervaart in de stadsgracht van Schoonhoven uitmondt), via de Dam tot de Koestraat bij de Ned.Herv.kerk (ca. 400 m in zuidwestelijke richting), vervolgens langs de Koestraat (ca. 300 m in zuidelijke richting) en tenslotte naar de Kat (ca. 200 m in zuidwestelijke richting). De vraag of de 'stads'Zevender ooit een verbinding gevormd heeft tussen de Voor-Zevender en de Lek, blijft hierbij onbeantwoord. Vink concludeerde voor de bodemgesteldheid in de binnenstad van Schoonhoven tot een stevige rug volgens het boven omschreven tracé, een rug die zich in de directe omgeving van de Lek verbreedt, en verder slappe grond, vooral in het zuidoostelijke deel van de stad, waar de straatnaam 'Nes' het moerassige karakter van de bodem zou onderstrepen.

Deze voorstelling van zaken is zeer aantrekkelijk, daar de stevige ondergrond de plaats bepaald zou kunnen hebben van het stadscentrum (de Dam) en van belangrijke gebouwen, zoals het vm. kasteel (aan de noordoostelijke zijde van de stad) en de kerk. Gezien de nu ter beschikking staande gegevens omtrent de bodem van Schoonhoven¹ is de gegeven voorstelling van de structuur van de bodem in de binnenstad aanvechtbaar. Hierbij dient te worden opgemerkt, dat Vink zijn conclusies niet fundeerde op eigen bodemonderzoek (zoals vrijwel overal elders in zijn werken), doch op informaties, die waren ingewonnen bij ter plaatse bekenden.

In 1959 heeft de Geologische Dienst van de Genie een zestal sonderingen verricht aan de Oude Haven-oostzijde, juist in de door Vink aangewezen strook met stevige grondslag. Uit deze sonderingen blijkt, dat de bodem daar ter plaatse tot ca. 8 m onder het maaiveld (ca. 6,5 m ÷ N.A.P.) uit zeer slappe grond bestaat. Een daarmee overeenstemmend beeld geeft een in 1961 verrichte sondering op de hoek van de Dam en de Lopikerstraat. Ook daar bevindt zich een vastere grondslag eerst op ca. 6,5 ÷ N.A.P. Een volgend punt betreft de toren van de Ned.Herv.kerk. Deze toren helt aanzienlijk in oostelijke richting (in 1925 138 cm.) Een door Mulder in 1908 ingesteld onderzoek wees uit, dat deze, op een zwaar balkrooster gefundeerde toren rust op een slappe ondergrond. Latere boringen hebben aangetoond, dat de vaste grondslag daar gelegen is op ca. 10 m ÷ N.A.P.²

Ongetwijfeld zijn deze gegevens niet voldoende om de hypothese van Vink zonder meer te verwerpen, doch twijfel aan de juistheid hiervan is geboren. Hetzelfde mag gelden ten aanzien van de betekenis, die Vink toekende aan de benaming 'Nes': de aanduiding voor een laag gelegen,

¹ Ziet noot 1, p. 6.

² Deze gegevens zijn ontleend aan het dossier van de St. Bartholomeuskerk te Schoonhoven, berustend bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Voorburg.

moerassig deel van de binnenstad. Beekman omschreef het woord 'nes' als volgt¹:

1. landtong in neusvorm in een bocht van een rivier of buitendijksch land, uitstekend in zee, zeeboezem of benedenrivier,
2. nat, laag land, moerassige strook lands.

De straatnaam 'Nes', die in Schoonhoven gebezigd wordt, is een relict van de benaming 'Nesse', waarmee de gronden werden aangeduid, die onmiddellijk ten oosten van de Zevender waren gelegen. (in de richting van Willige-Langerak). Het gedeelte van deze Nesse binnen de voormalige stadsgrachten blijkt ongeveer 1 m hoger te liggen dan het overige stadsgebied (ca. 2 m + N.A.P. t.o.v. ca. 1 m + N.A.P.). Dit hoogteverschil zegt weinig omtrent de oorspronkelijke hoogteligging van de verschillende stadsdelen, omdat het gebied tussen de Haven, de Lopikerstraat, de Wal en de Korte Dijk zeer waarschijnlijk kunstmatig is opgehoogd. Het bodemprofiel evenwel, zowel ten oosten als ten westen van de Haven met veen of kleiig veen ter hoogte van N.A.P. en daar onder met een vrijwel gelijksoortige opbouw, maakt de onderscheiding van het gebied ten oosten van de Haven als bijzonder drassig, zo zeer, dat dit gebied met een hierop betrekking hebbende benaming zou zijn aangeduid, niet waarschijnlijk. Heel het latere stadsgebied was moerassig, en stond bij tijd en wijle onder water. Het bodemprofiel ten oosten van de stad onderscheidt zich met een kleidek van ruim 1 m zelfs gunstig ten opzichte van de overige omgeving. Daar bedraagt het kleidek slechts 50 cm tot 1 m. Het ligt derhalve voor de hand voor de Nesse bij Schoonhoven de hierboven als eerste gegeven betekenis van het woord aan te houden. De Nesse was dan het 'neusvormig' stuk land tussen de Zevender en de Lek, dat in eerste instantie buiten de ontginningsactiviteiten is gebleven. Het woord 'nes' heeft hier dezelfde betekenis als de Nes onder Bergambacht (een verlande Lekmeander) en als de Binnennes onder Gelkenes (eveneens een voormalige stroomdraad van de Lek).

De beschikbare gegevens wettigen niet de door Vink geschetste tegenstellingen in de grondslag van Schoonhoven als uitgangspunt te nemen bij een beschouwing over de stedenbouwkundige aanleg van deze stad. Zolang een gedetailleerd bodemonderzoek van de bebouwde kom van Schoonhoven ontbreekt, zal moeten worden vastgehouden aan het algemene beeld, zoals dit door de Geologische kaart en de Bodemkaart wordt gegeven: een van de Lek af geleidelijk dunner wordend kleidek, gelegen op veen.

¹ A. A. Beekman, Middelned. Wb. (Verwijs en Verdam), XI (1941), k. 387-390.

3. De Vlist is in oorsprong een veenwater, dat met vele andere stroompjes de moerassen tussen de Lek en de Hollandse IJssel van het hemelwater ontlastte. Aangezien het maaiveld van de Krimpener- en Lopikerwaard daalt in noordwestelijke richting, moeten we de oorsprong van de Vlist bij Schoonhoven zoeken, de monding aan de Hollandse IJssel bij Haastrecht. Volgens Vink ontsprong de Vlist op een punt, dat ten noordoosten van het Hofland is gelegen, nabij het huidige gemaal van de polder Willige-Langerak¹. Slechts tijdens hoge vloed en zal er water vanuit de Lek in de Vlist gestroomd zijn.

Langs de Vlist is ten gevolge van opstuwing van het water van de Hollandse IJssel een vrij breed kleidek afgezet, op sommige plaatsen meer dan vier kilometer breed. De aanwezigheid van dit kleidek langs de Vlist is zeker van belang geweest voor de occupatie in het grensgebied van de Krimpener- en Lopikerwaard. Menselijk ingrijpen heeft verhoed, dat de Vlist de weg gevolgd is van andere verlande soortgenoten in dit gebied, ondermeer van de door Vink gekarteerde Bovenbergse Stroom (onmiddellijk ten noorden van Schoonhoven, lopend in oostwestelijke richting), de Boenderpasse tak en de Keulevaartse stroom, (beide vrijwel evenwijdig aan de Vlist gelegen, op enige honderden meters ten oosten hiervan).

Hoewel de Vlist als waterloop uiteraard steeds de mindere van de Lek is geweest, heeft dit stroompje in de ontwikkeling van het gebied tussen Haastrecht en Schoonhoven een belangrijke rol gespeeld: als basis voor de ontginning, als afwateringskanaal en voorts als factor bij de vorming van de genoemde nederzettingen.

Tenslotte mogen in het kader van 'Land en water' enige opmerkingen gemaakt worden over de natuurlijke vegetatie in het beschouwde gebied en over de ligging van het bodemoppervlak ten opzichte van N.A.P. in het stadsgebied van Schoonhoven ten tijde van de vorming hiervan. Op de slibrijke oevers van de getijdenrivieren ontwikkelde zich de zogenaamde galerijwouden, waaraan de 'woud'-namen herinneren². In de omgeving van Schoonhoven kan in dit verband gewezen worden op het in de Bloise rekeningen vermelde 'Nuwout' in Bergambacht, en op een tweetal namen in het gebied ten noordwesten van Schoonhoven: het Rot en het Overrot, die eveneens in de Bloise rekeningen vermeld worden. Deze namen doen denken aan een vegetatie, rijk aan opgaand hout. De samenstelling van het veen (bosveen) en het hierin aanwezige z.g. kienhout maken het vervolgens mogelijk een inzicht in de natuurlijke vegetatie te verkrijgen: op de kleirijke randen van

¹ T. Vink, *Lekstreek*, p. 257 e.v.

² C. H. Edelman, *Over plaatsnamen met het bestanddeel 'woud'*, p. 211-212.

de waard een begroeiing van zwaar hout, waaronder de eik, naar het centrum overgaande in een lichtere vegetatie, ondermeer gevormd door elzen en berken.

Oorspronkelijk lag het veen in het centrum van de Krimpenerwaard zo hoog, dat het zelfs tijdens stormvloeden niet overstroomd werd, een toestand, die aanmerkelijk van de huidige afwijkt. Zo bereikte de vloed bij Schoonhoven gedurende de jaren 1941-1950 een gemiddelde hoogte van 1,23 meter + N.A.P.; het maaiveld onmiddellijk ten westen van de stad ligt daarentegen op circa 1 meter ÷ N.A.P. Vele factoren hebben tot dit verschil geleid. Bodemdaling, zeespiegelrijzing en menselijk ingrijpen, ondermeer door bedijking en regulering van de waterhuishouding, zijn componenten, die de ligging van het land ten opzichte van het water hebben beïnvloed. Van de factoren, die bodemdaling ten gevolge hebben gehad, is in de waarden de inklinking van het veen de belangrijkste geweest. Pons geeft voor de Vijfherenlanden maximale klinkwaarden van 75 tot 80 cm.¹ Van der Linde komt voor de Alblasserwaard tot ongeveer dezelfde waarden. Het is gerechtvaardigd ook voor de omgeving van Schoonhoven een klink ten bedrage van ongeveer 75 cm aan te houden².

Uitgaande van dit gegeven zou voor de periode, waarin de ontwikkeling van Schoonhoven een aanvang nam, een maaiveldhoogte van 20 tot 30 cm ÷ N.A.P. kunnen worden aangenomen (in de eerste helft van de 13e eeuw). Bij een boring³, verricht op een perceel, dat gelegen is tussen de Weistraat⁴ en de Nes (maaiveld op 2,00 m boven N.A.P.) werd evenwel ter hoogte van N.A.P. een laag bosveen aangetroffen (ca. 30 cm dik), rustend op zware klei eveneens met een laagdikte van ongeveer 30 cm. Ten westen van de Haven werd dit kleilaagje niet gevonden (boring in de tuin van het perceel Koestraat no. 118), aangezien in deze omgeving de bodem tot circa 40 cm ÷ N.A.P. is geroerd; daartegen wel in de noordwestelijke hoek van het, ten oosten van de Oude Haven gelegen, Doelenplein. Zowel op het Doelenplein als op het erf tussen de Weistraat en de Nes ligt de zware klei op een laag venige klei (dik 55 cm) en vervolgens op sterk zandige klei, met vrijwel dezelfde laagdikte. De laatstgenoemde laag wordt op dezelfde diepte (1,10 tot 1,20 m ÷ N.A.P.) eveneens aangetroffen ten westen van de Haven (op het genoemde perceel in de Koestraat en in de Havenstraat in de voortuin van het pand no. 15).

Uit het voorgaande blijkt, dat zelfs wanneer in de huidige binnenstad inklinking van de gronden nauwelijks is opgetreden, het bodemoppervlak

¹ L. J. Pons, Vijfherenlanden, p. 45.

² Mondelinge mededeling van Ir. J. van der Linde i.i. te Zuid-Beijerland.

³ Zie noot 1, p. 6, groep boringen g.

⁴ Voor 'Weistraat' leze men 'Lange Weistraat'.

ten tijde van de stadswording op N.A.P., dan wel enige decimeters boven N.A.P. was gelegen. Dit houdt in, dat sedertdien het gebied ten westen van de Haven-Oude Haven ruim één meter is opgehoogd. Voor het nog nader te omschrijven gebied ten oosten van de Haven (p. 46) bedraagt deze waarde circa twee meter. Is voor het laatstgenoemde gebied een vrij aanzienlijke ophoging op een bepaald tijdsmoment waarschijnlijk (midden 13e eeuw), voor het overige stadsgebied binnen de vesten zijn bij het onderzoek geen aanwijzingen verkregen, of daar van een zeer geleidelijke 'groei' van de bodem, dan wel van periodieke ophogingen sprake is geweest.

Ten aanzien van de klink in de binnenstad kan nog worden opgemerkt, dat deze waarschijnlijk zeer gering is geweest. In het polderland wordt de mate van inklinking van de bodem voornamelijk bepaald door de hoogteligging van het maaiveld ten opzichte van het zomerpeil. Sedert de 16e eeuw is de stand van het grondwater in de stad aanmerkelijk hoger geweest dan in de omliggende polders, waar juist de klink in dezelfde tijdsperiode tengevolge van de in de 15e eeuw ingevoerde windbemaling in versterkte mate is opgetreden. In dit verband mag nog worden gewezen op het verschil in ligging van het maaiveld van de in 1486 ingerichte hoge boezem van de Vlist bij Haastrecht en van het maaiveld in de omliggende polders. Het maaiveld van de voormalige hoge boezem ligt op 90 cm $\div$ N.A.P., het maaiveld van de polders Beneden-Haastrecht en Vlist-westzijde op 160 cm $\div$ N.A.P. Het verschil, ten bedrage van 70 cm, is gezien de hiervoor genoemde klinkwaarden opmerkelijk.

De voorgeschiedenis van het stadsgebied

De occupatiegeschiedenis van de Krimpener- en de Lopikerwaard kan verdeeld worden in drie perioden, die globaal gezien op elkaar aansluiten:

1. De periode van de 'oudste bewoning', van de incidentele ontginningen in de randgebieden van de waarden (tot omstreeks het jaar 1000).
2. De periode van de 'grote ontginning', van de systematische ontginning in het bijzonder van de binnenwaarts gelegen landen (11e eeuw en 12e eeuw).
3. De periode van de stedelijke ontwikkeling (13e eeuw en eerste helft van de 14e eeuw).

Strikte tijdsgrenzen zijn voor deze perioden niet te geven. Van Balen stelt, dat in de Krimpenerwaard eerst op het einde van de 18e eeuw de laatste restjes 'wildernis' voorgoed verdwenen waren¹. Met deze auteur kan worden aangenomen, dat in de 14e en de 15e eeuw vrij omvangrijke gebieden nog niet in cultuur gebracht waren. Dit betrof echter de achtereinden van de ontginningseenheden. Het stramien van de verkaveling zal reeds omstreeks het jaar 1200 voltooid zijn geweest. Dit mag zeker gelden voor het hier beschouwde grensgebied van de beide waarden.

Tot de eerste periode worden alle ontginningen gerekend vóór de z.g. 'grote ontginning', door Van der Linden in zijn dissertatie genoemd 'De openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte'². In de tweede periode werd de wildernis, zeker gezien de ter beschikking staande middelen, op grootscheepse wijze aangepakt. Aan het einde van deze periode was, althans op papier, de wildernis bedwongen. De grenzen van de kleine territoria, waarin het land was opgedeeld, waren bepaald; zowel de parochiale indeling, als de indeling in lagere rechtsgebieden waren gefixeerd. De ontwikkeling van de stedelijke nederzettingen in deze waarden, Schoon-

¹ P. van Dalen, *Middeleeuwse landontginning in de omgeving van Gouda*, II, p. 39.

² H. van der Linden, *De Cope*, ondertitel.

hoven, Montfoort en IJsselstein, die met een modern begrip omschreven nooit van 'internationale' betekenis zijn geweest, sluit hierop aan. Hoezeer ook de politieke aspiraties van de verschillende machthebbers de ontwikkeling van deze stadjes hebben beïnvloed, hun ontstaan en groei moet toch in de eerste plaats gezien worden in verband met de occupatie van het omringende land, als een gevolg hiervan.

De oudste bewoning

De beschikbare gegevens doen het zwaartepunt van de oudste bewoning kennen in het oostelijke gedeelte van de Lopikerwaard¹. In de eerste plaats in de omgeving van IJsselstein, vervolgens noordwaarts in de richting van Heeswijk en zuidwaarts in de richting van Jaarsveld². Het vrijwel ontbreken van gegevens vóór het jaar 1000 betreffende de Krimpenerwaard doet vermoeden, dat dit gebied vóór de 11e eeuw nagenoeg onbewoond is geweest. Uiteraard is het ontbreken van gegevens geen voldoende grond voor deze conclusie. Het is mogelijk, dat oudheidkundig bodemonderzoek sporen van oude bewoning aan het licht zal brengen, zoals ondermeer in de Vijfherenlanden en de Alblasserwaard het geval is geweest, doch veel resultaten zijn hiervan niet te verwachten. De bodemgesteldheid en de hiermee verband houdende vegetatie (moerasbos), benevens de vondsten (beter het ontbreken van vondsten) in de omliggende gebieden, waaronder in het aan de Lek grenzende gedeelte van de Alblasserwaard, wettigen deze veronderstelling. Wat het grondgebied van Schoonhoven betreft, is het wel zeer moeilijk conclusies te trekken omtrent een oude bewoning op grond van een enkele romeinse munt, die hier is gevonden³.

De lokalisatie in de Krimpenerwaard van een tweetal vermeldingen in de eerder aangehaalde goederenlijst van de St. Maartenskerk te Utrecht berust op toeschrijvingen. Is de vereenzelviging van de drie kerken in 'Lote' met de kerken in Krimpen, Ouderkerk en Lekkerkerk acceptabel (overigens

¹ Verg. W. F. J. den Uyl, *De Lopikerwaard* 1, p. 8-12.

² Ubburon (Opburen ten zuiden van IJsselstein) wordt vermeld in de goederenlijst van de kerk van St. Maarten te Utrecht (Ob. St.U. no. 49). Het ten noorden van IJsselstein gelegen Eiteren komt voor in de lijsten van goederen van de abdij te Werden uit de 10e en de 11e eeuw (Ob. St.U. no. 91, 116 en 208). Voorts wordt een landgoed onder Eiteren vermeld in een schenkingakte van 1036 (Ob.St.U. no. 191, met de aantekening, dat de echtheid van deze oorkonde niet onbetwist is). De archeologische gegevens zijn eveneens schaars. In de gemeente Lopik, in de polder Batuwe onder Jaarsvelderkapel, werd romeins en inheems aardewerk aangetroffen, vermoedelijk uit de 2e eeuw na Chr. (Med. prof. dr. P. J. R. Modderman te Leiden). In 1935 werd in de directe omgeving van IJsselstein eveneens romeins aardewerk aangetroffen uit de 2e eeuw, benevens scherven uit de 9e of de 10e eeuw (G. van Hoorn, *IJsselstein*, p. 4-5).

³ A. W. Byvank, *Excerpta Romana*, III (Rijks Gesch. Pub., 89, 1947), p. 149.

allerminst zeker), dat met 'Hasehem' het huidige Haastrecht bedoeld zou zijn, is zeer twijfelachtig¹. De toeschrijving berust op overeenkomst van het eerste lid van de naam: Hase-hem – Haas-trecht. In de 12e eeuw wordt echter Haastrecht aangeduid met 'Havekesdret'². Het is mogelijk, dat in de loop van de 10e of de 11e eeuw 'hem' door 'drecht' is verdrongen. De vorm 'Havekes' sluit echter een afleiding Hasehem – Haastrecht uit. De vermelding van Hasehem in de goederenlijst van St. Maarten mag dus niet als een bewijs voor de ouderdom van Haastrecht gelden. Wel kan met Van der Linden worden aangenomen, dat Haastrecht tot de oudere ontginningen van de Krimpenerwaard behoort³. Van der Linden vermoedt voor Haastrecht een vorm van 'vrije' vestiging, waarbij de achterbegrenzing van de hoeven bepaald werd ten tijde van de uitgifte van de landinwaarts gelegen wildernis (waaronder Vlist-westzijde en Vlist-oostzijde). Betreffende Haastrecht kan dus slechts worden vastgesteld, dat zolang geen verdere gegevens beschikbaar zijn – die dan wel uit de bodem zullen moeten komen – het een open vraag blijft, hoe lang Haastrecht bestond, toen een Gerard van Havekesdrecht zich op het einde van de 11e eeuw heer van dit gebied noemde.

Ook de vermeldingen van de gouw Lake en Isla in de jaren 944, 1046 en 1122⁴ geven weinig houvast omtrent de oudste geschiedenis van de Krimpenerwaard. Het is niet mogelijk de grenzen van deze gouw nauwkeurig te bepalen. De gouw wordt in de oorkonden slechts in zijn geheel genoemd, waarbij vermeldingen van goederen, die een plaatsbepaling mogelijk zouden kunnen maken, ontbreken. Toch is het blijkens de strekking van de genoemde oorkonden aannemelijk, dat de Krimpenerwaard en de Lopikerwaard tot de gouw Lek en IJssel hebben behoord. In 944 verkregen de kerken van St. Maarten en St. Marie (Oudmunster) het overheidsgezag in de meergenoemde gouw, voorzover de graaf Waldger en diens zoon Ratbod dit in leen gehouden hadden. Dit overheidsgezag zal zich uitgestrekt hebben, zowel over de toenmaals ontgonnen, als over de toenmaals nog niet ontgonnen gebieden⁵. Het is mogelijk, dat vele rechten, die door het Sticht Utrecht in de beide waarden werden uitgeoefend, teruggaan op de schenking van 944. Zo kunnen ook de rechten van Stichtse zijde uitgeoefend op een

¹ D. P. Blok, Naamsveranderingen en modeverschijnselen in de middeleeuwse plaatsnaamgeving in Utrecht en Holland benoorden de Lek, p. 20. Blok oppert een gelijkstelling Hasehem – Heeswijk (bij Montfoort), waarbij 'hem' vervangen zou zijn door 'wijk'.

² Ob.St.U. no. 280, anno 1108: 'Frethericum de Haukesdret' en Ob.St.U. no. 411, anno 1155: Gerard en Frederik 'de Havekesdrecht'; Gerard leefde tijdens het episcopaat van Koenraad (1076-1099); diens zoon Frederik zal dezelfde zijn als Frederik vermeld in 1108.

³ H. van der Linden, De Cope, p. 294-295.

⁴ Ob.St.U. no. 106, 200 en 306.

⁵ H. van der Linden, De Cope, p. 99.

gedeelte van het grondgebied van Schoonhoven gedurende de 13e eeuw, hierop teruggaan.

De grote ontginning

Voor de landen gelegen aan de Vlist is deze periode in de geschiedenis van de occupatie van zeer groot belang geweest. Hoe weinig er ook bekend is omtrent de ontginningsactiviteiten in deze streek, toch mogen we aannemen, dat de ruimtelijke structuur van dit gebied in deze periode is vastgelegd. Voor de kennis van de wording van Schoonhoven is het noodzakelijk uitvoerig na te gaan op welke wijze dit gebied is ontgonnen en wanneer deze ontginning, althans de aanvang hiervan, heeft plaatsgevonden.

De structuur van het land en de hiermee verband houdende wijze van ontginnen, is in grote trekken nog uit het huidige kaartbeeld af te lezen. Een nauwkeurige datering van de ouderdom van de verschillende ontginningsseenheden is ten gevolge van het ontbreken van oorkonden betreffende de uitgften van de wildernis, onmogelijk. Aan de hand van de huidige verkaveling kan evenwel bij benadering een chronologie van de ontginning opgesteld worden, die, zij het weer globaal, in onze tijdrekening verankerd kan worden.

In het beschouwde gebied komt slechts één type van verkaveling voor: de strokenverkaveling met bewoning op de kavels¹. Verschillen in de bodemgesteldheid komen in de verkaveling vrijwel niet tot uiting. Hierbij moet worden opgemerkt, dat ten tijde van de ontginning de klei en het veen nagenoeg op gelijke hoogte lagen. Van klei- en zandruggen in tegenstelling tot veenkommen, typisch voor het huidige inversie-landschap, was toen geen sprake². Ook de pleistocene zandopduikingen, de donken, in de omgeving van Schoonhoven klein in aantal en gering van omvang, hebben het kavelpatroon in hoofdlijnen niet, in detail nauwelijks beïnvloed. Een uitzondering hierop schijnt het dorp Bergambacht te vormen, waar de kerk en het kasteel gesticht zijn op de aanzienlijkste donken in dit gebied. De hoofdstructuur van de verkaveling, waarvan de parcelering in de dorpskern is afgeleid, wordt echter bepaald door opstrekkende kavels vanuit de noordelijke oever van de Lek. Wel is van de donken gebruik gemaakt, doch deze kunnen niet beschouwd worden als uitgangspunten van de occupatie van het omliggende gebied.

¹ Verg. E. W. Hofstee en A. W. Vlam, Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelvormen in Nederland, p. 222 e.v.

² Opmerkelijk is in dit opzicht de ligging van de dorpskern van Stolk. Het centrum van dit dorp is juist ten zuidwesten van een met zand en klei opgevulde oude stroombedding gesticht, Vink, Rivierstreek, p. 513.

Daarentegen is het patroon van de verkaveling wel in sterke mate bepaald door de natuurlijke waterlopen. In de eerste plaats door de Lek en de Hollandse IJssel, waarvan de oevers de bases werden voor de ontginningen Bergambacht en Willige-Langerak (aan de Lek) en voor de ontginning van Haastrecht (aan de IJssel); vervolgens door de Vlist en de Voor-Zevender (Lopikervaart), die de eerste ontsluitingswegen waren van de landinwaarts gelegen wildernis. Eerst bij het voortschrijden van de occupatie werden gegraven waterlopen de hartaders van de ontginningen (ondermeer in Benschoop, Polsbroek en Stolwijk).

De diepte van de ontginningen is, enige uitzonderingen zoals het westelijke gedeelte van Willige-Langerak buiten beschouwing gelaten, bepaald door de mens. De wijze waarop deze ontginningsdiepte tot stand is gekomen, kan omschreven worden als 'direct' en 'indirect'. Van 'direct' kan gesproken worden, wanneer reeds ten tijde van de uitgifte van de wildernis de hoevediepte is vastgelegd. Tot de tweede categorie behoren de ontginningen met oorspronkelijk 'vrije' opstrek' (Haastrecht) en de z.g. restontginningen, waarbij de achtergrens van de hoeven bepaald is door de begrenzing van een oudere ontginning (Cabauw en Noord-Zevender). De ontginningen, waarbij de diepte van de hoeven bij de uitgifte van de woeste grond is vastgesteld, vormen een waardevol uitgangspunt voor de chronologie van de occupatie. Van der Linden vond, dat bij deze ontginningen de diepte veelal ca. 1250 m bedraagt¹. In de omgeving van Schoonhoven wordt deze maat aangetroffen bij Vlist-westzijde, Vlist-oostzijde, Polsbroek-zuid en Stolwijk. Een wat grotere maat (1300-1400 m) bezitten Willige-Langerak, Lopik en Polsbroek-noord.

Naar Van der Linden heeft aangetoond, is het voorts mogelijk van een groot aantal ontginningseenheden in het Hollands-Utrechts veen- en kleigebied de tijd van uitgifte globaal te bepalen aan de hand van de voorwaarden, die bij de uitgifte van de gronden werden gesteld. In de regel werd bij het verwerven van de grond door de ontginners (de 'cope') een bepaald bedrag in geld bedongen. Het blijkt, dat bij uitgiften in de 11e en 12e eeuw per hoeve² jaarlijks slechts een luttel bedrag, één of enkele muntjes met een geringe waarde, moest worden opgebracht. Deze 'tijns' is te beschouwen als een recognitie, een erkenning van de rechten van de persoon of de instelling, die de grond had uitgegeven³. In de 13e en de 14e

¹ H. van der Linden, *De Cope*, p. 20-25.

² De gangbare breedte van deze hoeven was 30 roeden (H. van der Linden, *De Cope*, p. 35). Gerekend met de Rijnlandse of de Stichtse roede, resp. 3,767 m. en 3,757 m, bedroeg de hoevebreedte ruim 110 m.

³ H. van der Linden, *De Cope*, p. 160 e.v.

eeuw blijken de 'cope' voorwaarden wat de tijns betreft te zijn gewijzigd. In deze periode werden aanzienlijke bedragen per morgen als 'pacht' ge-eist¹. Ten aanzien van de omgeving van Schoonhoven kan op grond van dit onderscheid in de grootte en de aard van de voor het gebruik van de grond verschuldigde bedragen in geld worden vastgesteld, dat het Vlist-gebied en de hieraan grenzende gebieden, zowel in de Krimpenerwaard als in de Lopikerwaard, vóór het begin van de 13e eeuw ter ontginning zijn uitgegeven².

Na deze conclusies van meer algemene aard, dient het grondgebied van Schoonhoven en de onmiddellijke omgeving hiervan nader te worden onderzocht. Dit onderzoek betreft in de eerste plaats Bergambacht en Willige-Langerak, daar Schoonhoven op de grens van beide gerechten tot ontwikkeling is gekomen. Vervolgens zullen Vlist, Bonrepas, Polsbroek, Lopik en Noord-Zevender worden gezien.

× *Bergambacht* Het verkavelingspatroon van Bergambacht is zeer regelmatig. De vanuit de noordelijke oever van de Lek opstrekkende kavels liggen nagenoeg evenwijdig, en bereiken in het oostelijke deel van de ontginning een lengte van ca. 3500 m. De grenzen zijn deels natuurlijk (de Lek en de Vlist), deels eerst geconsolideerd, toen het centrum van de waard ter ontginning werd uitgegeven. (Vlist-westzijde en Stolwijk). In het westen sluit Bergambacht aan op de ontginningen Lekkerkerk (de huidige polder Den Hoek en Schuwagt) en Zuidbroek.

Uit het patroon van de verkaveling blijkt duidelijk, dat de Vlist van ouds de oostelijke grens van de ontginning heeft gevormd. Volgens Vink ontsprong de Vlist ter plaatse van het huidige gemaal van Willige-Langerak, dat gelegen is ten noordoosten van het Hofland. Uit het kaartbeeld blijkt, dat de bovenloop van de Vlist (tot ca. 200 m ten noorden van de Voornebrug) is vergraven. Op deze kanalisatie wijst in het bijzonder de scherpe bocht in de Vlist bij de genoemde brug. Ter plaatse van de 'bron' monden zowel de wetering van Willige-Langerak als de afwateringssloot van het Hofland in de Vlist uit. Aan de hand van schriftelijke gegevens uit de 14e en de 15e eeuw kan worden aangetoond, dat de vergraven bovenloop van

¹ Op. cit., p. 203 e.v.

² Op. cit., p. 305-309. Aan de door Van der Linden gegeven tijnsbedragen van Polsbroek en Cabauw kunnen de tijnsen van Vlist, Bonrepas en Lopik worden toegevoegd. Door de 48 hoeven in Vlist werden per jaar 4 schellingen opgebracht; door de 18 hoeven in Bonrepas 1 sch. 6 denier (A.R.A. R.R. no. 1707, boekjaar 1447-'48, f. 17 vs.). In Lopik werden in 1381 totaal 18 schellingen opgebracht, een gering bedrag, indien de uitgestrektheid van deze ontginning in aanmerking genomen wordt (A.R.A. R.R. no. 5660).

de Vlist, benevens de afwateringssloot van het Hofland werden aangeduid met 'Vorne' en dat deze Vorne deel uitmaakte van de oostelijke begrenzing van Bergambacht.

De Vorne, waarvan de naam nog voortleeft in de reeds genoemde Voornebrug over de Vlist, wordt voor de eerste maal vermeld in 1254¹ en wel als de westelijke grens van Vijftienhoeven, het huidige Noord-Zevender: 'Quindecim Mansi site in occidentali parte de Lopeke in iurisdictione ecclesie Beate Marie Traiectensis usque ad aqueductum qui dicitur Vorne'. Ketner vermoedt, dat de Vorne identiek is met de in 1272 vermelde 'Vornesloot'² en vereenzelvigt deze waterloop met de Noordzevenderwetering³. Schönfeld sluit zich in zijn verhandeling over de waternamen in Nederland bij deze veronderstelling aan⁴. Is het reeds onwaarschijnlijk, dat een watergang, die voor een deel door een te omschrijven gebied loopt als grensomschrijving zou zijn gebruikt (de Noordzevenderwetering in Noord-Zevender), andere bronnen maken deze veronderstelling niet alleen onaannemelijk, doch wijzen op het hierboven geschetste verloop.

Ter lokalisatie van de Vorne en van de Vornesloot kunnen de volgende punten naar voren gebracht worden.

X

1. Naar blijkt uit de genoemde oorkonde van 1272 verkregen de landen van Willige-Langerak, Cabauw en Vijfhoeven in dit jaar van Herbaren van de Lede, heer van Haastrecht, een afwatering op de Hollandse IJssel via de Vlist. Hierbij zou het water in Zevender in de Vornesloot geleid worden en van de Vornesloot in de Vlist.
2. Volgens de rekeningen van de rentmeester van Schoonhoven werd het Hofland bij de stad sedert het boekjaar 1358-'59 verhuurd⁵. In de rekeningen 1358-'59 en 1359-'60 wordt de meest noordelijke kavel van het Hofland aangeduid met de naam 'Voerncamp'. In 1361-'62 heet deze kavel: 'de uterste camp van den huse'. In hetzelfde jaar wordt onder de 'Voerncamp' de kavel verstaan, die in noordwestelijk-zuidoostelijke richting, onmiddellijk ten westen van de wetering van Willige-Langerak c.s. is gelegen.
3. De rekening van het jaar 1371-'72 vermeldt omtrent het Hofland: 'Alle dat Hofland dat bijinnen den Voern leijdt, den Voerncamp en die Nesse te saijen en te weijden'.
4. Op 10 december 1398 verkregen Jan van der Poel en Dirc Beijnkijnsz

¹ Ob.St.U. no. 1344.

² Ob.St.U. no. 1825.

³ Zie de noot bij de oorkonde in het Ob.St.U. no. 1344.

⁴ M. Schönfeld, Ned. waternamen, p. 103-104.

⁵ A.R.A. R.R. no. 5642 en de daarop volgende nummers.

van de graaf van Holland twee morgen en twee hond land 'luttel min of meer', gelegen 'op die westzide van de Vorenvliet in de gerichte van Zevender, dat men hiet den Voerncamp, oestwairt van de Hoflande'¹.

5. In het Weesboek van de stad Schoonhoven komt onder jaar 1476 de volgende vermelding voor: twee hond land in het Sticht 'tegens die Voren over in Langerak'².

In het voorgaande is sprake van de Voern of Voren (3 en 5), van de Vornesloot (1), van de Vorenvliet (4) en van de Voerncamp (2, 3 en 4). Onder de Voerncamp (vermeld vanaf 1361-'62) moet worden verstaan: het stuk land tussen de wetering van Willige-Langerak en de afwateringssloot van het Hofland ter grootte van ca. 2,1 ha. Deze Voerncamp werd aan de oostzijde begrensd door de Vorenvliet (4), die identiek is met de Vornesloot (1). De Voerncamp, eigendom van de heren van Schoonhoven, lag onder de jurisdictie van Zevender. Naar blijkt uit de oorkonde van 1254 werd de westelijke grens van (Noord)-Zevender gevormd door de Vorne. Gezien de ligging van het Hofland (zonder de Voerncamp) 'binnen de Voern' (3), kan de Vorne vereenzelvigd worden met de meergenoemde afwateringssloot en de bovenloop van de Vlist. Op het laatste wijst tevens de benaming 'Voerncamp' voor de meest noordelijke kavel van het Hofland (2).

Uit een rentmeestersrekening van Gouda en Schoonhoven uit het midden van de 15e eeuw blijkt vervolgens, dat het Hofland gerekend werd te behoren tot de ontginning Bergambacht. Een der posten in deze rekening luidt: '... de tijende van Cleijn Tienhoeve, uitgenomen dat Hoflant dat mede in Cleijn Tienhoeve behoert en hout omtrent xxiii mergen lants...'³. Naar blijkt uit de gegeven oppervlaktemaat is hiermede het Hofland van Schoonhoven bedoeld. Het tiendblok Klein Tienhoven behoorde tot de ontginning Bergambacht. Het wordt in de tweede helft van de 14e eeuw vermeld onder de tiendblokken, waarvan de (koren)tienden voor de ene helft toekwamen aan de heer van Schoonhoven en voor de andere helft aan de heer van Heeraartsberg (Bergambacht)⁴. Deze reeks tiendblokken omvatte: Cleen Tienhoven, Groot Tienhoven, Overrot, Nederrot, Tussen-Cadijc boven, Tussen-Cadijc beneden, Nuwout boven en Nuwout beneden. Deze opsomming liep van oost naar west. Het Overrot en het Nederrot lagen ten noorden van de Bovenbergse Huisweg, waarbij het Overrot grensde aan de Vlist. Met Tussen-Kadijk werd het gebied aange-

¹ A.R.A. I.k. inv. 109, f. 42.

² O.A.Sch. inv. 2405, f. CLXXIIa.

³ A.R.A. R.R. no. 1707 (boekjaar 1447-'48), f. 10.

⁴ A.R.A. R.R. no. 5640 (1356-'57) tot en met no. 5673 (1396-'97).

duid tussen de Benedenbergse weg en de Kadijk, het Nuwout lag ten noorden hiervan en strekte zich uit tussen de Kadijk en de grens van de huidige gemeente Stolwijk. Groot en Klein Tienhoven lagen ten zuiden van de Bovenbergse weg, hetgeen blijkt uit een plaatsbepaling van de hoeve Craayenstein. In 1434 wordt de ligging van deze hoeve omschreven als: '... gelegen in Bergambocht, dair boven gepailt is Cleijn Thienhoven ende beneden Groot Thienhoven'¹. Aangezien Craayenstein enige honderden meters ten westen van de voormalige stadsgracht van Schoonhoven was gelegen², kan Klein Tienhoven gelokaliseerd worden onmiddellijk ten westen van de Opweg, grenzend aan het Hofland, dat er eertijds deel van uitmaakte.

Het zou voorts voor de hand liggen de Zevender aan te wijzen als de grens tussen Bergambacht en Willige-Langerak ten zuiden van het Hofland. In het volgende hoofdstuk, de wordingsgeschiedenis van de stedelijke nederzetting betreffende, zal echter blijken, dat deze grens, in de 13e eeuw de grens tussen het Hollandse en Stichtse Schoonhoven, niet meer met zekerheid kan worden vastgesteld.

Bijzondere elementen in de verkavelingsstructuur van Bergambacht vormen de Benedenbergse en Bovenbergse Huisweg. Het bochtige verloop, vooral van de Bovenbergse weg, doet een verband vermoeden tussen het tracé en de bodemgesteldheid. De kaarten van Vink wijzen echter uit, dat dit niet het geval geweest kan zijn. Uit metingen op de kaart blijkt, dat de Bovenbergse weg de loop van de Lek vrij nauwkeurig volgt op een afstand van 1750 m, bij Schoonhoven geleidelijk afnemend tot circa 1500 m. De genoemde wegen vormden de zuidelijke grens van de eerder genoemde tiendblokken in Bergambacht (uitgezonderd Klein en Groot Tienhoven, die ten zuiden hiervan lagen). Aansluitend op Groot Tienhoven lagen ten zuiden van de Huiswegen een reeks tiendblokken waar 'papentienden' werden opgebracht, die eveneens in de 14e-eeuwse rentmeestersrekeningen van Schoonhoven van oost naar west worden opgesomd. Tevens in aanmerking genomen, dat de belangrijkste boerderijen in Bergambacht aan de Huiswegen zijn gelegen, is het mogelijk te veronderstellen, dat dit kunstmatige tracé oorspronkelijk de achterkade van de ontginning vanuit de Lek heeft gevormd, doch later, bij het voortschrijden van de ontginning tot een tweede ontginningsbasis is geworden. De grote diepte van de ontginning (tot ca. 3500 m) maakt deze verschuiving evenzeer aannemelijk. Dat het tracé van de Bovenbergse weg eens een achterbegrenzing vormde, wordt tevens ondersteund door het feit, dat deze weg zijn voortzetting

¹ A.R.A. I.k. inv. 60, f. 38, d.d. 8 juni 1434.

² L. F. Teixeira de Mattos, *De Krimpenerwaard*, p. 725.

vindt in de hiervoor genoemde Vorne (het gedeelte hiervan, dat de grens vormt met Bonrepas).

Deverkaveling van Benedenberg (ten westen van het huidige dorp) sluit aan bij die van de polder Den Hoek en Schuwagt onder Lekkerkerk. Aangezien deze verkaveling in de omgeving van het dorp Lekkerkerk nagenoeg loodrecht op de Lek staat, zal het westelijke deel van Bergambacht na en in aansluiting op het gebied van Lekkerkerk ontgonnen zijn. De kavels in Bovenberg staan bij Schoonhoven vrijwel loodrecht op de Lek. Deze verkaveling geert in westelijke richting enigszins in verband met de loop van de Lek en grenst ter hoogte van Ammerstol met een scheg aan het kavelstramien van Benedenberg. De ligging van deze scheg is gezien de loop van de rivier volkomen willekeurig. Het is dientengevolge mogelijk, dat Bovenberg onafhankelijk van Benedenberg is ontgonnen. Het is voorts aannemelijk, dat ten behoeve van de ontginning van Bovenberg (met het Hofland) de bovenloop van de Vlist werd vergraven tot 'Vorne'. De uitmonding van de Zevender zal ertoe hebben geleid, dat de hoeven eerst ten westen van de huidige Haven in Schoonhoven vanuit de Lekoever werden uitgezet. Het Hofland is uitgaande van deze veronderstelling te beschouwen als een restgebied, verkaveld loodrecht op de gegraven Vorne, die zelf, evenals de verkaveling van Noord-Zevender, nagenoeg haaks op de Zevender is aangelegd.

- × *Willige-Langerak*. Willige-Langerak is ontgonnen met de noordelijke Lekoever als basis. De kavels strekken op tot de Broedijkerwetering, waarbij de diepte van de kavels varieert rond de 1350 m, behoudens in het westelijke gedeelte, waar ten gevolge van de loop van de Zevender de kaveldiepte afneemt tot ca 750 m. De oostelijke begrenzing wordt gevormd door het onder Jaarsveld liggende Vijfhoeven. Het kaartbeeld doet vermoeden, dat de oudste grens van de ontginning aan de westelijke zijde gelegen heeft bij het huidige dorp en wel enige tientallen meters ten oosten van de kerk. Deze veronderstelling wordt ondersteund door een oorkonde uit 1274¹. In deze akte wordt een gemeenschappelijke waterkering en waterhuishouding voorzien voor Willige-Langerak en Cabauw. Genoemd wordt hierbij de 'Oude Sidewende', die gezien de strekking van het stuk vereenzelvigd kan worden met de zuidoost-noordwest lopende Lange- of Kerksteeg (de huidige Populierenlaan) bij de kerk van Willige².

¹ Ob.St.U. no. 1867.

² W. F. J. den Uyl, *De Lopikerwaard II*, p. 531. De westelijke grens van Lopik werd eveneens met 'zijtwende' aangeduid (A.R.A. R.R. no. 5660, post: korentienden in Lopik), evenals de westelijke begrenzing van Benshop (in 1289 - Ob.St.U. no. 2405); in Haastrecht werd een 'zijtwende'

De richting van de kavelsloten staat in het centrum van het gebied vrijwel loodrecht op de ontginningsbasis. In oostelijke richting geren de kavels enigszins en sluiten vervolgens aan op de verkaveling van Vijfhoeven. In het westen zullen de ontginners in het kiezen van de richting van de sloten volkomen vrij geweest zijn, aangezien de kavels daar evenwijdig liggen aan die in het centrum van de ontginning. Niets wijst erop, dat aan deze zijde van de ontginning met een ouder patroon rekening gehouden moest worden. Gezien de ligging van de 'Oude Sidewende' kan de Nesse evenals het Hofland als een restgebied worden beschouwd.

× *Vlist en Bonrepas.* Naar de vorm gezien mogen Bonrepas en de beide ontginningen Vlist-westzijde en Vlist-oostzijde als schoolvoorbeelden gelden van de door Van der Linden beschreven 'cope'-nederzettingen. Bonrepas omvatte 18 hoeven, de beide Vlisten samen 48 hoeven¹, die aan de hand van het kaartbeeld gesplitst kunnen worden in 24 hoeven aan de westzijde en 24 hoeven aan de oostzijde van de Vlist. De kavels van de hoeven in het centrum, zowel van Vlist-westzijde als Vlist-oostzijde, staan vrijwel loodrecht op de ontginningsbases (de oevers van de Vlist). Wellicht zijn de hoeven dus vanuit het midden van deze bases uitgezet. De grens van Vlist-westzijde met Haastrecht sluit juist aan bij de zuidelijkste punt van de grote Hofkamp van Haastrecht, de latere hoge boezem van de Vlist. Voor de noordelijke begrenzing van Vlist-oostzijde is een dergelijk 'bijzonder' punt niet aanwijsbaar. Wel blijkt aan de oostzijde van de Vlist duidelijk, dat Bonrepas in aansluiting op Vlist-oostzijde is ontgonnen, aangezien de kavels in Bonrepas evenwijdig liggen aan die in Vlist-oostzijde. De zuidelijke grens van de regelmatige verkaveling in Bonrepas sluit aan op het punt waar de vergraven bovenloop van de Vlist (de Vorne) overgaat in de natuurlijke bedding van dit riviertje.

× *Lopik, Polsbroek en Noord-Zevender.* De verkaveling van het benedeneinde van Lopik, benevens die van Noord-Zevender (Vijftienhoeven) sluit aan bij de verkaveling van het centrale gedeelte van Lopik, dat vanuit de waterloop, die door Vink aangeduid is als de 'Lopikergraaf', is ontgonnen. De verkaveling van Polsbroek-noord sluit aan op die van Benschop, de kavelsloten van Polsbroek-zuid geren daarentegen sterk en sluiten in het oosten aan op Benschop, in het westen op de achterkade van Bonrepas. Uit het stramien van de verkaveling blijkt voorts, dat Polsbroek jonger is dan het

aangetroffen onmiddellijk ten westen van het huidige dorp (A.R.A. R.R. no. 1707, f. 13 vs, post: tienden tussen de Zutwende en de Berchwateringe (Bergvliet)).

¹ Zie noot 2, p. 19.

benedeneinde van Lopik. De diepte van Polsbroek-zuid ten bedrage van 1250 m (de gangbare maat voor deze ontginningen) doet, mede gezien de ligging van de grens tussen Bonrepas en Vlist-oostzijde (de Slangeweg) tevens vermoeden, dat Polsbroek-zuid en Bonrepas (en wellicht ook Vlist-oostzijde) tegelijk ter ontginning zijn uitgegeven. Polsbroek-noord zal, in aansluiting op Benschop-noord, niet lang na de uitgifte van Polsbroek-zuid zijn gevolgd. Het restgebied Noord-Zevender, ingesloten door Bonrepas, Polsbroek-zuid en Lopik werd het laatst in cultuur gebracht.

- × Een oorkonde uit het jaar 1155 maakt het mogelijk de ontginningsactiviteiten in het Vlistgebied nader te dateren¹. In het genoemde jaar verkocht Frederik, heer van Haastrecht aan de parochianen van Lobeke (Lopik) twee virtelen land (8 morgen) in Polsbroek ten behoeve van een afwatering van
- × het land van Lopik op de Hollandse IJssel. Hierbij wordt vermeld, dat reeds eerder, tijdens het episcopaat van Koenraad (1076-1099), Lopik een afwatering op de IJssel had verkregen van de heer van Haastrecht (toenmaals Gerard) en hiervoor 'vijftien hoeven' had opgekocht. In 1155 bleek de oude afwatering niet meer te voldoen, zodat door middel van een nieuwe weterring een betere afwatering werd gezocht. Als vaststaand kan worden aangenomen, dat in 1155 of kort daarna de afwatering via de Kerkvliet en de Vlist tot stand is gekomen. Een reconstructie van de oude afwatering stuit echter op moeilijkheden. In 1155 wordt gesteld, dat voortaan zowel van de oude als van de nieuwe afwatering gebruik gemaakt zal worden om zo vlug mogelijk het water bij Haastrecht in de IJssel te lozen via een 'sluse'. Het na 1155 gebruikte 'oude' gedeelte slaat op het gedeelte van de Vlist ten noorden van het punt, waar de Kerkvliet in de Vlist uitmondt (op de grens van Vlist-oostzijde en Bonrepas). De oude uitmonding moet dus stroomopwaarts gelegen hebben. Nu is het opmerkelijk, dat de Noordzevenderwetering in het verlengde ligt van de eerste veldwetering van Lopik; bovendien, dat op het eind van de 11e eeuw 'Vijftienhoeven' (Noord-Zevender) ten behoeve van deze afwatering werden opgekocht van de heer van Haastrecht door het in 1083 door bisschop Koenraad gestichte Kapittel van St. Marie, eigenares van Lopik. De volgende gang van zaken kan hier worden voorgesteld. Door het Kapittel van St. Marie is in het laatste decennium van de 11e eeuw het latere Noord-Zevender verworven van de heer van Haastrecht, zowel met het oogmerk de daar gelegen gronden in cultuur te doen brengen, als om een afwatering te verkrijgen voor het benedeneinde van Lopik, dat toen gedeeltelijk ontgonnen was. Via de latere Noordzevenderwetering en de Vorne kon het water naar de Vlist gebracht worden. Ge-

¹ Ob.St.U. no. 411.

durende de eerste helft van de 12e eeuw zullen de ontginningsactiviteiten in Lopik en ook in Bonrepas, dat rechtstreeks op de Vlist loost, dermate zijn voortgeschreden, dat de lange uitweg via de kronkelige Vlist niet meer voldeed. Derhalve werd nieuwe uitwatering langs de oostelijke en de noordelijke grens van Bonrepas ontworpen (1155) en, waarschijnlijk kort daarna, uitgevoerd¹.

✕ Alvorens tenslotte de voortgang van de occupatie samen te vatten zal, voor zover dit voor een goed begrip van het onderwerp noodzakelijk is, ingegaan worden op de politieke verhoudingen en de kerkelijke indeling in het beschouwde gebied.

De wijzigingen in de machtsverhoudingen, die zich voltrokken hebben voordat oorkonden ons inlichten omtrent leenverhoudingen, rechten e.d. (eind 13e eeuw - begin 14e eeuw), maken een reconstructie van de politieke verhoudingen gedurende de 11e en de 12e eeuw zeer moeilijk. Deze wijzigingen betreffen in de eerste plaats de in de 12e en de 13e eeuw toenemende invloed van de graven van Holland, vervolgens de machtspositie van het geslacht Van de Lede-Van Arkel, die eerst uit het eind van de 12e eeuw of uit het begin van de 13e eeuw kan dateren. In 1167 wordt Folpertus de Lecca vermeld onder de mannen van de Hollandse graaf². Ondermeer naar aanleiding hiervan achtte Gosses het waarschijnlijk, dat de invloed van de graven van Holland in het gebied tussen Lek en IJssel dateert uit de tweede helft van de 12e eeuw, d.w.z. tijdens het bestuur van graaf Floris III (1157-1190)³. Een direct bericht omtrent de Hollandse invloed in de omgeving van Schoonhoven dagtekent uit 1232, wanneer de grafelijke tol te Ammers (tol) wordt vermeld⁴, naar de veronderstelling van Fockema Andreae daar reeds in het eerste decennium van de 13e eeuw door graaf Willem I gelegd⁵. In het stroomgebied van de Vlist tekent de Hollandse invloed zich eerst scherp af in de tweede helft van de 13e eeuw en deze zal als zodanig in het volgende hoofdstuk aan de orde worden gesteld.

Het geslacht Van de Lede-Van Arkel is afkomstig uit de Vijfherenlanden. Dit geslacht moet sedert de laatste decennia de 12e eeuw, in het tijdsbestek

¹ Naar blijkt uit diens in 1963 postuum verschenen tweede deel van 'De Lopikerwaard' (p. 450-451), achtte W. F. J. den Uyl het mogelijk, dat bij de eerste overeenkomst tussen Lopik en Haastrecht (eind 11e eeuw) Vijftienhoeven (Noord-Zevender) door het Kapittel van St. Marie is overgedragen aan de heer van Haastrecht. Gezien de vermelde akte van 1254 (p. 20), waarin wordt gesteld, dat in Noord-Zevender de jurisdictie toekwam aan het genoemde Kapittel, is deze veronderstelling weinig aannemelijk.

² Ob.H.Z. I, no. 147 (met onjuiste datering); ed. Obreen no. 185: 1167 maart 7.

³ I. H. Gosses, De vorming van het Graafschap Holland, p. 308.

⁴ Ob.H.Z. I no. 340.

⁵ S. J. Fockema Andreae, Willem I, p. 51.

van slechts enkele generaties, zijn machtsgebied hebben uitgebreid over het oostelijke deel van de Alblasserwaard (met als voornaamste centrum Gorinchem), de omgeving van Heukelum en Asperen en tenslotte ten noorden van de Lek over het grensgebied van de Krimpener- en Lopikerwaard. Op welke wijze de Van de Lede's en de Van Arkels, die uit de Van de Lede's zijn voortgesproten, dit uitgebreide gebied hebben verworven, kan niet meer worden nagegaan. Geld en goede woorden (huwelijken) vormden met usurpatie de bekende middelen tot machtsuitbreiding, die ook door dit geslacht zullen zijn toegepast. Een afstamming van de heren van Haastrecht, verondersteld door Van den Bergh¹, is gezien de vermelding van een Herbaren van de Lede in 1143² en mede gezien het ontbreken van de namen Gerard en Frederik in de genealogie van de Van de Lede's en Van Arkels niet aannemelijk. De veronderstelling van Groesbeek³, dat het gebied in de omgeving van Schoonhoven door het huwelijk van een afstammeling van de als getuige in de eerder genoemde oorkonde van 1155 vermelde Hugo Botter met een vertegenwoordiger uit het geslacht Van de Lede (zij zou de moeder geweest zijn van Jan van de Lede, heer van Schoonhoven in het midden van de 13e eeuw) aan de Van de Lede's gekomen zou zijn, kan slechts een gissing blijven. Op deze verwantschap is eerder, zij het aarzelend, gewezen door Van Rheineck Leyssius⁴. Groesbeek grondt deze veronderstelling op naamverwantschap tussen Hugo Botter, die vermeld wordt in 1155, en Hugo Botter van de Lede, heer van Schoonhoven en zoon van Jan van de Lede. Indien deze overweging juist zou zijn, is het toch moeilijk zonder verdere aanwijzingen met Groesbeek te besluiten tot een vestiging met een kasteel ter plaatse van het huidige Schoonhoven in de eerste helft van de 12 eeuw en dientengevolge Schoonhoven in deze tijd te zien als een machtscentrum in het Vlistgebied.

Immers ten tijde van de ontginningen is het op grond van de oorkonden slechts mogelijk één adellijk geslacht aan te wijzen in deze streek: het geslacht Van Haastrecht, dat zijn rechten ontleend zal hebben aan de Proosdij van Oudmunster⁵. Voor zover dit uit latere bronnen kan worden nagegaan, blijken de heren Van Haastrecht het stroomgebied van de Vlist, behoudens het aan de Vlist grenzende deel van Bergambacht, in handen te hebben gehad. Het betreft de beide Vlisten, Polsbroek-zuid, Bonrepas en Noord-

¹ L. Ph. C. van den Bergh, *Nasporingen naar den oorsprong der stad Schoonhoven*, p. 251.

² Ob.H.Z. I no. 124, ed. Obreen no. 136.

³ J. W. Groesbeek, *De genealogie en de bouwgeschiedenis van het kasteel*, p. 68.

⁴ V.R.O.A. XLII, (1918), I, bijl. XVII, p. 798.

⁵ S. J. Fockema Andreae, Stein, p. 405.

Zevender; misschien ook reeds Zuid-Zevender en Cabauw¹. Noord-Zevender ging naar alle waarschijnlijkheid reeds op het einde van de 11e eeuw over naar het Kapittel van Sint-Marie (p. 25).

Tot welke machtsfeer Bergambacht vóór de vestiging van de Van Arkels heeft behoord (in 1253 wordt Herbaren de Monte (van Arkel) als heer van Bergambacht genoemd²), is niet bekend. Gedacht zou kunnen worden aan het in de 12e eeuw vermelde geslacht Van de Lek, wanneer in aanmerking wordt genomen, dat het westelijke deel van Bergambacht qua verkavelingsstructuur aansluit op Lekkerkerk en Zuidbroek, die aan dit geslacht behoorden. Tevens zou dit kunnen verklaren, waarom Bergambacht (Ammerstol) reeds in het begin van de 13e eeuw onder de invloedssfeer van de Hollandse graven blijkt te liggen. Ook aangaande Willige-Langerak is niets met zekerheid vast te stellen. In de tweede helft van de 13e eeuw behoorde Willige aan een telg uit het geslacht Uten Goye³. Dat dit geslacht de oorspronkelijke bezitter van deze ontginning is geweest, kan niet worden bewezen. Deze veronderstelling heeft echter wel een zekere aantrekkelijkheid⁴.

Bij de kerkelijke indeling valt in de eerste plaats op, dat de parochies in het centrum van het beschouwde gebied een aparte groep vormen, die blijkt te ressorteren onder de geestelijke jurisdictie van de koorbisschop⁵. Het betreft de parochie, die de ontginningen Vlist, Bonrepas en Polsbroek omvatte, en de aangrenzende parochie Stolwijk. Volgens Heeringa is het niet onmogelijk, dat ook Lopik (met Cabauw en Zevender) oorspronkelijk tot het chorepiscopaat heeft behoord⁶. De langs de Lek gelegen parochies Bergambacht en Willige-Langerak (en ook de later gevormde parochie Schoonhoven) behoorden tot het dekanaat Infra Yselam et Leccam. De parochies van Langerak, Nieuwpoort en Ammers hebben eveneens tot dit dekanaat behoord, zodat dit dekanaat zich zowel ten noorden als ten zuiden van de Lek uitstrekte. Tenslotte heeft Haastrecht behoord tot het Magnus Decanatus, dat in het bijzonder gebieden ten noorden van de Hollandse IJssel omvatte. Uit deze indeling blijkt de geleding in drieën, die eveneens

¹ Op 24 maart 1280 verkocht Herbaren van de Lede, heer van Haastrecht, het land van Cabauw aan Nicolaas van Cats (Ob.St.U. no. 2026); op 17 maart 1253 beleende Jan van de Lede zijn schoonzoon Frederik van Zevender met Zuid-Zevender ('Honderd morgen en meer in Cabauw', Ob.St.U. no. 1283). Het is niet duidelijk of de genoemde gebieden aan de uit de 12e eeuw bekende heren van Haastrecht hebben behoord, dan wel dat de Van de Lede's Cabauw en Zuid-Zevender van andere bezitters hebben verkregen.

² Ob.St.U. no. 1283.

³ In 1272 wordt Wouter van Goye als heer van Willige-Langerak vermeld (Ob.St.U. no. 1825).

⁴ W. F. J. den Uyl, *De Loperikerwaard* I, p. 122.

⁵ De Geschiedkundige Atlas van Nederland, (1921), kaart 9.

⁶ K. Heeringa, *Rek. van het bisdom Utrecht 1378-1573*, III, w.H.G. III 60 (1932), p. VII.

uit de verkaveling naar voren komt: de landen langs de Hollandse IJssel, het centrum van de waarden en het oevergebied van de Lek.

κ Uitgaande van de hiervoor verzamelde gegevens, waaronder die welke ontleend zijn aan de verkaveling een belangrijke plaats innemen, zal de chronologie van de ontginning in het Vlistgebied worden samengevat.

Ten eerste blijkt, dat het stadsgebied van Schoonhoven in zijn voorstedelijke periode niet het uitgangspunt heeft gevormd van een zelfstandige ontginning, doch oorspronkelijk deel heeft uitgemaakt, deels van Bergambacht, deels van Willige-Langerak. Hierbij maakte de tot 'Vorne' vergraven bovenloop van de Vlist deel uit van de oostelijke grens van Bergambacht. Zowel het Hofland, behorende tot het tiendblok 'Klein Tienhoven' onder Bergambacht, als de Nesse, gelegen ten westen van de 'Oude Sidewende' bij de kerk van Willige, kunnen als restgebieden te weerszijden van de Zevender worden aangewezen. Voorts kan Bergambacht beschouwd worden als de oudste ontginning in de omgeving van Schoonhoven. De verkaveling van dit gebied suggereert een deling in twee ontginningseenheden, die eertijds wellicht werden aangeduid met 'Berg' (het latere Heeraartsberg) en 'Bergambacht'¹. Heeraartsberg, het westelijke deel, vormt hiervan waarschijnlijk het oudste gedeelte. In dit westelijke deel werd op een donk de kerk gesticht, het centrum van de parochie Heeraartsberg, die ook 'Bergambacht' omvatte. In verband met de afwatering van Lopik via de Vorne op de Vlist (ten tijde van bisschop Koenraad) kan de aanvang van de ontginning van 'Bergambacht' (Bovenberg) niet later gesteld worden dan het derde kwart van de 11e eeuw.

In het laatste kwart van de 11e eeuw was Lopik gedeeltelijk ontgonnen. Het is aanvaardbaar, dat in deze tijd met de ontginning van de landen langs de Vlist een aanvang genomen is, tevens met de ontginning van Polsbroek-zuid, dat te gelijker tijd of vrijwel te gelijker tijd met Vlist-oostzijde en Bonrepas ter ontginning moet zijn uitgegeven. De oorkonde van 1155 betreffende een nieuwe afwatering van Lopik, waarin naast Lopik en het oudere Haastrecht ook Polsbroek-zuid en Noord-Zevender (Vijftienhoeven) worden vermeld, doet een grote ontginningsactiviteit vermoeden gedurende de eerste helft van de 12e eeuw. In aansluiting op Benschopnoord werd Polsbroek-noord in cultuur gebracht. Met Stolwijk, na Vlist-westzijde op zijn laatst in de tweede helft van de 12e eeuw ontgonnen, was de hoofdstructuur van het gebied aan beide zijden van de Vlist vastgelegd. Zowel de heren van Haastrecht, leenmannen van Oudmunster, als het toen

¹ In 1330 is sprake van het ambacht 'van Berghen ende Berchambocht', Van Mieris II, p. 497.

nog jonge kapittel van St. Marie, zullen een belangrijk aandeel in de kolonisatie van dit gebied hebben gehad.

Willige-Langerak en Cabauw zijn ten gevolge van hun ligging tussen de Zevender en de Lek moeilijk in een chronologie te passen. Als 'restontginning' moet Cabauw jonger zijn dan Willige-Langerak. Gezien de zeer geringe bedragen, die in Cabauw aan landtijns opgebracht werden, zal de uitgifte van de percelen in dit gebied niet later plaats gevonden hebben, dan de tweede helft van de 12e eeuw. Mede gezien de globale datering van de aanvang van de ontginning van de meer landinwaarts gelegen landen (Lopik, Bonrepas e.d.), kan de ontginning van Willige-Langerak niet later gesteld worden dan het einde van de 11e eeuw. Enige decennia eerder is evenzeer te aanvaarden. De westelijk van Willige-Langerak gelegen Nesse zal als 'restgebied' omstreeks het midden van de 12e eeuw gevolgd zijn. Tijdens het in cultuur brengen van deze Nesse zal de uitmonding van de Zevender een vaste bedding hebben verkregen.

Omstreeks het jaar 1200 waren de gerechtelijke en de parochiële grenzen vastgelegd, en de bewoningscentra bepaald. Deze nederzettingen, die in feite niet aangeduid kunnen worden als 'centra', werden gevormd door de boerderijen op hun kavels. Slechts bij de kerken vond in de loop der tijd min of meer kernvorming plaats. In Stolwijk werd de ligging van de kerkbuurt bepaald uitgaande van de structuur van de verkaveling, los van de bodemgesteldheid¹. In Bergambacht werd daarentegen profijt getrokken van de donken, het pleistocene zand aan de oppervlakte, waaraan nog de naam van het dorp herinnert. De kern van het dorp kwam hierbij tussen de twee bebouwingsstroken te liggen (de Lekoever en de Huiswegen). Zowel in Polsbroek als in Willige-Langerak werd de kerk gebouwd aan de westgrens van de ontginning, in Willige ten westen van de Sidewende, dus buiten het oudste cultuurland; in Polsbroek, in verband met Bonrepas, juist er binnen. De plaats van de kerk in Polsbroek aan de westelijke grens van de ontginning zal mede bepaald zijn door het feit, dat Polsbroek, Vlist en Bonrepas één parochie vormden.

¹ Zie noot 2, p. 17.

De stadswording en de ontwikkeling van de stedelijke nederzetting gedurende de 13e eeuw

AFDELING A

1. Bestuur en gerecht

x De oorkonden uit de 13e eeuw doen ons Schoonhoven kennen als een heerlijkheidstadje, gelegen op de grens van het graafschap Holland en het Sticht Utrecht. Wanneer Schoonhoven in 1247 voor de eerste maal wordt vermeld¹, blijkt de nederzetting te behoren aan het geslacht Van de Lede. Jan van de Lede vergunde in het genoemde jaar de ingezetenen van Vijftienhoeven (Noord-Zevender) een watergang te maken door zijn land. Hij oorkondde 'apud Sconhouen'. Tot 1280 bleef Schoonhoven in handen van de Van de Lede's. Op 3 mei van dat jaar beleende de graaf van Holland, Floris v, de Zeeuwse edelman Nicolaas van Cats met 'de goede van Schoonhoven'². Naar blijkt uit een oorkonde van 22 augustus 1281 hield Nicolaas van Cats een deel van het 'oppidum' van Schoonhoven in leen van de bisschop van Utrecht, toenmaals de elect Jan van Nassau³. Aan de heerschappij van de Van Catsen kwam een einde, nadat in 1304 Nicolaas (II) van Cats, een zoon van de vertrouwensman van Floris v, partij had gekozen voor de Vlamingen en zich als zodanig keerde tegen de Hollandse graaf, Jan van Avesnes. Nicolaas van Cats werd van zijn lenen vervallen verklaard en hierdoor verviel ook Schoonhoven aan de grafelijkheid van Holland⁴.

x *De heren Van de Lede.* Jan van de Lede behoorde tot het geslacht Van de Lede-Van Arkel, waarvan de bezittingen in het midden van de 13e eeuw een nagenoeg aaneengesloten gebied vormden, dat zich uitstreckte van de Merwede (Gorinchem en omgeving) tot aan de Hollandse IJssel (Haastrecht). Jan van de Lede wordt voor de eerste maal genoemd in een akte van 1243,

¹ Ob.St.U. no. 1154.

² Ob.H.Z. II no. 392, naar vidimus uit 1284 in O.A.Sch. inv. 189*.

³ Ob.St.U. no. 2077.

⁴ Verg. ten aanzien van Cabauw: P. L. Muller, *Regesta Hannonensia* (1882), p. 18, dd. 18 sept. 1306.

als getuige voor zijn (waarschijnlijk oudere) broer Herbaren van de Lede¹. Deze Herbaren van de Lede was, naar wordt aangenomen, de stamvader van de Van Arkels². In 1247 noemt Jan zich 'Heer van de Lede', naar het stamgoed van het geslacht. Hij wordt voor de laatste maal vermeld in 1255³ en hij moet vóór 1258 overleden zijn, aangezien in dit jaar zijn zoon Hugo Botter zich 'Heer van de Lede' noemt⁴. Gezien zijn plaats in de genealogie van de Van de Lede's zal Jan van de Lede tegen het einde van de 12e eeuw zijn geboren.

Hoewel Jan van de Lede in geen enkele oorkonde als 'heer van Schoonhoven' wordt aangeduid, mag hij wel als zodanig worden beschouwd. Uit de beleningsakte van 1280 blijkt, dat Hugo Botter (van de Lede) Schoonhoven in lijftocht had gegeven aan zijn vrouw Afkijn of Asekijn. Mede gezien het feit, dat de eerder genoemde oorkonde van 1247 in Schoonhoven is uitgegeven, mag als vaststaand worden aangenomen, dat deze stad tot de bezittingen van Jan van de Lede heeft behoord. Hugo Botter (Van de Lede) wordt voor de eerste maal vermeld in 1253⁵, voor de laatste maal in 1261⁶. Hij moet vóór 1280 overleden zijn, aangezien in dit jaar zijn weduwe Afkijn hertrouwd blijkt te zijn met Zweder van Zuilen, de stichtse edelman, die van 1268 tot en met 1289 afwisselend onder de namen Sweder van Abcoude en Sweder van Sulen in de oorkonden wordt vermeld⁷.

Tengevolge van het gering aantal oorkonden uit het midden van de 13e eeuw, dat betrekking heeft op Vlistgebied, is de omvang van de bezittingen van Jan van de Lede en Hugo Botter in de omgeving van Schoonhoven moeilijk vast te stellen. Eerder werd gemeld (p. 28), dat in 1253 Herbaren van Arkel zich heer van 'Berg' d.w.z. Bergambacht noemde. Herbaren de Monte was, naar blijkt uit het in 1283 uitgegeven stadsrecht van Nieuwpoort⁸, tevens heer van het ten zuiden van de Lek gelegen Liesveld (benevens van het westelijke gedeelte van de stad Nieuwpoort). Bergambacht strekte zich oorspronkelijk in oostelijke richting uit tot de Vorne (p. 21), de

¹ Ob.St.U. no. 1003; verg. J. W. Groesbeek, *Arkeliana Vetera*, k. 128.

² J. W. Groesbeek, *De Heren van Arkel*, k. 106.

³ Ob.H.Z. I no. 614.

⁴ Ob.St.U. no. 1472. In de oorkonde van Jan van de Lede dd. 17 maart 1253 (Ob.St.U. no. 1283) worden 'Hugo dictus Butere' en diens broer Johannes aangeduid met 'filii mei'. Hugo Botter (Van de Lede) bezat een gelijknamige neef Hugo Botter (Van Arkel), die vermeld wordt in de jaren 1247-1284, wat tot persoonsverwisseling aanleiding heeft gegeven, ondermeer in de inleiding tot de inventaris van het Oud Archief van Schoonhoven (v.r.o.a. xli - 1918 - I, bijl. xvii, p. 799).

⁵ Ob.St.U. no. 1283.

⁶ Ob.St.U. no. 1542.

⁷ Verg. de index van het 4e deel van het Ob.St.U. p. 692, in voce Zuilen, Sweder van, ridder.

⁸ Ob.St.U. no. 2161.

grens met Noord-Zevender, dat naar mag worden aangenomen op het einde van de 11e eeuw was overgegaan naar het Kapittel van St. Marie (p. 25). Verondersteld zou nu kunnen worden, dat het bezit van de Van de Lede's aan de Lek, voor zover het de ontginning Bergambacht betrof, beperkt is geweest tot het stadsgebied van Schoonhoven. Dit is niet waarschijnlijk. Het is namelijk zeer goed mogelijk, dat Bovenberg in Bergambacht en het oostelijke gedeelte van Stolwijk, dat met Bovenberg in later tijd een onderdeel vormde van het baljuwschap van Blois en als zodanig in de Enquete van 1494 en de Informatie van 1514 mede afzonderlijk wordt beschreven¹, tot de bezittingen van Jan van de Lede en Hugo Botter hebben behoord.

Op 25 febr. 1398 verkocht hertog Albrecht van Beieren het dagelijks gerecht van de 'oosteinden' van Bergambacht en van Stolwijk, benevens de 'einden' van Beijersrode, van de 'Nyewen Cadijck' en van Schonauwen, die door de dood van Guij van Blois in 1397 aan de grafelijkheid van Holland waren vervallen, aan de heer van Bergambacht². Dit dagelijks gerecht was Guij van Blois toegekomen uit de nalatenschap van diens grootvader Jan van Henegouwen, heer van Schoonhoven in de jaren 1310-1356. Hierop wijst ondermeer een akte van 1323 waarin Jan van Henegouwen spreekt van 'onsen luden van Bergambocht, van Scoenhouden ende van Stolwijk'³. Vervolgens wordt in 1321 de oostelijke grens van Ammerstol aangegeven als de grens met het gerecht van Jan van Henegouwen⁴. Tenzij Jan van Henegouwen het gerecht van Bovenberg etc. in de periode 1310-1321 verworven heeft, wat niet aannemelijk is⁵, zal ook Nicolaas (II) van Cats dit gerecht in bezit hebben gehad, aangezien Jan van Henegouwen in 1310 Schoonhoven verkreeg, zoals Nicolaas van Cats dit van de graaf van Holland in leen had gehouden⁶. Op zijn beurt had de gelijknamige vader van Nicolaas van Cats in 1280 'de goede van Schoonhoven en al dat daartoe behoorde', verkregen zoals dit door Hugo Botter aan diens weduwe in lijftocht was gegeven. Op grond van deze continuïteit kan nu de vrij ingewikkelde verdeling van de rechtsgebieden ten westen

¹ Enquete p. 186-187; Informatie p. 395-396.

² A.R.A. Lk. inv. 109, f. 17.

³ O.A.Sch. inv. 1562*.

⁴ Van Mieris II, p. 265.

⁵ Tegen de verwerving van Bovenberg etc. door Jan van Henegouwen na 1310 pleit de nauwelijks meer te reconstrueren westelijke begrenzing van het bedoelde gerecht, die de ontginnings-eenheden en de parochies (van Bergambacht en Stolwijk) op een ogenschijnlijk willekeurige wijze doorsneed; vervolgens mag gewezen worden op de korentienden van Bergambacht, die de heren van Schoonhoven en de heren van Bergambacht half om half toekwamen, zowel waar het de tienden van Bovenberg als die van Benedenberg betrof.

⁶ Van Mieris II, p. 82.

van Schoonhoven en de hieruit vloeiende inkomsten (tienden) verklaard worden uit een deling van het familiebezit van het geslacht Van de Lede-Van Arkel, die wellicht in het tweede of het derde decennium van de 13e eeuw heeft plaats gevonden. Jan van de Lede verkreeg hierbij ondermeer Bovenberg in Bergambacht. Van dit gerecht werd nadien 'de poort' van Schoonhoven afgescheiden.

Volgens de eerder genoemde oorkonde van 1247 was Jan van de Lede in Noord-Zevender gegoed. Dit blijkt andermaal in 1253 toen heer Jan zijn schoonzoon Frederik van Zevender beleende met 100 morgen 'en meer' in Cabauw, 5 morgen in de Geer, een hoeve in Bonrepas en een halve hoeve, behorend tot 9 viertelen land, die Jan van de Lede in leen hield van de graaf van Holland (graaf Willem II)¹. Onder de 100 morgen in Cabauw moet Zuid-Zevender worden verstaan (p. 28, n. 1). Een opmeting van Noord-Zevender van omstreeks 1600² maakt het mogelijk de andere bezittingen te lokaliseren. Onder de 'Geer' werd verstaan een nagenoeg driehoekig stuk land, dat gelegen is ten zuiden van de Lopikervaart en dat aan de zuidzijde begrensd wordt door Willige-Langerak, voorts aan de oostzijde door Zuid-Zevender. De 'negen viertelen' en de 'hoeve in Bonrepas' lagen in Noord-Zevender. De genoemde hoeve was gelegen tussen de Lopikervaart en de grens met Polsbroek; de ligging ervan is dank zij de (oorspronkelijke ?) kavelbreedte van ca. 50 m nog op de huidige kaarten terug te vinden³.

Omtrent eigendommen in Willige-Langerak (waaronder in de Nesse) is niets bekend, evenmin van een leenverhouding van Jan van de Lede, dan wel van Hugo Botter, met de bisschop van Utrecht. Voor zover het Schoonhoven van 1247 zich uitstreckte over het gebied van Bergambacht kunnen we echter vaststellen dat Jan van de Lede de stad in leen hield van de graven van Holland, daar in de beleningsakte van 1280 graaf Floris v stelde, dat zijn 'voorvaders' d.w.z. voorgaande graven van Holland, reeds in het bezit waren van Schoonhoven. In de eerste plaats zal dit diens vader gegolden hebben, graaf Willem II (1234-1256), de graaf waarvan Jan van de Lede in 1253 in Noord-Zevender negen viertelen land in leen hield.

* *De heren Van Cats.* Op 3 mei 1280 beleende graaf Floris v Nicolaas van Cats met 'het goed van Schoonhoven'. Het is de eerste oorkonde, die op

¹ Ob.St.U. no. 1283.

² R.A.U. Arch. Cabauw en Zevender, inv. 33.

³ De oorkonde van 1253 aan te halen als de eerste vermelding van het huidige Bonrepas (L. F. Teixeira de Mattos, *De Krimpenerwaard*, p. 35) is dus niet juist, evenmin de plaatsbepaling in het Ob.St.U.: 'Geer, tussen Vlist en Stolwijk' (noot bij oorkonde no. 1283).

de stad zelf betrekking heeft. Het stuk handelt over de wijze, waarop Nicolaas van Cats Schoonhoven van de graaf in leen zal houden. Het merendeel van de artikelen van de beleningsakte betreffen dan ook de rechtspleging en de verdeling van de boeten. De rechtsbevoegdheid van Nicolaas van Cats strekte zich uit over zijn 'poort' en zijn 'gerecht' en betrof ook de vreemdelingen 'uyt onzen landen' (Holland), die binnen het gebied van Van Cats de orde hadden verstoord. In de artikelen betreffende het gerecht wordt vervolgens gesproken van de 'rechter' van Nicolaas van Cats in Schoonhoven en van 'schepenen binnen Schoonhoven'. In dit kader zijn voorts de volgende bepalingen van belang:

1. dat Nicolaas van Cats markttollen mag heffen van degenen, die zijn markten bezoeken,
2. dat alle poorters binnen Schoonhoven vrijdom van de tollén in de Hollandse landen verkrijgen,
3. dat degene, die één jaar en één dag in de poort van Schoonhoven heeft gewoond, zonder dat zijn heer aanspraak op hem gemaakt heeft, vrij zal zijn als 'één van dien gebooren poorteren van Schoonhoven'.

De oorkonde van 1280 doet ons Schoonhoven kennen als een 'stad', met een eigen bestuur en gerecht, bestaande uit schout en schepenen, met een stadsvrijheid en met een zekere economische bedrijvigheid. Een stadsrechtbrief, zoals we die kennen van de grafelijke steden, zoals Haarlem (1245) en Delft (1246) of van heerlijkheidstadjes, zoals Nieuwpoort (1283), Culemborg (1318), Montfoort (1329) of Gorinchem (1382), is van Schoonhoven niet bekend. Het is aannemelijk, dat de inwoners van Schoonhoven reeds vóór 1280 van hun heer, in casu Hugo Botter of diens vader Jan van de Lede bepaalde stedelijke rechten hebben verkregen, die door het hogere gezag zijn bevestigd, ondermeer in 1280 bij de belening van de stad aan Nicolaas van Cats. De oorkonde van 1280 kan namelijk niet als een stadsrechtbrief worden beschouwd, omdat hierin sprake is van grafelijke rechten, die aan de heer van de stad zijn verleend, niet aan diens onderdanen.

Met de belening door de graaf van Holland was niet de gehele poort onder het gezag van Nicolaas van Cats gekomen. Op 22 augustus 1281¹ schonk de elect Jan van Nassau alle goederen van de Utrechtse kerk met de wereldlijke rechtspraak aan Nicolaas van Cats, op 29 oktober van hetzelfde jaar vermeerderd met 5 morgen 'juxta fossatum vestrum de Scoenhoven versus orientalem partem in terra nostra que vestra sunt...' ². De ligging van deze stukken Stichts grondgebied is moeilijk te bepalen. Hierna (p. 65),

¹ Ob.St.U. no. 2077.

² Ob.St.U. no. 2081.

wanneer de omvang van het stadsgebied op het einde van de 13e eeuw zal worden bepaald, zal getracht worden deze bezittingen te lokaliseren.

Ongetwijfeld heeft de politiek een rol gespeeld bij de belening van Schoonhoven. De politiek van graaf Floris v was erop gericht, zowel de macht van de kleinere territoriale heersers, als die van zijn nabuur, de bisschop van Utrecht, in te perken. Ten gevolge van deze belening werd Schoonhoven aan de machtssfeer van de Van Arkels onttrokken en het was hierdoor voor de graaf van Holland mogelijk zijn invloed in deze strategisch goed gelegen nederzetting op de grens van Holland en het Sticht te versterken. Naast de belangen van de graaf van Holland zullen echter ook de belangen van Nicolaas van Cats gediend geweest zijn. Enige maanden voor de belening met Schoonhoven verkreeg deze van het Kapittel van St. Marie te Utrecht het gerecht, de tienden en de tijs van Lopik en Bonrepas (op 3 februari 1280)¹ en op 24 maart van dit jaar kocht Nicolaas van Cats Cabauw van Herbaren van de Lede, heer van Haastrecht². De belening met het gunstig gelegen Schoonhoven zal Nicolaas van Cats zeker gezien hebben als een waardevolle uitbreiding van zijn bezittingen in het Vlistgebied.

Het zal voor Van Cats niet moeilijk geweest zijn dit bezit te verwerven. Immers deze verwerving strookte met de politiek van Floris v, die hem bovendien als raadsman veel was verschuldigd. Vervolgens waren de Van Zuilens (Van Abcoude's), waaronder de echtgenoot van Afkijn, vrouwe van Schoonhoven, op zijn hand³ en tenslotte behoefde met Stichtse belangen, nadat door het verdrag van 26 juli 1279 het Sticht feitelijk aan Holland was uitgeleverd⁴, nauwelijks rekening gehouden worden. De beleningsakte, uitgegeven terwijl graaf Floris voor het slot te Vreeland lag, werd dan ook mede bezegeld door de elect en Zweder van Zuilen. Reeds een jaar daarna wist Nicolaas van Cats de eerder genoemde Stichtse bezittingen binnen en ten oosten van de stad te verkrijgen.

De gebeurtenissen in 1280 en 1281, zozeer een gevolg van de politieke constellatie van die jaren, moeten van groot belang voor de geschiedenis van Schoonhoven geacht worden, omdat toen nagenoeg het gehele stadsgebied, zoals wij dit uit latere bronnen kennen, onder het gezag van Nicolaas van Cats en hiermede onder Hollandse invloed kwam te staan. De sterke Hollandse invloed heeft zich in de volgende eeuwen gecontinueerd. In een verdrag, daterend uit 1297, tussen de graaf van Holland en de bisschop

¹ Ob.St.U. no. 2022.

² Ob.St.U. no. 2026.

³ Verg. F. Ketner, De elect Jan van Nassau en zijn tijd. In 1297 (Ob.St.U. 2832) blijken de Van Abcoude's en de Van Catsen geparenteerd te zijn: Gijsbrecht (II) van Abcoude, zoon van Zweder van Abcoude (van Zuilen), noemt Nicolaas (I) van Cats zijn zwager.

⁴ Ob.St.U. no. 2006.

van Utrecht wordt Schoonhoven nog tot de 'ghemeenre' steden gerekend¹; in de 14e eeuw blijkt echter niets meer van Stichtse rechten, die binnen Schoonhoven werden uitgeoefend. Van een belening van Stichtse zijde ten gunste van Jan van Henegouwen of van diens kleinzoons Jan en Guij van Blois zijn geen akten bekend. Evenmin is uit die tijd iets bekend van inmenging in de stedelijke aangelegenheden van de zijde van de heer van Langerak of van de bisschop van Utrecht. In feite kan de stad Schoonhoven derhalve vanaf het einde van de 13e eeuw volledig tot Holland gerekend worden.

Nicolaas van Cats stierf in de winter van 1282-'83 of in het voorjaar van 1283². Hij werd opgevolgd door zijn gelijknamige zoon Nicolaas (II), die in de jaren 1300-1304 van zich deed spreken door sympathieën voor de Zeeuwen en de Vlamingen. In 1300 keerden de inwoners van Schoonhoven zich tegen hun heer en belegerden hem op zijn kasteel; in 1304 namen ze hem gevangen. Jan van Avesnes, de eerste graaf in Holland uit het Henegouwse huis, zegde in 1300 de poorters van Schoonhoven zijn steun toe en vergunde de poort te omvesten³. Het is, voor zover bekend, de eerste maal, dat de graaf van Holland zich in een oorkonde rechtstreeks tot de inwoners van Schoonhoven heeft gericht. Uit deze jaren dateren eveneens de oudste akten van de schepenen van Schoonhoven. In 1297 oorkondde alle (zeven) schepenen⁴; in 1301 een tweetal, benevens Jan van Kleef, kapelaan te Schoonhoven⁵.

2. Het stedelijke rechtsgebied

De begrenzing van het stedelijke rechtsgebied kan eerst bepaald worden aan de hand van het kohier van de Ordinaris Verponding van het jaar 1631⁶. Naar uit dit register blijkt, behoorden ten westen van de Opweg vier kampen land onder de jurisdictie van de stad 'streckende van de draeyboom staende aen de Opwech (ter plaatse van de Voornebrug) zuytwaerts op tot de stedegraft toe'. Het betroffen: het geseyde weer, het weer aan de westzijde van de Schutterssteeg, het weer aan de oostzijde van dezelfde steeg, en het weer langs de Opweg, waarin de 'leproose' was gelegen.

De Schutterssteeg was een doodlopende landweg, die op de kaart van Van Deventer (ca. 1560) wordt aangegeven in het verlengde van de Havenstraat. Vanaf 1399 wordt de 'Scutterstege' meermalen in het Weesboek

¹ Ob.St.U. no. 2842 en 2843.

² Laatste vermelding op 31 okt. 1282 (Ob.St.U. no. 2141); op 23 juni 1283 (Ob.H.Z. II no. 483) wordt van zijn erfgenamen gesproken.

³ O.A.Sch. inv. 2246¹⁸. ⁴ Ob.St.U. no. 2832. ⁵ Ob.St.U. no. 3021. ⁶ O.A.Sch. inv. 1875.

vermeld. De huidige Vlisteweg volgt nagenoeg het noordelijke gedeelte van deze voormalige steeg. Wanneer we de sloot, die in 1631 de westelijke begrenzing van het stadsgebied vormde¹, vanaf de Voornebrug zuidwaarts volgen, blijkt deze kavelsloot op enige afstand, ca. 30 m, ten westen van de Oude Singel gelopen te hebben. Inderdaad worden in het kohier van gemeld jaar een elftal erven genoemd 'aen de westzijde van de stad, streckende zuytwaerts op'. Enige van deze percelen zijn nog terug te vinden op het oorspronkelijke kadastrale minuutplan (1825). In 1427 bezat het klooster Sint-Michiël in Den Hem een perceel land, gelegen aan de Scutgenssteeg 'binnen de vrijheid van Schoonhoven'². Hieruit blijkt, dat reeds in de eerste helft van de 15e eeuw de genoemde kavels tot het rechtsgebied van Schoonhoven behoorden. Uit de 14e eeuw, de tijd van Jan van Henegouwen en van diens kleinzoon Jan en Guij van Blois, zijn geen uitbreidingen van de stadsvrijheid in westelijke en in noordelijke richting bekend. Gezien de ligging van de Oude Singel, die in het eerste decennium van de 14e eeuw werd gegraven, is het aannemelijk, dat reeds in het begin van deze eeuw de genoemde scheisloot op ruim 200 m ten westen van de Haven één van de grenzen van het stadsgebied heeft gevormd.

Eerder is er op gewezen (p. 33), dat het oostelijke deel van Bergambacht tot de bezittingen van Jan van Henegouwen heeft behoord en dat zeer waarschijnlijk in de 13e eeuw Bovenberg eveneens in het bezit was van de heren van Schoonhoven (de Van de Lede's). Nu is het opmerkelijk, dat de westelijke grens van Schoonhoven niet willekeurig bepaald is. Immers, de scheisloot liep van de Voornebrug, dus van de kunstmatige bocht in de Vlist daar ter plaatse, in zuidelijke richting naar de Lek. Door deze sloot werden samen met de Vlist (Vorne), de Botersloot en de Haven vier kavels ingesloten, ieder ter breedte van 50 tot 60 m. Gelet op de oude hoefmaat van ruim 110 m (zie p. 18, noot 2) is het aantrekkelijk het stadsgebied ten westen van de Haven-Botersloot te zien als twee ontginningshoeven, gescheiden door de (later zo genoemde) Havensloot. Bij deze veronderstelling heeft de grens, die we uit de 17e eeuw kennen (vóór de aanleg van de versterkingen in de jaren 1672-1673) van ouds, d.w.z. vanaf de afscheiding van het grondgebied van Schoonhoven van dat van Bergambacht, de westelijke grens van het stedelijke rechtsgebied gevormd.

De noordelijke begrenzing van het stadsgebied werd gevormd door de Vlist (de Vorne), zowel ten westen van de Botersloot als langs het Hofland. Zoals reeds is opgemerkt, vormde de afwateringssloot van het Hofland in

¹ Deze grens staat aangegeven op een kaart van Schoonhoven en omgeving daterend uit 1772 (A.R.A. Plans van vestingen S 78).

² Arch. van het Klooster St. Michiel in Den Hem, V.R.O.A. XLVIII, (1925) I, bijl. III, reg. 56.

de Middeleeuwen de gerechtsgrens met Zevender (p. 21). De Voorncamp lag in het laatstgenoemde gerecht. In 1631 behoorde het Hofland tot het gerecht van de stad. Ook gedurende de Middeleeuwen kan het Hofland met het hieraan grenzende kasteelterrein tot het gerecht van Schoonhoven gerekend worden. Door de heer van Schoonhoven in eigen hand gehouden, zal het evenwel steeds een bijzonder element hierin gevormd hebben.

In het register van de verponding van 1631 worden geen gronden ten oosten van de stad vermeld. Dit houdt in, dat de jurisdictiegrens toenmaals onmiddellijk ten oosten van de singel aan deze zijde van de stad heeft gelopen. Deze grens was in 1631 nog vrij recent, daar deze was vastgesteld bij de aanleg van de nieuwe versterkingen aan de oostzijde van de stad in de laatste decennia van de 16e eeuw. Ook de begrenzing, die hieraan vooraf gegaan is en die in het volgende hoofdstuk nader bezien zal worden (p. 85) kan niet als de oudste worden beschouwd. De oudste grens heeft ten westen gelegen van de stadsgracht, zoals die op de plattegronden van Van Deventer (ca. 1560 – zie titelplaat) en van Guicciardini (ca. 1580) staat aangegeven. Hierop wijst een ongedateerde notitie in het Poortenboek van de stad Schoonhoven¹: 'Overgedragen bij de balyu, schout, burgemeistern, scepenen ende gemeen raide, dat wij onder der stede protexi ende bescermenis genomen [hebben] die ingesetenen van lopiickerpoirt als binnen der nijewer graft en sulen van desen dach af ter voirts hoir recht verzoecken hoech ende laech binnen Scoenhoven tot onser vierschair...'. Deze beschikking dateert waarschijnlijk uit het laatste kwart van de 14e eeuw en zal circa honderd jaar later in het Poortenboek zijn afgeschreven (z. p. 85). Onder de 'nieuwe gracht' moet de oostelijke stadsgracht verstaan worden, vóór deze op het einde van de 16e eeuw werd vergraven. Met de 'inwoners van de Lopikerpoort' werden de bewoners tussen deze gracht en de Zevender aangeduid, woonachtig langs het oostelijke einde van de huidige Lopikerstraat en in het noordelijke gedeelte van de Nes. Deze aantekening in het Poortenboek is de enige vermelding, die betrekking heeft op een uitbreiding van het stedelijke rechtsgebied. Een oorspronkelijke oostelijke begrenzing, samenvallende met de Zevender is, uitgaande van het hierin gestelde, aannemelijk, zeker evenwel niet. De gegeven omschrijving van het gebied van uitbreiding is hiervoor te globaal, bovendien weten we niets in dit opzicht van het gebied, dat ten zuiden van de Carmelietenstraat-Meent is gelegen.

In het zuiden zal het stadsgebied steeds begrensd zijn door de Lek. Wat het gedeelte ten westen van de Haven betreft, is dit, gezien het hiervoor gestelde, zonder meer duidelijk. Het is mogelijk, dat de opwassen in de

¹ O.A.Sch. inv. 1129, f. CCXXXVI.

omgeving van de huidige Veerpoort eerst later (14e eeuw) bij de stad zijn gevoegd. Hiervan is echter niets bekend.

3. De stadsparochie

Uit 13e eeuwse bronnen is niets betreffende een kerk (of kapel) binnen Schoonhoven bekend¹. De naam van de stad ontbreekt in het register van de kerkelijke tienden, die in de jaren 1275-1280 in het bisdom Utrecht ten behoeve van het Heilige land werden geheven². Dit wil niet zeggen, dat er toenmaals niet een kerk in Schoonhoven geweest zou zijn. In het gebied van de Vlist en van de Zevender worden in de genoemde lijst slechts Haastrecht en Lopik genoemd. In de eerder aangehaalde oorkonde van 1272 betreffende de uitwatering van Willige-Langerak, Cabauw en Vijfhoeven (p. 20) wordt de kerk van Willige vermeld. Evenzeer mag, gezien de occupatiegeschiedenis, worden aangenomen, dat in de tweede helft van de 13e eeuw Bergambacht, Stolwijk en Polsbroek (met Vlist en Bonrepas) zelfstandige parochies waren. Zo kunnen uit dit register wat betreft Schoonhoven geen gevolgtrekkingen gemaakt worden.

In 1301 (op 8 juni), oorkondde Jan van Kleef, kapelaan te Schoonhoven, met twee schepenen (p. 37). Den Uyl veronderstelde, dat deze Jan van Kleef kapelaan was van de heer van Schoonhoven (in genoemd jaar Nicolaas II van Cats)³. Evenzeer is het mogelijk, dat Jan van Kleef een 'stads' kapel heeft bediend, dan wel heeft behoord tot de geestelijkheid van een reeds in de 13e eeuw geformeerde stadsparochie.

Gezien de ligging van de 13e eeuwse stedelijke nederzetting op eertijds Bergambachts gebied, althans voor zover dit de Haven en het stadsdeel ten westen hiervan betreft, zal een eventuele kapel te Schoonhoven evenals die te Ammerstol⁴, onderhorig geweest zijn aan de kerk van Bergambacht en vervolgens zal de stadsparochie van Schoonhoven (zie ook p. 87) van de parochie van 'Heeraartsberg' zijn afgescheiden. Zekerheid hieromtrent is echter niet te verkrijgen. Oudere schrijvers⁵ vermelden, dat de inwoners

¹ De notitie in de Voorlopige Lijst van de Ned. Monumenten van Gesch. en Kunst, III (Zuid-Holland) (1915) p. 357, dat de kerk in Schoonhoven reeds in 1234 wordt vermeld, moet op een misvatting berusten.

² J. G. C. Joosting en S. Muller Hzn, Bronnen voor de geschiedenis van de kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen, I, (1906), p. 5-39.

³ W. F. J. den Uyl, De Lopikerwaard I, p. 125, noot 6.

⁴ Van deze kapel, die vóór 1331 werd gesticht, wordt in 1348 de kapelaan Nicolaas van Nortich vermeld (Van Mieris II, p. 520 en 751).

⁵ Historie ofte Beschrijving van 't Utrechtse Bisdom, vert. door H.v.R(ijn), III, (1719), p. 390; Tegenwoordige Staat (uitg. Tirion), VII, (1749), p. 470; A. J. v.d. Aa, Aard.Wb. II (1840), p. 288; J. L. Terwen, Het Koninkrijk der Nederlanden, (1862), p. 300.

van Schoonhoven ter kerke gingen in een kapel of kerk van het Heilige Kruis, gelegen onder 'Alinger Parochie', waarmee Bergambacht wordt bedoeld. Deze vermelding berust op een onduidelijk geworden overlevering. De aanduiding 'Kruiskapel' is afkomstig van de kapel van de Broederschap van het Heilige Kruis, die bij de Beckevaartspoort (Kruispoort) was gelegen. Voorts is 'alinge' met de betekenis van 'geheel' of 'volkomen' in dit bericht abusievelijk als een eigennaam beschouwd; het verband met Bergambacht zal evenwel juist zijn.

4. De bestaansbronnen

Bronnen, die ons op directe wijze inlichten over de middelen van bestaan in de 13e eeuw zijn niet voorhanden. De akte van 3 mei 1280 vermeldt een tolrechtverlening voor het graafschap Holland, benevens markttollen, waarvan de baten ten goede kwamen aan Nicolaas van Cats. Op 25 januari 1281 verleende elect Jan van Nassau tolvrijdom in het Sticht¹. Deze privileges hebben ongetwijfeld de handel en hiermede de scheepvaart gestimuleerd. In het patroon van de belangrijke handelsroutes heeft Schoonhoven evenwel nooit een vooraanstaande plaats ingenomen. Zonder twijfel hebben de inwoners van Schoonhoven getracht een gedeelte van het doorgaande verkeer op de Lek aan zich te trekken en hierdoor gepoogd deel te nemen aan de transitohandel. De talrijke processen, waarin de stad met het machtige, ten opzichte van de vaarroutes veel gunstiger gelegen Dordrecht gewikkeld is geweest, getuigen van dit streven². Voor de 13e eeuw is omtrent de betekenis van deze handel voor Schoonhoven niets bekend.

Naar de veronderstelling van Fockema Andreae kwam de verbinding tussen de Vlist en de Lek (de Botersloot) tot stand in het kader van de verkeerspolitiek van graaf Willem I van Holland, die ten doel had naast de in de 12e eeuw belangrijke scheepvaartroute via Utrecht een tweede noordzuid-verbinding door Holland te creëren³. Dat gedurende de Middeleeuwen op de Vlist een belangrijk doorgaand scheepvaartverkeer heeft plaatsgevonden, is echter niet aantoonbaar. Wel verkreeg Schoonhoven in 1349 vergunning van zijn heer, Jan van Henegouwen, in de dam binnen de stad een 'spoye' (sluis) te leggen⁴, doch het andere knelpunt in de route, de Havensluis te Haastrecht, is de eeuwen door een uitwateringssluis ge-

¹ Ob.St.U. no. 2063.

² De hierop betrekking hebbende stukken in het Oud-Archief van Schoonhoven omvatten de 113 inventarisnummers 798-909 en 909¹.

³ S. J. Fockema Andreae, Willem I, p. 29.

⁴ O.A.Sch. inv. 774* en 775*.

bleven, eigendom van en in onderhoud bij de polders, die hun polderwater via de Vlist op de Hollandse IJssel loosden. Eerst in 1877 is deze sluis in eigendom en beheer overgedragen aan de gemeente Haastrecht¹. Ook toen in 1359 de schouw over de Vlist werd geregeld², was slechts sprake van een 'waterghanc' ten behoeve van de genoemde polders. De schouw werd gevoerd door de schout van Haastrecht met heemraden uit Vlist, Lopik, Zevender, Cabauw en Willige-Langerak. Van Schoonhoven wordt in het betreffende stuk niet gerept. Wel wordt gesteld, dat het aanbrengen van versperringen in het water, waaronder gezonken schepen werden gerekend, zou worden beboet.

Over het scheepvaartverkeer op de Lopikervaart kan evenzeer weinig worden opgemerkt. Wellicht heeft in de 13e eeuw een deel van het verkeer komende uit de richting Utrecht en met een bestemming in het westen, zijn weg langs deze vaart gezocht. Van eventuele voorzieningen ten behoeve van dit verkeer, waaruit een zekere intensiteit van de scheepvaart zou kunnen blijken, weten we tot in de 17e eeuw (1626) niets.

5. De loop van de bevolking

Zowel de omvang als de samenstelling van de bevolking hebben het stedenbouwkundig patroon van de stad mede bepaald. Tevens hebben wijzigingen in het inwonertal en verschuivingen in de samenstelling van de bevolking hun weerslag gevonden in de ruimtelijke ontwikkeling van de nederzetting. Als zodanig kunnen demografische gegevens het inzicht in de factoren, die tot deze ontwikkeling hebben geleid, in belangrijke mate verruimen. Helaas ontbreken deze gegevens vrijwel geheel voor de tijdsperiode, die in deze studie wordt behandeld. Dit ontbreken kan als een algemeen verschijnsel worden gesignaleerd en Schoonhoven maakt hierop geen uitzondering.

Het oudste bevolkingscijfer, dat van Schoonhoven bekend is, dateert uit 1622 en dit cijfer, 2891 inwoners voor de gehele stad, kan nog niet als geheel juist worden aangenomen³. Voor de 16e eeuw is het mogelijk de omvang van de bevolking op enige tijdstippen globaal te schatten; slechts voor het jaar 1561, waaromtrent het aantal bewoonde woningen bekend is, met een wat grotere precisie. Van enige detaillering van het demografische beeld is ook dan nog geen sprake. Voor vroegere tijdsperiodes ontbreken

¹ L. F. Teixeira de Mattos, *De Krimpenerwaard*, p. 295.

² O.A.Sch. inv. 197*, dd. 15 juli 1359; vidimus van burgemeesters en schepenen van Sch. uit 1360.

³ J. G. van Dillen, *Summiere staat van de in 1622 in de prov. Holland gehouden volkstelling*, p. 170 en 179.

ook de gegevens, die een schatting van het inwonertal op een bepaald tijdstip mogelijk maken. De poorterlijsten, die teruggaan tot 1386, zijn, hoe belangwekkend in zeker opzicht ook, voor dit doel niet bruikbaar. Ook andere gegevens, zoals de door Ramaer bewerkte lijsten van gewapende mannen voor het leger van hertog Albrecht van Beieren, respectievelijk uit de jaren 1398 en 1404, kunnen niet tot goede resultaten leiden. In het volgende hoofdstuk zullen deze gegevens nader worden gezien (p. 98 e.v.).

Uitgaande van de ruimtelijke ontwikkeling van de stad kan worden vastgesteld, dat in de tweede helft van de 13e eeuw en ook in de eerste helft van de 14e eeuw de bevolking sterk in omvang is toegenomen. Deze povere conclusie brengt het inzicht in de factor 'bevolking' weinig verder. Bovendien wordt hierbij uitgegaan van de ruimtelijke ontwikkeling, wat in dit kader niet de bedoeling is, daar dit aspect van de stadsgeschiedenis alleen wordt beschouwd, voor zover dit kan bijdragen tot een inzicht in de stedenbouwkundige ontwikkeling.

6. Bodem en waterstaat

Het water heeft door de eeuwen heen een belangrijke rol in Schoonhoven gespeeld. Ten gevolge van de ligging van de stad aan de Lek, tevens in het mondingsgebied van de Zevender, waarbij een verbinding met de Vlist (en voorts via dit riviertje met de Hollandse IJssel) reeds vroeg tot de realiseerbare mogelijkheden behoorde, vormde het water in de decennia van de stadswording en nog lang daarna, bij uitstek het middel tot communicatie met de buitenwereld. Ook hier is echter, de bekende keerzijde van de medaille, het water voortdurend een object van zorg geweest voor degenen, die zich hadden gevestigd in dit restgebied van de 11e en 12e eeuwse ontginningen. Naast de bescherming tegen wateroverlast, die in het bijzonder van de Lek te duchten was, betrof deze zorg het afwegen van de meesttijds tegenstrijdige belangen van de scheepvaart (de handel) en van de waterhuishouding (het agrarische bedrijf). Door de aanleg van een haven, die in open verbinding stond met de Lek, werd de waterkering, zeker gezien de toenmalige constructies, aanzienlijk verzwakt. Ten gevolge van het graven van de Botersloot kwam een gedeelte van het stadswater in verbinding met de Vlist; het overige deel van het stadswater stond echter in verbinding met de Zevender, waarvan het peil met dat van de Vlist verschilde. Een en ander heeft tot gevolg gehad, dat de waterstaatkundige toestand in en om de stad vrij gecompliceerd is geweest, een omstandigheid, die tot menige wijziging in de waterhuishouding heeft geleid.

De oorkonden uit de 13e eeuw, die op de waterstaatkundige toestand in

de omgeving van Schoonhoven betrekking hebben, betreffen, één akte uitgezonderd, de verbetering van de waterlozing van de verschillende gerechten in en grenzend aan het Vlistgebied. In 1247 verkregen de inwoners van Noord-Zevender vergunning een watergang te graven. Het is de reeds genoemde oorkonde (p. 31), die door Jan van de Lede te Schoonhoven werd uitgegeven. Aangezien in Noord-Zevender slechts twee weteringen liggen, namelijk de Noordzevenderwetering en de verbinding hiervan met de eerste wetering van Bonrepas, door middel waarvan Noord-Zevender zijn polderwater via Bonrepas op de Vlist loost, zal in 1247 de laatstgenoemde vaart tot stand gekomen zijn¹. Vervolgens verkregen in 1272 Willige-Langerak, Cabauw en het aan Jaarsveld grenzende Vijfhoeven een afwatering via de Vlist op de Hollandse IJssel². Het water van deze gerechten werd, en wordt nog steeds, met een duiker onder de Zevender doorgeleid, en via de eerder genoemde Vornesloot naar de Vlist gebracht. Tenslotte verkreeg in het laatste kwart van de 13 eeuw het noordelijke gedeelte van Bovenberg (in Bergambacht) via de Bachtenaar een afwateringsmogelijkheid op de Vlist³. Hierdoor voerde op het einde van de 13e eeuw het gehele gebied in de omgeving van Schoonhoven, uitgezonderd het gedeelte van Bovenberg ten zuiden van de Huisweg, dat via een sluisje bij Den Hem op de Lek loosde⁴, het overtollige water af op de Vlist. In 1341 verkreeg ook het gedeelte van Bovenberg ten zuiden van de Huisweg, met de andere delen van Bovenberg, door het graven van de Bergvliet een directe verbinding met de Hollandse IJssel⁵. Daar bij Haastrecht, waar reeds in het midden van de 12e eeuw een uitwateringssluis voor Lopik werd gebouwd, te allen tijde het water van de Vlist op het buitenwater is geloosd, kan de Botersloot, de verbinding tussen de Vlist en de Lek binnen Schoonhoven, niet ten dienste van de waterhuishouding zijn gegraven. De scheepvaart moet dus tot het graven van deze verbinding hebben geleid.

De oorzaken, die voor de landen aan de Lek geleid hebben tot een afwatering via de kronkelende Vlist, kunnen slechts worden vermoed. In de eerste plaats zal het feit, dat het maaiveld van de Lopiker- en Krimpenerwaard geleidelijk daalt in noord-westelijke richting, aanleiding geweest zijn zoveel mogelijk het overtollige water in deze richting te doen afvloeien.

¹ W. F. J. den Uyl, *De Lopikerwaard II*, p. 512.

² Ob.St.U. no. 1825.

³ L. F. Teixeira de Mattos, *De Krimpenerwaard*, p. 628: sedert 1295. De auteur verwijst hierbij naar een vermelding in het Aard. Wb. van Van der Aa, waar als jaartal 1205 vermeld staat. Dit jaartal kan niet juist zijn, omdat tevens wordt vermeld, dat deze watergang gekocht was van Herbaren van Haastrecht (van de Lede).

⁴ O.A.Sch. inv. 1567*.

⁵ O.A.Sch. inv. 196*.

Bovendien zal echter een natuurlijke lozing op de Lek in de loop van de 13e eeuw moeilijkheden hebben opgeleverd. Dit kan slechts verklaard worden uit verhoging van de waterstanden op de Lek. Ongetwijfeld is het maaiveld in de meer dan honderd jaar, die sedert de aanvang van de ontginning waren verlopen, gezakt. Gezien de gebrekkige ontwatering kan echter van een aanzienlijke klink van de veenbodem toen nog geen sprake geweest zijn. Het is dan ook aantrekkelijk deze verhoging van de waterstanden op de Lek in verband te brengen met één van de transgressiefasen van de zee, met name met de transgressie, die in de 13e eeuw moet zijn opgetreden¹. Andere factoren, zoals de regulering van de rivierbeddingen door bedijkingen, zullen mede hogere waterstanden ten gevolge gehad hebben. Nieuwe dijken brachten verzwaring van oudere verdedigingen met zich mee. Zo brengt Fockema Andreae de verzwaring van de Lekdijken Boven- en Benedendams omstreeks 1230 in verband met activiteiten ten aanzien van de bedijking van de Betuwe². Deze verhoging van de Lekdijken in de tweede kwart van de 13e eeuw, ons bericht door Beka in zijn kroniek (midden 14e eeuw)³, is de eerste vermelding betreffende dijkzorg in de omgeving van Schoonhoven. Volgens Beka liep de nieuwe dijk, die door toedoen van graaf Floris IV van Holland tot stand was gekomen, van Amerongen tot Schoonhoven. Een tweede bericht over dijkwerken bij Schoonhoven wordt gegeven door een oorkonde van 1274⁴. Het betreft een overeenkomst tussen Wouter van Goye, heer van Langerak, en Frederik van Zevender, heer van Cabauw (Zuid-Zevender) aangaande de bedijking van hun landen. De Broecdijk, op de grens van beide gerechten gelegen, zou ingevolge deze overeenkomst worden afgegraven. Deze oorkonde moet worden gezien in verband met de gemeenschappelijke uitwatering via de Vlist (1272).

De beschikbare gegevens maken het voor de 13e eeuw niet mogelijk, de verschillende activiteiten, die de waterstaatkundige toestand in het latere stadsgebied van Schoonhoven hebben beïnvloed, nauwkeurig te dateren. Dit geldt zowel voor het graven van de Haven en de Botersloot, als voor de aanleg van de Lekdijk tussen Schoonhoven en Willige, waardoor tevens de Zevender van het buitenwater werd afgesloten.

Teixeira de Mattos vermoedde, dat de oudste doorgaande waterkering langs de Lek gelegen was ter hoogte van de Lopikerstraat en de Kerkstraat⁵.

¹ J. Bennema, *Bodem- en zeespiegelbewegingen*, p. 63.

² S. J. Fockema Andreae, *Willem I*, p. 56-57.

³ Uitg. A. van Buchell (1643), p. 75.

⁴ Ob.St.U. no. 1867.

⁵ L. F. Teixeira de Mattos, *De Krimpenerwaard*, p. 551.

Deze veronderstelling was gebaseerd op de ligging van de dam (ter plaatse van de huidige Dam bij de Ned.Herv. kerk), die de scheiding heeft gevormd tussen buiten- en binnenwater. Dit uitgangspunt is niet juist. Het is niet noodzakelijk, dat wanneer een dam of sluis landinwaarts is gelegen, ook de doorgaande waterkering, die op deze dam of sluis aansluit, landinwaarts ligt. Dit blijkt duidelijk uit de ligging van de Donkere Sluis te Gouda. Deze sluis ligt in het centrum van de huidige binnenstad, op nagenoeg dezelfde afstand van de Hollandse IJssel als de huidige Lange Tiendweg, die eertijds aansloot op de tiendweg in de oostelijk gelegen ontginning Willens. Zowel de benaming 'tiendweg' als het verkavelingspatroon van het gebied ten oosten van Gouda, maken het onmogelijk te veronderstellen dat een oude waterkering langs de Hollandse IJssel ter hoogte van de huidige Lange Tiendweg heeft gelopen.

Afgezien van het uitgangspunt pleiten ook andere punten tegen de veronderstelling van Teixeira de Mattos. Noch naar het westen (in de richting van Bergambacht), noch naar het oosten (de Nesse onder Willige-Langerak) kunnen structuurelementen worden aangetoond, die wijzen op een dijk of kade, aansluitend op het door Teixeira de Mattos aangegeven tracé. Zowel in het westen als in het oosten eindigt dit tegen de (middeleeuwse) omgrachting van de stad. De Kerkstraat daalt evenals de hieraan evenwijdig lopende Appelstraat, geleidelijk in de westelijke richting (van 2,79 m + N.A.P. bij de Dam tot 1,07 + N.A.P. bij de Havenstraat). De Lopikerstraat ligt weliswaar over de gehele lengte relatief hoog (op ca. 2 m + N.A.P.), doch het gehele stadsdeel ten oosten van de Haven is op dit niveau gelegen. De begrenzing van dit hoger gelegen gedeelte van de binnenstad wordt in het noorden gevormd door de Lopikerstraat (tussen de Dam en de Doelenstraat), de Doelenstraat en vervolgens door de lijn, die in het verlengde van de Doelenstraat over het Doelenplein gedacht kan worden. De overige begrenzingen worden gevormd door de Haven-oostzijde, de Korte Dijk en de Wal.

De situatie ten oosten van de Haven in Schoonhoven vertoont grote overeenkomst met de situatie ten oosten van de Haven in Gorinchem. De hoogte van het maaiveld in laatstgenoemd stadsdeel bedraagt ca. 3,50 m boven N.A.P. tegenover ca. 2 m boven N.A.P. in het gedeelte van de oude stad ten westen van de Haven. De relatief hoge ligging van het oostelijke stadsdeel in Gorinchem is eenvoudig te verklaren: eerst in 1825 werd de Dalemse dijk aangelegd, waardoor het ten oosten van de stad gelegen Wijdschild binnen de waterkering langs de Merwede kwam te liggen. In Gorinchem vormde de oostzijde van de ten tijde van de eerste ontwikkeling van de nederzetting gekanaliseerde Lingemond de basis van het opgehoogde

gebied. Analooq hiermede kan in Schoonhoven de eerste ophoging hebben plaatsgevonden vanuit de westelijke oever van de Zevender, ter plaatse van de huidige Weistraat en de Varkensmarkt (v.m. Marktveld). Deze hoger gelegen strook grond sloot enerzijds aan op de bedijking van Bergambacht, die binnen de stad teruggevonden kan worden in de Voorhaven(straat), anderzijds op de kade langs het Hofland en Noord-Zevender. Daar deze ophoging zich uitstrekt tot de oostzijde van de Haven, moet worden aangenomen, dat de Lekdijk tussen Schoonhoven en Willige-Langerak, waarvan de Korte Dijk eertijds deel uitmaakte, eerst is aangelegd nadat de eerste ontwikkeling van de stedelijke nederzetting (met de Haven als centraal element) had plaatsgevonden. Op een latere aanleg van deze dijk, en wel als sluitstuk in de doorgaande waterkering langs de noordelijke oever van de Lek, kan ook de benaming 'meent' wijzen, die werd gebruikt voor het gebied, tussen het tracé Stadhuisstraat-Carmelietenstraat-Meent en de Korte Dijk (z. p. 64).

Het kaartbeeld doet voorts vermoeden, dat de huidige Voorhaven in de tijd die vooraf ging aan de aanleg van de Korte Dijk de uitmonding van de Zevender in de Lek heeft gevormd. De scherpe knik in de Haven bij de Visbrug is zeer opmerkelijk. Een dergelijke aanleg wordt bij analoge voorbeelden, d.w.z. gegraven uitmondingen van natuurlijke waterlopen, zoals bijvoorbeeld te Gorinchem, Gouda en Rotterdam, niet aangetroffen. Deze veronderstelling houdt in, dat bij het graven van de Haven in Schoonhoven de benedenloop van de Zevender is gewijzigd. In welk opzicht is niet duidelijk; evenmin of reeds toen de Zevender is afgedamd. De afleiding naar de huidige Molenstraat met een sluisje in de Korte Dijk zal eerst tot stand gekomen zijn in het eerste kwart van de 14e eeuw, tegelijk met het aanleggen van de oostelijke vestinggracht (z. p. 101).

Ottrekt de feitelijke toestand in deze tijd zich vrijwel volledig aan onze waarneming, ook het tijdsbestek waarin de Haven en de Oude Haven zijn gegraven en waarin de verbinding met de Vlist is tot stand gekomen (de Botersloot), kan niet met enige nauwkeurigheid worden vastgesteld. Van Berkum kende het graven van de Botersloot toe aan het initiatief van Hugo Botter, die in het midden van de 12e eeuw wordt vermeld¹. Anderen² achtten het mogelijk, dat de verbinding met de Vlist is aangelegd door Hugo Botter, heer van Schoonhoven in het derde kwart van de 13e eeuw. De toeschrijvingen aan een 'Botter' komen voort uit het feit, dat de Botersloot in vroeger tijd wel Bottersloot werd genoemd. In de Bloise rekeningen

¹ H. van Berkum, Schoonhoven, p. 4.

² L. Ph. C. van den Bergh, Nasporingen naar den oorsprong der stad Schoonhoven, p. 253; L. F. Teixeira de Mattos, De Krimpenerwaard, p. 556.

wordt echter meermalen 'Botersloot' vermeld. Pieter Sluyter plaatste op zijn opmeting van het Hofland in 1552 'Buttersloot'¹. Zo blijkt het uit naamsafleiding niet mogelijk te zijn, te kiezen tussen het zuivelprodukt en één der heren van Schoonhoven². Naar de opvatting van Fockema Andreae (p. 41) zou de verbinding tussen de Vlist en de Lek tot stand gebracht zijn onder de regering van graaf Willem I van Holland, voortvloeiende uit de bemoeiing van deze Hollandse graaf met de Krimpenerwaard en tevens in het kader van diens verkeerspolitiek. Deze scheepvaartverbinding zou tot de ontwikkeling van het typisch 'stedelijke' gebied aan de beide zijden van de Haven geleid hebben. Hier kan tegenover worden gesteld, dat de ontwikkeling van Schoonhoven het initiatief was van de heren Van de Lede, en dat ten dienste van de nieuwe nederzetting een haven werd gegraven, die verbonden werd met de Vlist, een ontwikkeling, die de Hollandse graven ongetwijfeld welgevallig is geweest en door hen gestimuleerd zal zijn. Het is dan mogelijk de aanleg van de Haven te stellen in het tweede kwart van de 13e eeuw. De Lekdijk tussen Schoonhoven en Willige-Langerak zal niet lang daarna, nog in de tweede helft van de 13e eeuw, tot stand zijn gekomen. Uit 1327 is althans een bericht bewaard gebleven waaruit blijkt, dat deze dijk kort daarvoor was versterkt³.

7. De stadsverdediging

Op 21 augustus 1300 vergunde graaf Jan II van Holland de 'stede van Scoenhoven' te omvesten, nadat de inwoners van de stad zich bij de komst van de Zeeuwen tegen hun heer, Nicolaas (II) van Cats, hadden gekeerd en diens kasteel hadden belegerd⁴. Melis Stoke, die deze belegering in zijn kroniek vermeldt⁵, merkt hierbij op:

'De porters de vernamen dat (de komst van de Zeeuwen)
Ende vielen staphans up der stat
Ter weren, ende lietse niet in comen'.

De vergunning door de graaf direct na deze gebeurtenissen verleend, doet echter vermoeden, dat vroegere versterkingen een incidenteel karakter gedragen hebben, waaronder verstaan kan worden de verdediging van de invalswegen en het weerbaar maken van huizen aan de grenzen van de

¹ A.R.A. Cat.Hingman 2436.

² M. Schönfeld, Ned. waternamen, p. 153, noot 68.

³ A.R.A., Nassause Domeinen II, inv. 85, reg. 81, dd. 31 juli 1327.

⁴ O.A.Sch. inv. 2246¹⁶.

⁵ Rijkskroniek, uitg. W. G. Brill, w.h.g., Nieuwe Serie 40 en 42 (1885), 7e boek, vs. 472-503.

nederzetting. Wanneer deze versterkingen bestaan hebben, hebben deze de ruimtelijke structuur van de stad niet beïnvloed. Sporen hiervan zijn althans nu niet meer aanwijsbaar.

In verband met de mogelijkheid van stadsversterkingen in de 13e eeuw mag volledigheidshalve toch nog gewezen worden op een oorkonde uit het jaar 1297¹. In dit jaar beleende de Utrechtse bisschop Willem Berthout de burggraaf van Montfoort, Hendrik de Rover, met het huis te Montfoort en andere goederen en rechten. Tot de rechten behoorde 'die scouwe van den IJsseldijc van Haestrichter weer langes de IJssel totten Nieuwen Dam toe ende den Leckendijck nederwärts van den Nieuwen Dam tot Schoonhoven aen die mueren'. Deze redactie, door Van Buchell in de 17e eeuw afgeschreven van een 'register van Montfoort', is om verscheidene redenen zeer onwaarschijnlijk. De uitdrukking 'tot Schoonhoven aen die muren' komt eerst voor in de leenmannenlijst van bisschop Floris van Wevelinchoven, die dateert uit de jaren tachtig van de 14e eeuw². Wanneer in 1328 wordt besloten tot versterking van de bedijking van de Lopikerwaard, wordt de dijk langs de Lek omschreven als: 'lancs der Lecke te Scoenhoven waird, alzo ver als 's Biscops scouwe gaet in Loepickerwaird'³. Eerst in 1336 is sprake van de schouw over de Lekdijk tussen de Nieuwe Dam op de IJssel en de poort van Schoonhoven⁴. Volgens mededeling van mej. dr. A. Joh. Maris is het voorts niet waarschijnlijk, dat reeds in 1297 het dijkgraafschap van de Lopikerwaard door de burggraaf van Montfoort van het Sticht Utrecht in leen werd gehouden, zeker niet gekoppeld aan de beleening met het huis te Montfoort en andere goederen, zoals de redactie van de oorkonde (regist) suggereert. Naar de opvatting van mej. Maris kan het afschrift van Van Buchell onmogelijk overeenkomen met de tekst van de oorspronkelijke leenbrief van 1297. Derhalve mag 1297 niet gelden als het jaar, waarin de stadsmuren van Schoonhoven voor de eerste maal worden vermeld.

8. *Het kasteel*

De eerste vermelding van het kasteel te Schoonhoven vinden we in de Rijmkroniek van Melis Stoke, wanneer deze de belegering van het slot in het jaar 1300 beschrijft:

¹ Ob.St.U. no. 2804.

² S. Muller Fzn, De registers en rekeningen van het Bisdom Utrecht (1325-1336) w.h.g., Nieuwe Serie 54 (1891), p. 683; datering van de leenmannenlijst p. CXXVIII.

³ Van Mieris II, p. 463, zie ook p. 460; afschrift in het Poortenboek van Schoonhoven (15e eeuw), f. III.

⁴ O.A.Sch. inv. 195*.

'Want si (de poorters van S.) bleven rechte voert
Ligghende voer deen castele'

en vervolgens:

'So dat her Niclaes opgaf
Dat hus, behouden lijf en lede'.

Voorts beschrijft Melis Stoke de gevangenneming van Nicolaas (II) van Cats door de inwoners van Schoonhoven in 1304 tijdens de strijd tegen de Vlamingen:

'Her Niclaes, de der was,
Was in de porte, sijt seker das,
Endc is van den casteel ghegaen.
Dien so hebben si bestaen,
Ende lieten niet opganghen weder'

Tenslotte vertelt Melis Stoke op een zeer bloemrijke wijze van de belegering van het kasteel door de Hollanders, die kort na deze gevangenneming plaats vond en waarbij het huis verdedigd werd door een zoon van heer Nicolaas¹.

Het kasteel was gelegen aan de Zevender, onmiddellijk ten noordoosten van de stad. De kasteelterreinen werden aan de noordzijde begrensd door het reeds meermalen genoemde Hofland. Van dit complex is geen enkele afbeelding bekend. Aangezien het in de veertiger jaren van de 16e eeuw volledig geamoveerd is, staat het ook niet ingetekend op de oudste kaarten, die we van Schoonhoven bezitten: de opmeting van het Hofland van Pieter Sluyter uit 1552² en de stadsplattegrond van Jacob van Deventer (ca. 1560). Door Sluyter wordt de plaats, waar het huis had gestaan evenwel nog aangeduid met de woorden 'Dat oude slot'.

Het is niet waarschijnlijk, dat de bodemgesteldheid bepalend is geweest voor de plaats van stichting, zoals bijvoorbeeld bij het voormalige slot van Bergambacht, waar het aan Arend van de Berghe toegeschreven kasteel (laatste kwart van de 13e eeuw) was gelegen op de donk ten zuiden van het dorp. Uitgaande van de veronderstelling van Vink (p. 9), die een zandbaan lokaliseerde van de Schelebrug in de richting van de Dam binnen Schoonhoven, zou dit wel het geval geweest kunnen zijn. Deze zienswijze is echter in twijfel getrokken. De ligging van het kasteel zal dan ook verklaard

¹ Rijmkroniek (zie noot 5, p. 48) resp. 7e boek vs. 484-485 en 496-497, 8e boek vs. 1220-1224 en 9e boek vs. 85-99.

² A.R.A. Cat. Hingman 2436.

moeten worden uit een geografische omstandigheid, met name de loop van de Zevender en het feit, dat de scheg tussen de Zevender en de vanuit de Lek opstreckende hoeven van Bergambacht een 'restgebied' van de ontginningen vormde.

Gegevens omtrent de stichting zijn niet voorhanden. De aanwezigheid – in welke vorm ook – in het midden van de 12e eeuw kan niet worden bewezen (zie p. 27). Al wat wij weten is, dat in 1300 en 1304 het huis verdedigbaar was. In 1399 wordt bij reparaties de 'oude vierkante toren' vermeld¹. Hiermede kan een bouwwerk (een donjon?) uit de tijd van de heren Van Cats of Van de Lede zijn aangeduid. Ook de aanleiding tot de stichting laat zich gissen. Het is mogelijk, dat het kasteel in eerste instantie als sterkte (dwangburcht) is gebouwd, vergelijkbaar met de burcht van Montfoort, die uit het derde kwart van de 12e eeuw moet dateren², dan wel als een (periodieke) verblijfplaats van de heer, tevens het centrum waar vanuit het gebied, waarin het was gelegen, werd beheerd. De laatste veronderstelling verdient de voorkeur.

Geen enkel gegeven uit de 13e eeuw wijst erop, dat Jan van de Lede of diens zoon Hugo beschouwd kunnen worden als een 'zetbaas' van de graven van Holland. Hetzelfde mag gelden ten aanzien van de bisschop van Utrecht. De enige connectie met 'Holland' blijkt uit de eerder vermelde oorkonde van 1253 (p. 34), waarbij Jan van de Lede enige percelen grond in Noord-Zevender beleende aan zijn schoonzoon Frederik van Zevender, die hij zelf in leen hield van graaf Willem II. In geen enkele oorkonde van de graven van Holland uit deze tijd worden heren van Schoonhoven genoemd. Evenmin wordt het kasteel vermeld in de beleningsakte van 3 mei 1280.

In de eerste helft van de 13e eeuw, wellicht in het tweede of derde decennium, verwierf Jan van de Lede een omvangrijk gebied tussen de Lek en de Hollandse IJssel. Hiertoe behoorden de bezittingen van de heren van Haastrecht en, naar alle waarschijnlijkheid, de oostelijke delen van Bergambacht en Stolwijk (p. 33). Het is nu aannemelijk, dat het initiatief voor een vestiging aan de Zevender (het latere kasteel) is uitgegaan van Jan van de Lede, waarbij deze vestiging de functie verkreeg van centrum van beheer voor diens landen ten noorden van de Lek. De omgeving van de Zevender – het latere Schoonhoven – was hiervoor veel gunstiger gelegen, dan het oude Haastrecht aan de Hollandse IJssel. Bij de vestiging aan de Zevender dient dan ook eerder gedacht te worden aan een 'hof', dan aan een 'burcht'.

Het is niet onmogelijk, dat de aanduiding 'hof' nog voortleeft in de

¹ A.R.A. R.R. no. 1697.

² A. J. Maris, Montfoort, p. 110.

benaming van de stad: Schoonhoven. Deze naam doet 'geconstrueerd' aan. Moerman verklaarde 'schoon' eenvoudig met 'fraai'; 'hoven' gaat terug op 'hof' of 'hoef'¹. Gewezen kan worden op enige voorbeelden in de Lekstreek, waarbij de naam van een kasteel inderdaad is overgegaan op de in de nabijheid hiervan gelegen nederzetting. In 1271 verkreeg Sweder van Beusichem van de bisschop van Utrecht vergunning in zijn gerecht, waar zijn kasteel 'Vianen' was gelegen, twee jaarmarkten te houden². Voorts wordt in 1281 het 'castrum dictum Culenburgh' genoemd³. Zo kan ook de benaming van het huis van de heren Van de Lede overgegaan zijn op de 13e eeuwse poort. Hoe weinig inventief men was bij de naamgeving van nieuwe nederzettingen, blijkt wel uit de benaming 'Nieuwpoort', die zal dateren uit het derde kwart van de 13e eeuw.

Tenslotte kan ten aanzien van de oorspronkelijke begrenzing van het complex nog het volgende worden opgemerkt. Achter de bebouwing aan de oostzijde van de Oude Haven was tot in de tweede helft van de 18e eeuw een waterloop gelegen, die reeds op het einde van de 15e eeuw werd aangeduid met de naam 'Stinkvliet'⁴. Deze sloot naderde de Oude Haven tot op ca. 25 m. Deze geringe afstand maakt het weinig aannemelijk, dat de Stinkvliet is gegraven, nadat de Oude Haven tot stand gekomen was. Wanneer de Stinkvliet in noordelijke richting voortgezet gedacht wordt, raakt deze aan een kavelsloot in het Hoffland, die in het verlengde van de Kerkweg naar Bergambacht gelegen is (zie de figuren 2 en 12) en sluit vervolgens aan op de Voor-Zevender in de omgeving van de Schelebrug. In deze gedachtengang kan de Stinkvliet gezien worden als een relict van de oudste begrenzing van het kasteelterrein, dat voorts aan de oostzijde begrensd werd door de Zevender.

AFDELING B

1. De ruimtelijke structuur en de omvang van de nederzetting

Het is zeer moeilijk een enigszins gedetailleerd beeld te verkrijgen van de ruimtelijke ontwikkeling van Schoonhoven gedurende de 13e eeuw. Ten gevolge hiervan kan de omvang van de nederzetting aan het einde van deze eeuw slechts zeer globaal bepaald worden. De schriftelijke bronnen uit deze tijd, er is eerder herhaalde malen op gewezen, zijn uitermate schaars.

¹ H. J. Moerman, *Ned. plaatsnamen*, p. 203 en p. 100-101.

² Ob.St.U. no. 1815.

³ Ob. G. no. 1039.

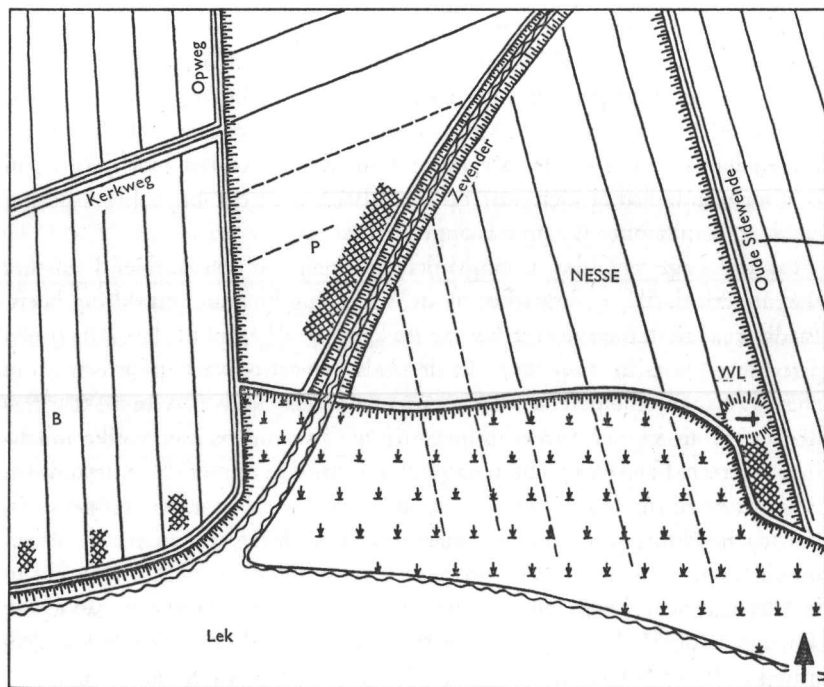
⁴ Poortenboek f. CCLXVII (1492).

Noodzakelijker wijze dient dan ook voornamelijk te worden uitgegaan van gegevens uit een later tijdvak, die, voor zover kan worden nagegaan, teruggrijpen op de eerste periode van de stedelijke ontwikkeling. Deze gegevens moeten bij het onderzoek in verband gebracht worden met de hierna als 'pre-stedelijk' aan te duiden structuurelementen en tevens met hetgeen in de voorgaande paragrafen van dit hoofdstuk omtrent bepaalde aspecten van de stedelijke ontwikkeling is opgemerkt.

Tal van gegevens, die 'teruggrijpen' kunnen worden ontleend aan het kaartmateriaal, dat op de stad of op de omgeving hiervan betrekking heeft. Bij dit kaartmateriaal neemt het oudste kadastrale minuutplan (1825) een bijzondere plaats in, aangezien dit de oudste kaart is waarop op een grote schaal (1 : 1250) alle percelen nauwkeurig zijn aangegeven. Van de schriftelijke gegevens komen in eerste instantie die in aanmerking, welke inlichtingen verschaffen over rechten en plichten, die dateren uit de te bestuderen tijdsperiode of uit een tijdsbestek, dat daaraan vooraf gaat. Vervolgens kan worden beschikt over notities, waarin door middel van een naam of een omschrijving wordt gewezen op oudere toestanden, zoals bijvoorbeeld in de 15e-eeuwse rekeningen van de grafelijkheid van Holland, waar het Hofland onder Schoonhoven wordt aangegeven als oorspronkelijk deel uitmakend van het tiendblok Klein Tienhoven in Bergambacht (p. 21).

De z.g. pre-stedelijke elementen (zie figuur 1), deels van natuurlijke aard, deels voortvloeiend uit de eerste occupatie van het gebied, hebben in sterke mate de ruimtelijke structuur van de stad bepaald. De Lek, vanouds de zuidelijke begrenzing van het stadsgebied, heeft door middel van de waterkeringen op de noordelijke oever de parcelering in de stad beïnvloed. Gewezen mag worden op het noordoost-zuidwest lopende tracé van de Korte Dijk-Voorhaven, dat eens de zuidelijke begrenzing van de stad heeft gevormd. Vervolgens heeft de Zevender, die al in de eerste helft van de 14e eeuw tot een weinig interessante stadssloot was gedegradeerd, de ruimtelijke structuur van het gebied ten oosten van de Haven in belangrijke mate mede bepaald. De invloed van de Vlist op de middeleeuwse stad (de huidige binnenstad) is slechts indirect geweest. Zoals reeds is gebleken (p. 38), volgde de westelijke grens van het stedelijke rechtsgebied de noord-zuid lopende kavelsloot in de ontginning Bergambacht tussen de Voornebrug en de Lekdijk.

In het stadsdeel ten westen van de Haven is het stratenplan volledig bepaald door de verkaveling van Bergambacht. Tot in deze eeuw bleef één van de kavelsloten binnen de omwalling bewaard (de Havensloot, eertijds Haversloot geheten). Niet alleen komt de diepte van de huiserven tussen de Haven-westzijde en de Koestraat en tussen de Koestraat en de Havenstraat

Figuur 1 – Schetsmatige reconstructie van het grondgebied van Schoonhoven op het einde van de 12e eeuw, schaal 1 : 10.000.

B – Bergambacht

WL – Willige-Langerak

P – vermoedelijke pre-stedelijke bebouwing aan de Zevender

overeen met de breedte van de kavels ten westen van de Opweg¹, doch ook met de breedte van de ‘campen’ van het Hofland, die vanaf het midden van de 14e eeuw met name bekend zijn² en waarin de oorspronkelijke kavelbreedte, variërend tussen 50 en 60 m herkend mag worden. Ten oosten van de Haven, in de scheg gevormd door de vm. Zevender en de Haven, benevens in het gebied tussen de Zevender en de vm. oostelijke stadsgracht zijn sporen van een voorstedelijke verkaveling niet meer vast te stellen. Geen enkele structuurlijn kan noch met de verkaveling van het Hofland, noch met die van de Nesse in verband gebracht worden. Reconstructie van de oude verkaveling in deze restruimte is derhalve niet meer mogelijk.

Het aantal wegen, dat de stadsstructuur heeft beïnvloed is gering. Hierbij

¹ Uiteraard wordt hier bedoeld op de verkaveling, vóór de huidige uitbreiding van het woongebied ten westen de Opweg.

² A.R.A. R.R. no. 5642 (boekjaar 1358-’59) en latere rekeningen.

kunnen enige wegen in verband gebracht worden met andere, oudere structuurelementen. Zo is het tracé van de Weistraat bepaald door de (genormaliseerde) Zevender; de Opweg heeft zich gevoegd naar de parcellering van het oosteinde van Bergambacht. Uitzonderingen vormen hierop de Kerkweg en de oude verbinding tussen Willige-Langerak en het huidige centrum van Schoonhoven, waarvan het tracé binnen de stad nog teruggevonden wordt in de Stadhuisstraat-Carmelietenstraat-Meent. De oorspronkelijke functie van de Kerkweg, de rechte weg die Schoonhoven met Bergambacht verbindt en waarvan het tracé in deze eeuw achtereenvolgens werd uitgekozen voor de aanleg van een spoorweg en van een provinciale weg, is niet duidelijk, noch is het mogelijk hiervan de ouderdom te bepalen. Deze weg, die zich ten westen van Bergambacht voortzet in de Groene Kerkweg, kan qua ligging gelijkgesteld worden met de vele tiendwegen, die in de waarden te vinden zijn. Wat het doel van deze wegen is geweest¹, voor de ruimtelijke ontwikkeling van Schoonhoven is het slechts van belang te weten, dat de Kerkweg de noordelijke begrenzing heeft bepaald van het stadsgebied ten westen van de Haven, zoals dit in het begin van de 14e eeuw door grachten werd omgeven. Ook van de weg naar Willige-Langerak zijn ouderdom en functie duister. Het is aantrekkelijk de aanleg van deze weg in verband te brengen met de ontginning van de Nesse ten oosten van de stad, wellicht in eerste instantie als een kade, een primitieve voorganger van de Lekdijk tussen Willige-Langerak en Schoonhoven, die later dienstbaar werd gemaakt aan het verkeer tussen Willige-Langerak en een pre-stedelijke kern aan de Zevender. Deze pre-stedelijke bewoning in de omgeving van de Weistraat kan slechts worden vermoed. Zoals hierna zal blijken (p. 67) zijn hiervoor, ofschoon directe gegevens ontbreken, enige aanwijzingen te vinden.

Het kasteel tenslotte heeft de structuur van het stadsdeel ten oosten van de Oude Haven en ten noorden van de Lopikerstraat in sterke mate mede bepaald. Hoewel het kasteel als 'pre-stedelijk element' kan worden aangezien, in zoverre, dat mag worden aangenomen, dat het kasteel aanwezig was ten tijde van het ontstaan van de stedelijke nederzetting (p. 51), moet deze vestiging van het heerlijke gezag, evenals de stad zelf, gezien worden als een bijzonder element, dat gevoegd is in een reeds door een eerdere occupatie van het land bepaalde structuur.

Tot de genoemde eerste categorie van schriftelijke gegevens kunnen voor Schoonhoven de z.g. hofstedegelden gerekend worden, die verantwoord

¹ Zie W. F. J. den Uyl, De Lopikerwaard II p. 19: 'Een bevredigende verklaring van de oorspronkelijke functie van deze wegen (de tiendwegen) en van hun naam is tot dusver niet gevonden'.

worden in de rentmeestersrekeningen van Blois (rentmeesterschap van Schoonhoven, Gouda en Stein) uit de tweede helft van de 14e eeuw¹. Deze gelden worden in de rekeningen van de grafelijkheid van Holland in het laatste kwart van de 15e eeuw opnieuw vermeld onder de benaming 's-graventijns' en later, sedert het tweede kwart van de 16e eeuw, als 's-gravenrente'². Hier zal niet worden ingegaan op de aard van deze gelden. Dit betreft het speciale terrein van de rechtshistoricus. Volstaan mag worden met de opmerking, dat de hofstedegelden vergelijkbaar zijn met de in het vorige hoofdstuk genoemde landtijnsen, die in de 'cope'-ontginningen jaarlijks per hoeve moesten worden opgebracht en die in verband gebracht kunnen worden met de uitgifte van de woeste grond ter ontginning. Ook de hofstedegelden kunnen met de uitgifte van percelen grond (onder de aanduiding 'hofstede' dient hier 'erf' te worden verstaan) in verband gebracht worden. Het betrof hierbij echter percelen met relatief kleine afmetingen in de bewoningskernen, of, zoals ook voor Schoonhoven zal blijken, in de onmiddellijke omgeving van de nederzetting. De bedragen, die per erf opgebracht moesten worden, zijn in het algemeen gering, in het bijzonder waar het de oudere bedragen betreft, die, we kunnen dit voor Schoonhoven globaal aangeven, vóór de 14e eeuw werden vastgesteld. Evenals de landtijnsen droegen de hofstedegelden een sterk conservatief karakter. Een eenmaal voor een erf vastgesteld bedrag werd geruime tijd, zelfs eeuwen lang gehandhaafd. Door dit karakter is het mogelijk in dit kader van deze gegevens gebruik te maken.

De hofstedegelden te Schoonhoven worden voor de eerste keer vermeld in de rentmeestersrekening van Schoonhoven, Gouda en Stein over het boekjaar 1356-'57. De verantwoording van deze gelden kan vrijwel per jaar worden gevolgd tot 1399. Uit het begin van de 15e eeuw zijn geen opgaven bekend. Vervolgens werden de gelden – nu tijnsen genaamd – in 1411 gegeven aan Geertruid van de Rijn³. In 1469 kwamen de tijnsen terug aan de grafelijkheid van Holland en deze werden opnieuw verantwoord in de rekening van Jan van Lesanen, rentmeester van Zuid-Holland over het boekjaar 1469-'70, daarna vanaf 1479-'80 tot en met 1592-'93 door de rentmeester van Schoonhoven. In de 14e-eeuwse rekeningen worden de hofstedegelden gesplitst in zes posten, die in de oudste rekening (1356-'57) als volgt worden omschreven:

¹ A.R.A. R.R. no. 5640-5673 en no. 1696-1697.

² A.R.A. R.R. no. 567-576 en 2328-2440 (over de jaren 1470 tot en met 1593).

³ A.R.A. Arch. v.d. rekenkamer der grafelijkheidsdomeinen van Holl., inv. 659 (rood) f. 10.

1. Mijn joncheer (Jan van Blois) heeft an hofstedeghelt dat hem incoemt op sente martijns misse	-	xiiii lb.	xv s	viii d
2. Item an hofsteden opt Merctvelt op s.m.m.	-	x lb.	ix s	iv d
3. Item an hofsteden op der Zevendaer op s.m.m.	-		xxxi s	iv d
4. Item an hofsteden nevens der Zevendaer op s.m.m.	-		xii s	
5. Item an hofsteden bi Onser Vrouwenporte op heijligher misse ende Meije xiii lb. borseghelt maken den scilt tot xii s.	-	ix lb.	xv s	
6. Item an hofsteden tusschen Wilghen ende der porte jaerlicx op s.m.m. viii lb. x s iv d borseghelts maken xxiv groten voor xii s	-	vi lb.	vii s	ix d

In de latere rekeningen wordt aan de omschrijvingen soms iets gewijzigd, soms iets toegevoegd. Zo wordt sedert 1360 de eerste post aangeduid als hofsteden 'te' of 'binnen' Schoonhoven; de laatste post aangevuld met 'in die tichelrie'. In de rekeningen van 1358 en 1359 wordt de derde post gegeven als 'hofsteden aan het Marktveld aan (of op) de Zevender'. Ten slotte wordt de vierde post sedert 1358 aangeduid met 'neven (of neffen) de Zevender over'. De bedragen blijven in de verschillende rekeningen nagenoeg gelijk. In 1376 werd de eerste post verlaagd tot 13 lb-5 s-10 d, de vierde post tot 8 schellingen. De reden hiervoor wordt in de desbetreffende rekening niet opgegeven. Wel is dit het geval voor de verlaging van de hofstedegelden van het Marktveld en van de erven bij de Vrouwepoort in 1394. In dit jaar kreeg Dirk Moelnaars een deel van de gelden, die in de genoemde gebieden werden opgebracht. Wat het Marktveld betrof was dit de tijns van twee hofsteden, samen ten bedrage van 6 schellingen. Sedert 1377 wordt nog de tijns van twee hofsteden, die gelegen waren aan de Zevender in een afzonderlijke post geboekt. Deze tijns bedroeg 20 schellingen 'beursegeld', in de rekenmunt 15 schellingen. Voorts zijn de bedragen in de rekening van 1399 ten opzichte van die in de rekening van 1398 met één derde verhoogd. Dit houdt verband met de verhouding tussen de rekenmunt en de gangbare munt (het beursegeld). In 1398 werd de Dordrechtse groot gelijkgesteld aan 6 penningen Hollands, in 1399 aan 8 penningen Hollands¹.

Wanneer in 1470 de hofstedegelden in de rekening van de rentmeester van Zuid-Holland opnieuw worden opgesomd, worden deze opgegeven per straat. Voor de verantwoording van deze bedragen wordt verwezen naar een 'handbouxken', een werkje, dat evenals andere tijnsboeken² van Schoonhoven verloren gegaan zal zijn. De volgende posten worden in de rekening van 1470 en volgende rekeningen vermeld:

1. de Havenstraat	-	3 lb.	14 s.	
2. de westzijde van de Koestraat	-	2 lb.	4 s.	10 d.

¹ Zie de inleidingen van de rekeningen van de jaren 1397-'98 en 1398-'99.

² In de rekening van 1480 wordt melding gemaakt van een 'nieuwe thijnsbouck'.

3. de westzijde van de Haven	2 lb.	10 d.	
4. de oostzijde van de Haven	- 2 lb.	10 s.	5 d.
5. het 'Gat van de Haven'	- 6 lb.		11 d.
6. de oostzijde van de Weistraat	-	23 s.	10 d.
7. de westzijde van de Weistraat	-	8 s.	3 d.
8. het Marktveld	- 13 lb.	6 s.	5 d.

In iedere rekening, tot in de laatste van de rentmeester van Schoonhoven uit 1593, wordt deze opsomming herhaald. Hierbij wordt tot in 1593 verwezen naar het genoemde 'handbouxken'. Vervolgens worden de eerder genoemde posten vermeld: 'Van hofsteden gelegen buiten Onser Vrouwenpoort' en 'Op zekere hofsteden tot Schoonhoven buiten de poort' of 'buiten de vrijheid in het Sticht van Utrecht'. Deze posten komen overeen met de in de 14e eeuw onder de punten 5. en 6. genoemde posten. Aangenomen mag worden, dat de tijsbedragen, die in 1470 worden vermeld, teruggrijpen op bedragen, die opgebracht moesten worden voor de vergeving van de tijs aan Geertruid van de Rijn in 1411. Hierop wijst de aanduiding 'Marktveld'. In het Weesboek wordt deze naam voor de laatste maal vermeld in het jaar 1400¹. In 1395 komt voor het eerst de naam 'Plaats'² voor. Dat 'Marktveld' en 'Plaats' identiek zijn, blijkt uit de vermelding van een huis aan het Marktveld (in 1400), dat in 1403 aan de Plaats blijkt te liggen³. De aanduiding 'Marktveld' is tot in de laatste rekening (1593) aangehouden, tot ca. 200 jaar, nadat deze naam in onbruik was geraakt.

De bedragen in de rekening van 1398-'99 en de opsomming in de rekening van 1469-'70 ontlopen elkaar niet veel. Zo waren de bedragen voor het Marktveld respectievelijk 13 lb - 11 s - 1 d en 12 lb - 6 s - 5 d. Daar bovendien het in de oudere rekeningen uit de 14e eeuw vermelde 'beursegeld' uitgedrukt in ponden Hollands (voor de hofsteden ten oosten van de stad, voor die buiten de Vrouwepoort en voor twee hofsteden aan de Zevender) overeenkomt met de bedragen in de rekenmunt in de rekening van 1398-'99, is het mogelijk in de in deze rekening opgesomde bedragen de tijsbedragen te zien, zoals deze oorspronkelijk in Hollandse geldeenheden waren uitgedrukt. Deze waarden werden overgenomen in de 15e en 16e eeuwse rekeningen. Het 'oude' pond was echter toen sterk gedevalueerd. Het gevolg hiervan was, dat waar met de oude rekenmunt gerekend 31 lb - 9 s - 9 d - 2 m in de binnenstad moest worden opgebracht, uiteindelijk in de 15e en ook in de 16e - eeuwse rekeningen slechts een opbrengst van 11 lb - 16 s - 2 d kon worden verantwoord, een verhouding van acht staat tot drie. Ongeveer dezelfde verhouding blijkt voor de tijs

¹ Weesboek, f. v vs.

² Idem, f. x.

³ Idem, f. v vs. en xxvi vs.

van de hofsteden ten oosten van de stad. Het mag dan ook geen verwondering wekken, dat wanneer we vanaf 1560 in de registers van transporten van onroerende goederen¹ tijnsbedragen per erf vinden vermeld, die in zeer kleine, toenmaals gangbare, muntjes zijn uitgedrukt, zoals oortjes, duiten e.d. Zo werd van een aantal erven gelegen aan de Haven toen slechts één oortje (4 penningen) per erf opgebracht, en in de Stadhuisstraat slechts één duit (2 penningen) per erf. Ofschoon conclusies uit deze gegevens met grote omzichtigheid getrokken dienen te worden, mag gezien het voorgaande toch worden vastgesteld, dat de grotere bedragen per erf, die in de 16e-eeuwse bronnen worden aangetroffen, niet vergelijkbaar zijn met de bedragen, die we uit oudere stukken kennen, bijvoorbeeld de genoemde 6 schellingen voor twee hofsteden op het Marktveld of de 20 schellingen voor dito erven aan de Zevender. Wel mag worden verondersteld, dat een zekere verhouding in de tijns per erf is bewaard gebleven. Dat wanneer in de 16e eeuw voor een erf aan het Marktveld (Plaats) 3 stuivers moesten worden opgebracht, een groot bedrag in verhouding tot de genoemde tijnsjes aan de Haven en in de Stadhuisstraat, ook vroeger, d.w.z. in de 14e eeuw hierbij van een aanmerkelijk verschil in de omvang van deze bedragen sprake was. Ook hier is echter weer voorzichtigheid geboden, omdat we niets weten omtrent hetgeen in het tijdsbestek 1400-1550 met de afzonderlijke tijnsen is gebeurd, zo bijvoorbeeld ook niet in hoeverre splitsing van erven de eenmaal vastgestelde bedragen hebben beïnvloed.

Ondanks de vele vraagpunten, die bij de bestudering van deze materie naar voren komen, is het evenwel toch mogelijk deze gegevens voor Schoonhoven dienstbaar te maken aan een onderzoek van de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. De in de 14e-eeuwse rekeningen opgesomde posten (zes in getal) kunnen beschouwd worden als even zoveel tijnsgebieden. Het is mogelijk, zij het globaal, deze gebieden te lokaliseren. De oorzaken, die tot deze splitsing in de verantwoording van de hofstedegelden hebben geleid is moeilijker te achterhalen. Voor de hand ligt, dat de aangeduide gebieden op verschillende tijdstippen in tijns zijn uitgegeven, waarbij nieuwe opbrengsten aan de oude werden toegevoegd. Evenzeer is het echter mogelijk, dat bepaalde tijnsen eerst geruime tijd na de vaststelling hiervan aan de heer van Schoonhoven zijn gekomen².

Vier van de in de 14e eeuwse rekeningen vermelde tijnsgebieden (de posten 1 t/m 4) moeten gezocht worden in de huidige binnenstad, waarvan

¹ O.A.Sch. inv. 2346 en volgende.

² Zo wordt in de rekening van 1397-'98 vermeld, dat de heer van Gouda (Guij van Blois) in 1388 hofstedegelden verkreeg van Jan van de Goude van hofsteden, die buiten de stad aan de Tiendweg waren gelegen.

weer drie (1 t/m 3) ten westen van de Zevender. De in de rekeningen als laatste genoemde gebieden (5 en 6) lagen respectievelijk ten westen (buiten de Vrouwepoort) en ten oosten (buiten de Langerakkerpoort) van de stad. Bij de tijsengebieden ten westen van de Zevender valt allereerst een bijzonderheid op in wijze van omschrijving van deze gebieden. De eerste post wordt aangeduid met de plaatsnaam (hofsteden 'binnen' of 'te' Schoonhoven), de twee andere door omschrijvingen met een sterker lokaal karakter: 'het Marktveld' en 'aan' of 'op de Zevender'. De hofsteden aan de Zevender moeten gelegen hebben aan de oostzijde van de Weistraat-Varkensmarkt. Het Marktveld omvatte in de Middeleeuwen een groter gebied dan het huidige Doelenplein. Op de kaarten van Van Deventer en Guicciardini strekt het Marktveld zich uit tot de zuidzijde van de Lopikerstraat. De hofstedegelden van de percelen aan de Lopikerstraat tussen de Korte Weistraat en de Weistraat zullen als zodanig onder die van het 'Marktveld' begrepen geweest zijn. Wanneer nu wordt nagegaan welk gebied resteert voor de hofsteden 'binnen' Schoonhoven, dan blijkt dit te omvatten: het gebied ten westen van de Haven (de Havenstraat, de Koestraat, de westzijde van de Haven en de Voorhaven) en de Haven-oostzijde, d.w.z. de huiserven aan de beide zijden van de Haven en vervolgens langs de straten, die werden aangelegd in het gebied, dat ten tijde van de vorming van het stedelijke rechtsgebied aan Bergambacht was onttrokken. Of het in de 15e en 16e eeuwse rekeningen vermelde geringe tijsbedrag van de erven aan de westzijde van de Weistraat (8 sch.-3 den.) in de 14e eeuw tot de tijsen 'binnen' Schoonhoven werd gerekend, dan wel bij de tijs van de hofsteden aan de Zevender, is niet duidelijk. Daar het bedrag, dat in de 14e eeuw 'aan de Zevender' werd opgebracht hoger was, dan later blijkt voor de Weistraat-oostzijde, zou aan de tweede veronderstelling de voorkeur gegeven kunnen worden. Evenmin is de ligging duidelijk van de hofsteden 'neven de Zevender over' (post 4). In verband gebracht met de derde post kan het 'over' de Zevender slechts betekenen 'ten oosten' van de Zevender. Inderdaad werden hier tijsen opgebracht, zo in 1402 van een erf gelegen tussen de Zevender en de Oranjestraat¹. Uit latere tijd kennen we tijsen van erven gelegen aan de Korte Dijk, in de Nes en aan het oostelijke einde van de Lopikerstraat². Het is echter zeer onwaarschijnlijk, dat in het geringe tijsbedrag, dat in de 14e eeuw wordt vermeld (in 1357 12

¹ R.A.U. Arch. van het Kapittel ten Dom inv. 1309.

² Korte Dijk, bij de Langerakkerpoort: tijs van 4 huizen, te zamen 2 schellingen 3 denier (A.R.A. R.R. 2376, f. XXII) Korte Dijk z.z. tussen de Veerstraat en het gasthuis: tijs van een enkel erf ten bedrage van $\frac{1}{2}$ stuiver (transportakte 10-11-1561, O.A.Sch. 2346 f. 25); Nes o.z.: tijsen van 17 penningen, 3 stuivers en 7 oortjes; bij de Lopikerpoort: tijsen van 3 braspenningen en $\frac{1}{2}$ stuiver (transportakten 1561, '62 en '63, als voren, f. 25, 40 vs., 49, 61 vs. en 63 vs.).

schellingen, in 1398 8 sch.) alle tijsen van het gebied ten oosten van de Zevender verantwoord zouden zijn. Vervolgens is het opmerkelijk, dat in de 15e- en 16e- eeuwse rekeningen geen enkele tijs ten oosten van de Zevender wordt opgegeven. De oorzaak hiervan laat zich gissen.

De hofsteden bij (buiten) de Vrouwepoort (post 5) zullen erven betroffen hebben, die onmiddellijk ten westen van de stadsgracht waren gelegen. Reeds is vermeld, dat Dirk Moelnaars in 1394 een gedeelte van de opbrengst van de gelden verkreeg. In 1470, toen de hofstedegelden aan de grafelijkheid terug kwamen, was de juiste gang van zaken niet meer duidelijk, zodat sindsdien de tijs bij de Vrouwepoort slechts pro memorie werd gegeven. De hofsteden 'tussen Wilghen en de poort' lagen ten oosten van de stad en wel ten zuiden van de huidige De Montignylaan naar Willige-Langerak, die eerder als een pre-stedelijk structuurelement is aangegeven. Deze ligging kan worden afgeleid uit het gebruik van de percelen, die ten noorden van deze weg waren gelegen: de Nesse, groot ruim 8 morgen en het hieraan grenzende z.g. borchleen eveneens groot circa 8 morgen. Beide landen waren eigendom van de heer van Schoonhoven en waren in het midden van de 14e eeuw nog niet in kleine erven (hoven) verkaveld, behoudens wellicht het schegvormige perceel, dat tussen de Nesse en de oostelijke stadsgracht was gelegen¹.

In 1398-'99 bedroeg het hofstedegeld 'binnen' Schoonhoven 17 1 b - 14 s - 5 d, een gering bedrag gezien het aantal tijsplichtige percelen. De lage tijsen worden bevestigd in de latere rekeningen: in de Havenstraat 3 lb - 14 s, aan de westzijde van de Koestraat 2 lb - 4 s - 10 d, aan de westzijde van de Haven-Oude Haven 2 lb - 10 d en aan de oostzijde 2 lb - 10 s - 5 d - 4 m. Daarentegen werd bij 'het Gat van de Haven' 6 lb - 11 d - 7 m opgebracht. Onder 'het Gat van de Haven' werd in de Middeleeuwen het punt verstaan, waar de haven (Voorhaven) de toenmalige verdedigingswerken aan de zijde van de Lek kruiste. De huizen, die in de onmiddellijke omgeving hiervan waren gelegen, werden aangeduid met 'bij' of 'op' het

¹ De Nesse wordt vanaf 1357 regelmatig in de rekeningen genoemd. Dit land, omvattende 3 kampen(percelen), werd verhuurd (in 1359 voor 6 jaar), dan wel vanwege de heer zelf bebouwd. De percelen van de Nesse lagen aan beide zijden van de huidige Halve Maan (eertijds de Lol-laardsteeg). De westelijke begrenzing werd gevormd door de sloot, die op de kaart van Jacob van Deventer als een brede watergang onmiddellijk ten oosten van de stadsgracht staat aangegeven. Het borchleen wordt voor de eerste maal vermeld in 1348 (A.R.A. Lk. inv. III, f. 3 vs.). Jan Wissensoen van Hardincvelt droeg in dit jaar 8 mg. van zijn borchleen op, dat hij hield 'van ons (Jan van Henegouwen) ende onser borch tot Scoenhoven, ghelegen bi Wilgherkerke, daer boven ghelegen is die Kerclane van Wilgherkerk en beneden ons selfs lant gheheten die Nesse'. Dit land werd als borchleen opnieuw uitgegeven aan Willem van Beckevaert. In 1370 ging het over aan een dochter van laatst genoemde (f. 122). Het werd tenslotte op 4 jan. 1399 (1400) door hertog Albrecht tot een 'vrij eigen' verkocht (A.R.A. Lk. inv. 109 f. 68 vs.).

Gat van de Haven¹. Aan slechts een gering aantal huizen kan echter, gezien de situatie daar ter plaatse, deze aanduiding gegeven zijn; uitgaande van het kadastrale minuutplan ten hoogste een twintigtal. Dit aantal leidt tot een gemiddeld tijsbedrag per perceel van ten minste 7 schellingen. Dit is een zuiver theoretische waarde, die echter doet blijken, dat de tijsen van de erven langs de Voorhaven aanmerkelijk hoger geweest moeten zijn, dan van de percelen langs de Havenstraat, de Koestraat en de Haven. Een zelfde beeld geeft een vergelijking tussen de opbrengsten van het Marktveld (in 1399 13 lb - 11 s - 1 d) en van de omgeving van de Weistraat (in hetzelfde jaar 41 s - 8 d). Dit verschil blijft wanneer voor de Weistraat een relatief groot aantal tijsvrije percelen wordt aangenomen. Tevens vormt de tijs van het Marktveld een aanzienlijk bedrag in verhouding tot hetgeen 'binnen' Schoonhoven (inclusief het Gat van de Haven) werd opgebracht.

Een vergelijking van de grootte van enige tijsbedragen, waarvan het jaar bekend is, waarin deze werden vastgesteld, doet zien, dat de hiervoor gesignaleerde verschillen verband houden met de tijdsperiode, waarin het tijsbedrag is bepaald. In het reeds genoemde stadsrecht van Nieuwpoort van 1283 wordt bepaald, dat voor een erf van 4 roeden jaarlijks op Sint Martijnsmissie (11 november) een tijs betaald zal worden van 4 schellingen. De opgegeven maat (4 roeden) komt overeen met de breedte van het perceel². Een soortgelijk bedrag als in Nieuwpoort kan ook de grondslag gevormd hebben voor de tijs in de omgeving van de Haven in Schoonhoven. Waarschijnlijk was de tijs per roede in laatst genoemd gebied nog iets lager. Een geheel ander beeld geven de hofstedegelden uit de tweede helft van de 14e eeuw, die afzonderlijk in de Bloise rekeningen worden verantwoord. Zo het eerder vermelde bedrag van twee hofsteden aan de Zevender uit 1377, groot 20 schellingen. Gezien een aantekening in de rekening van 1374-'75 moeten in deze tijd aan het Marktveld bedragen van dezelfde orde van grootte geheven zijn. Een hofstede bracht hier oorspronkelijk 12 schellingen op; 'overmits dat huus overgheset was an die westside van de Marctvelde ende min erfs heeft' werd reeds vier jaar lang niet meer dan 8 schellingen vereist. In 1369 werd in Gouda door Jan van Blois de Molenwerf, die in het centrum van de stad bij de St. Janskerk gelegen was, uitgegeven in 16 erven. De breedte van deze erven is bekend: van twaalf erven

¹ In 1453 wordt een huis vermeld: 'bij 't Gat van de Haven op de hoek van de Koestraat' (Weesboek, f. CXXXI vs.).

² Zie ondermeer het stadsrecht van Gorinchem van 1382: 'Item alle diegene die poerter zijn tot Gorinchem zullen ons onsen vollen thijs geven, hoe luttel erffs dat zij hebben, dijen [zij] ons sculdich zijn. Ende die meer hebben dan drie roeden *breet*, die zullen ons geven van elcker roeden, die zij meer hebben twaalf penningen ende een hoen ...'. H. Bruch, Midd. rechtsbronnen van Gorinchem, Oud.Vad. Rechtsbronnen III 8 (1940), oork. 20.

bedroeg deze $1\frac{1}{2}$ roede, van drie erven 2 roeden en tenslotte van één erf $2\frac{1}{2}$ roede. Jaarlijks diende hiervoor opgebracht te worden van 11 schellingen tot 3 pond Holl. Tussen de breedte van deze erven en de op te brengen bedragen is echter geen enkel verband te onderkennen. Wel werden deze als hofstedegelden beschouwd, daar ze in een latere rekening (1397-'98) zijn opgetekend tussen de posten: 'oude hofstedegelden' en 'hofstedegelden die in LXXXVIII (1388) kwamen van Jan van de Goude'.

Gezien deze gegevens zou voor de zeer lage tijsen gedacht kunnen worden aan een vaststelling van het tijsbedrag in de 13e eeuw, voor de hoge tijsen in de 14e eeuw. Voor Schoonhoven resulteert deze veronderstelling in een aanleg van de bebouwing aan de Haven-Oude Haven en in de straten ten westen hiervan, gedurende de 13e eeuw en van het merendeel van de bebouwing aan het Marktveld, benevens van die aan de Voorhaven-Tol in de 14e eeuw (vóór 1357, aangezien in dat jaar de relatief hoge bedragen voor de laatst genoemde gebieden reeds worden gegeven). De lage tijsen in de Weistraat zouden hierbij wijzen op een oudere bebouwing, althans ouder, dan de bebouwing aan het Marktveld.

Van de als tweede categorie aangeduide schriftelijke gegevens, de op oudere toestanden wijzende benamingen en omschrijvingen, mogen de vermeldingen genoemd worden van de 'Nieuwstraat' en de 'Meent'. Reeds werd opgemerkt, dat het Marktveld zich tot op het einde van de 16e eeuw uitstreckte tot de Lopikerstraat. De aanduiding 'Lopikerstraat' dateert eerst uit de tweede helft van de 17e eeuw. In 1707 wordt nog slechts het gedeelte tussen de Doelenstraat en de Lopikerpoort als zodanig aangegeven¹. Het gedeelte Dam-Doelenstraat heette Kerkstraat. In 1591 werd dit gedeelte nog aangeduid met Nijstraat of Kerkstraat². Vervolgens is in 1459 sprake van een huis aan de Plaats, op de hoek van de Nuwestraat³. Ook de Korte Weistraat werd in de Middeleeuwen Nieuwstraat genoemd, doch dit is in dit verband van minder belang: het is één van de straten van ondergeschikte betekenis, die in de 14e en de 15e eeuw in het oostelijke stadsdeel werden gerooid.

De benaming Nieuwstraat voor een straat, die uitkomend op de Dam zeker tot de hoofdstraten gerekend mag worden, is evenwel opvallend. Hierbij is het tevens opmerkelijk, dat de voorgevel van het pand op de hoek van de Dam en de Lopikerstraat (Lopikerstraat 2) niet staat aan de Dam, doch in de Lopikerstraat; dit in tegenstelling tot het tegenover gelegen hoekpand Haven 79, dat zijn 'gezicht' op de Haven gericht heeft.

¹ Kohier van de ordinaris verponding, O.A.Sch. inv. 1875.

² Register van renten van het gasthuis (1591), O.A.Sch. inv. 1244, f. vi vs.

³ Weesboek f. cxxxix.

Vervolgens ligt de rooilijn aan de oostzijde van de Dam ten opzichte van de rooilijn van de oostzijde van de Haven ca. 3 m naar voren. Een dergelijke verspringing van de rooilijn Haven-Oude Haven wordt aan de westzijde niet aangetroffen. Dit gegeven, in verband gebracht met de benaming Nieuwstraat wijst op een relatief late bebouwing van het westelijke gedeelte van de Lopikerstraat, d.w.z. na de eerste ontwikkelingsperiode van de stedelijke nederzetting. Bij dit punt mag voorts nog worden opgemerkt, dat tot in de 15e eeuw de oostzijde van de Oude Haven zeer spaarzaam was bebouwd. In 1402 wordt de ligging van de 'zuid-boomgaard' bij het kasteel ondermeer omschreven als 'streckende an die Oude Havene'¹. Hier werden in de 15e eeuw de gebouwen van het Sint-Elisabethconvent en van het Cellebroederklooster gesticht. De latere bebouwing van het westelijke gedeelte van de Lopikerstraat kan in verband gebracht worden met de ontwikkeling van de bebouwing aan het Marktveld, tevens met de bouw van de Lopikerpoort omstreeks 1325, waardoor de huidige Lopikerstraat als uitvalsweg sterk in belang zal zijn toegenomen.

Een gedeelte van het oude tracé Willige-Langerak - Schoonhoven wordt nog steeds aangeduid met de naam 'Meent', namelijk het gedeelte tussen de Nes-Molenstraat en de Wal. Deze naam wordt voor de eerste maal vermeld in 1395². Dan is sprake van een huis gelegen 'op' de Meent. In 1402 wordt eveneens een erf genoemd 'op de ghemeent'. Het is het eerder genoemde erf (p. 60), dat gelegen was onmiddellijk ten oosten van de Zevender, en ten zuiden van de Carmelietenstraat. Uit deze vermeldingen omstreeks het jaar 1400 blijkt dat het gebied tussen de Carmelietenstraat en de Korte Dijk oorspronkelijk aangeduid werd met de Meent. Meenten zijn bij de stadjes in de Lekstreek niet onbekend. In de stadsrechtbrief van Nieuwpoort van 1283 wordt de meent bij Nieuwpoort door de heer gegeven aan de inwoners van het stadje. In het handvest van graaf Willem VI van Holland van 7 april 1407, gegeven aan de poorters van Gorinchem, wordt gesteld, dat zij 'die gemeijnten buten dijcx en binnen dijcx' zullen hebben en behouden³. In Culemborg lag de meent ten noorden van de huidige straten de Goilberdingsestraat-Kattestraat-Slotstraat, waarvan het tracé oorspronkelijk deel uitmaakte van de waterkering langs de Lek. Deze meent lag dus in de uiterwaarden. De straatnamen Korte en Lange Meent in dit gebied herinneren nog aan het oorspronkelijke gebruik van deze gronden. Evenals voor Nieuwpoort en voor Gorinchem zou voor Schoonhoven aangenomen kunnen worden, dat de meent eigendom was van de heer van de stad en door deze aan de bewoners tot gemeenschappelijk

¹ A.R.A. Lk. inv. 109 f. 86 vs. ² Weesboek f. IX.

³ H. Bruch, Midd. rechtsbronnen van Gorinchem, oork. 50.

gebruik ter beschikking was gesteld, wellicht evenals in Nieuwpoort als weidegrond¹.

De vaststelling van het bijzondere gebruik van het gebied ten zuiden van de Carmelietenstraat leidt er toe twee eerder genoemde beleningsakten uit 1281 (p. 35) nader te bezien. De elect Jan van Nassau beleende in genoemd jaar Nicolaas van Cats achtereenvolgens met bezittingen in het 'oppidum' Schoonhoven en met 5 morgen land bij de gracht van Schoonhoven (ten oosten hiervan) in het Sticht. Voor zover kan worden nagegaan zal met de gracht de toenmaals reeds gekanaliseerde Zevender bedoeld zijn. Van de oostelijke stadsgracht, zoals die op de kaart van Van Deventer staat aangegeven, was toen nog geen sprake. Voorts is het niet aannemelijk de door Van Deventer vrij breed getekende sloot ten oosten hiervan als zodanig te onderkennen, gezien de strekking van de akte: het verkrijgen van de wereldlijke rechtspraak over 5 morgen land. Wanneer echter de genoemde gracht geïdentificeerd wordt als de Zevender, wordt deze strekking wel duidelijk. De 5 morgen komen dan overeen met de meent, die een onderdeel vormde van de nederzetting Schoonhoven, doch gelegen was in het Sticht. Ten gevolge van deze belening werd het rechtsgebied van Nicolaas van Cats op zodanige wijze uitgebreid, dat alle gronden, die qua gebruik tot 'Schoonhoven' gerekend konden worden, hier onder vielen. De Nes en de omgeving van de latere Lopikerpoort waren hier buiten gelegen. Dit is juist het gebied, dat de vermelde uitbreiding van het stedelijke rechtsgebied met 'de inwoners van de Lopikerpoort binnen de nieuwe gracht' omvatte (p. 39).

De akte betreffende de bezittingen van de Utrechtse Kerk binnen het oppidum geeft geen enkele aanwijzing voor de lokalisatie ervan. Een ligging tussen de Zevender en de Haven is echter zeer waarschijnlijk. Gedacht kan worden aan de tijsngebieden 'aan de Zevender' en het 'Marktveld'. Op een voor ons onbekende wijze is gedurende de 13e eeuw de ontginning Bergambacht (met het tot deze ontginning behorende Hofland) aan het Sticht onttrokken en onder het gezag van de graaf van Holland gekomen. De oostelijke grens van de hoeven van Bergambacht werd gevormd door de huidige Haven en de Oude Haven. Ten oosten van de Zevender lag de waarschijnlijk 12e-eeuwse uitbreiding van de ontginning Willige-Langerak, de Nesse, die in de 13e eeuw zowel tot het gerecht als tot de parochie Willige behoorde. Er resteerde een schegvormige strook land, waarin later het kasteel van de heren van Schoonhoven en het Marktveld blijken te liggen. Het is nu aannemelijk te veronderstellen, dat in dit gebied, buiten de

¹ Ob.St.U. no. 2161; deze meent moest voor beweiding worden gebruikt: 'Also dat men dat (de meent) nijet besaijen en sal'.

eigenlijke ontginning Bergambacht, het Sticht zijn rechten handhaafde, zoals dit uit de akte van 1281 blijkt. Hierbij mag opnieuw gesteld worden, dat het niet bekend is of het 'huis' te Schoonhoven steeds een Hollands leen geweest is. Wij weten niets van de rechtsverhoudingen ten tijde van de heren Van de Lede. Wel kan worden opgemerkt, dat eerst in 1280 bij de belening van de 'goede van Schoonhoven' aan de zozeer de politiek van de Hollandse graaf voorstaande Nicolaas van Cats, de aanspraken van Holland en het Sticht op het grensgebied rond de Zevender scherp naar voren gekomen zullen zijn.

Alle hiervoor beschouwde gegevens wijzen op een lokalisatie van de kern van de stedelijke nederzetting in de omgeving van de Haven, binnen het tijsgebied 'Schoonhoven'. Was het reeds mogelijk aan de hand van de grootte van de tijsbedragen het 'Gat van de Haven' als een later bebouwd stadsdeel te onderscheiden, aan de hand van de erfscheidingen, zoals die worden aangegeven op het kadastrale minuutplan, kunnen in de stadskern nog kleinere eenheden onderkend worden.

Een aantal perceelscheidingen in het gebied ten westen van de Haven staat niet loodrecht op de oorspronkelijke kavelsloten (waaronder de Havensloot). Deze afwijking is een gevolg van de wijze van uitzetten van de percelen, waarbij van een bestaande begrenzing of richting werd uitgegaan. Deze richting wordt in het centrum van Schoonhoven bepaald door het tracé van de oude weg naar Willige-Langerak (Stadhuisstraat enz.). De verkaveling van de Haven-oostzijde 43 tot en met 79 heeft ten gevolge gehad, dat de huidige Lopikerstraat (vroeger Nieuwstraat-Kerkstraat) eveneens onder een scheve hoek op de Dam uitmondt. Ook de verkaveling langs de Haven ten zuiden van de Stadhuisstraat volgt deze richting; de meest zuidelijke percelen (Haven 15 t/m 9) geren enigszins, zodat de laatste percelen (Haven 5 t/m 1) nagenoeg loodrecht op de Haven zijn gelegen. De afwijkende richting van de erfscheidingen wordt aan de westzijde van de Haven gevonden bij de percelen 50 t/m 82, vervolgens ten noorden van de Ned.Herv. kerk (Dam 2 t/m 10) en langs de Oude Haven (2 t/m 24). De zuidelijke begrenzing van deze verkaveling komt nagenoeg overeen met de zuidzijde van de overkluizing over de Haven, die bekend staat als de Stenenbrug. Daar sluit deze verkaveling met een duidelijk te onderkennen scheg (Haven 48) aan op de percelen, die loodrecht op de lengte-as van de Haven staan (Haven 4 t/m 46). Het gebied met de geschetste afwijking omvat voorts de erven aan de Koestraat ten westen van de Ned.Herv. kerk, te weten Koestraat 70 t/m 92. De percelen aan de noordwaarts gelegen gedeelten van de Oude Haven – westzijde en de Koestraat sluiten aan op een tweede pre-stedelijk element, de Kerkweg naar Bergambacht. De

scheidingen van de erven aan de westzijde van de Havenstraat staan alle loodrecht op de as van de straat. Dit is eveneens het geval in het zuidelijke einde van de Koestraat. Uit deze verschillen in de richting van de parcellering kan geconcludeerd worden, dat de oudste (stedelijke) nederzetting gezocht moet worden bij de (kunstmatige) Haven, tussen de Dam en de Stenenbrug, vervolgens langs de westzijde van de Oude Haven en in de Koestraat ten westen van de Ned.Herv. kerk. Deze nederzetting werd zowel naar het westen (de Havenstraat) als in de richting van de Lek uitgebouwd. De lage tijnsen in de Havenstraat en van enige huizen aan de westzijde van de Haven bij de Visbrug en in het bouwblok tussen de Velleblootstraat en de Appelstraat doen vermoeden, dat deze uitbreiding zich in het begin van de 14e eeuw vrijwel had voltrokken. Waarschijnlijk was ook toen reeds enige bebouwing aanwezig langs de Korte Dijk.

Een drietal punten wijst voorts op een eveneens oude, wellicht pre-stedelijke, bebouwing aan de Zevender: de lage tijnsen (het aantal erven waarvan deze tijnsen werden opgebracht is echter niet bekend), de parcellering in het centrum van de stad (verband houdende met oudere structuurelementen ten oosten van de Haven) en de rechten, die het Sticht blijkt te handhaven in het gebied tussen de Zevender en de Haven in 1281. Ook uitgaande van de bodem, de waterstaatkundige toestand en de ligging van het kasteel annex Marktveld (Plaats), is een pre-stedelijke kern bij de Zevender te aanvaarden.

2. De samenstellende delen van het stadsplan

Van enig inzicht in de details van het stadsplan kan voor de 13e eeuw helaas nauwelijks sprake zijn. Ten aanzien van de bebouwing, zowel ten aanzien van de woon- en bedrijfsbebouwing als van de bebouwing met een 'bijzondere' bestemming (kerk e.d.) ontbreekt ieder gegeven. Veronderstellingen hierover zijn zeer moeilijk te funderen. Ook over de profielen van straten en grachten in het toenmalige stadsgebied kunnen slechts vermoedens worden geuit. Daar deze vermoedens steunen op de straat- en grachtprofielen, zoals deze in latere perioden van de stedelijke ontwikkeling worden aangetroffen, zullen veronderstellingen omtrent de oudste profielen, ondermeer omtrent het oorspronkelijke profiel van de Haven, eerst in het volgende hoofdstuk naar voren gebracht worden (p. 167 e.v.).

Meer zekerheid is te verkrijgen over de oorspronkelijke diepte (lengte) van de huiserven, daar deze voor vele erven in de binnenstad van Schoonhoven zonder meer van het kadastrale minuutplan is af te lezen, dan wel hieruit is af te leiden. Een onderzoek naar de oorspronkelijke breedte van

de erven leidt daarentegen weer tot veronderstellingen. Ten westen van de Haven en de Oude Haven strekten alle percelen zich uit van oost naar west, d.w.z. van de Haven-westzijde tot de Koestraat, van de Koestraat tot de Havenstraat (Havensloot) en van de Havenstraat tot de stadswal (voordat deze was aangelegd waarschijnlijk tot de sloot, die tot stadsgracht werd verbreed – zie p. 111). Deze aanleg blijkt ook uit de verantwoording van de hofstedegelden. De diepte van de percelen aan de Haven-westzijde bedraagt gemiddeld 51 m, de diepte van de erven aan de westzijde van de Oude Haven is iets groter en varieert van 54 tot 56 m. Tussen de Koestraat en de Havensloot is de diepte van de percelen op het kadastrale minuutplan vrijwel constant met een maat van 46 m.

Zoals reeds werd opgemerkt (p. 53), kan in de genoemde bouwblokken de landelijke verkaveling van de ontginning Bergambacht onderkend worden. De diepte van de stadserven is hierbij bepaald door de breedte van de oorspronkelijke kavels. Deze 'landelijke' kavelbreedte van ca. 50 m moet voor de diepte van de stadserven in de 13e eeuw een aanvaardbare maat geweest zijn. Het is zelfs mogelijk te stellen, dat deze maat tot een norm geworden is, d.w.z. dat in gevallen waar een pre-stedelijke structuur niet tot deze maat leidde, toch erven met een diepte van ca. 50 m werden uitgezet. Voorbeelden hiervan vindt men ondermeer in Gouda, Montfoort en Gorinchem.

In Gouda varieert de diepte van de bouwblokken aan de westzijde van de Haven van 45 tot 50 m. De Haven in deze stad is een kunstmatig element, dat los van een oudere verkaveling is getraceerd. In het westelijke stadsdeel van Montfoort liggen een viertal bouwblokken, ieder ter diepte van 50 m (zie fig. 4, p. 116). Voor de drie noord-zuid gerichte bouwblokken is enig verband met de pre-stedelijke verkaveling wel aanwijsbaar, daar de westelijke en de oostelijke begrenzing van dit in huiserven verkavelde gebied in het verlengde liggen van sloten in het Hofland. De breedte van de percelen in het Hofland bedraagt ca. 80 m. Ten behoeve van de huiserven werd een tweedeling (2×80 m) gewijzigd in een driedeling (3×50 m, vermeerderd met 2×5 m voor de straten). Bij het oost-west gerichte vierde bouwblok was men volkomen vrij in het kiezen van de diepte van de erven. Dit blok is evenwel ook 50 m diep. In Gorinchem kan gewezen worden op de percelen tussen de Oude Lombardstraat en de Haarstraat. De gebogen tracé's van beide straten zijn bepaald door de voormalige stadsgracht. De diepte van de bouwblokken, die ruim 50 m bedraagt, kan niet in verband gebracht worden met een pre-stedelijke verkaveling. Uit de plattegrond van Nieuwpoort kan tenslotte worden afgeleid, dat 40 m voor de diepte van de erven wel als een minimum werd beschouwd. De percelen ten westen

van de Buitenhaven en de Binnenhaven strekken zich uit over twee kavels, waarvan de breedte ongeveer 30 m bedroeg. Deze maat van 30 m werd hier kennelijk te gering geacht. De erven aan de oostzijde zijn 40 m diep en beslaan één oorspronkelijke kavel. De tendens naar een maat van 50 m sluit grotere afmetingen niet uit. Erfdiepten groter dan 70 m komen echter in de Lekstreek slechts sporadisch voor.

De oorspronkelijke breedte van de huiserven is zeer moeilijk uit het kadastrale minuutplan af te leiden, omdat het onmogelijk is een duidelijk beeld te verkrijgen van de wijzigingen, die zich in dit opzicht in het patroon van de huiserven hebben voltrokken¹. Overigens ligt het voor de hand te veronderstellen, dat vele van de smalle erven in het centrum van Schoonhoven tot stand gekomen zijn door deling van de oorspronkelijke erven in de lengterichting. Een dergelijke deling kan ondermeer vermoed worden voor de percelen waarop de huidige panden Haven 28 en 30 en de panden Haven 80 en 82 zijn gelegen (zie p. 145). De breedte van de ongedeelde percelen bedroeg ca. 10 m. Percelen met vrijwel dezelfde breedte (9 tot 11 m) worden nu nog aangetroffen aan de oostzijde van de Haven (Haven 71 en 73). In het bijzonder ten aanzien van Haven 71 is het niet ondenkbaar, dat dit erf steeds een breedte van 11 m heeft gehad (z. p. 142 n. 1).

Reeds is melding gemaakt van de clause in het stadsrecht van Nieuwpoort van 1283, waarin wordt bepaald, dat een hoeve van 4 roeden breed jaarlijks een tijs van 3 schellingen moest opbrengen. Inderdaad worden in Nieuwpoort, ondermeer aan de westzijde van de Binnenhaven, nog percelen aangetroffen met een breedte van ca. 15 m. Het is opvallend, dat deze maat in het centrum van Schoonhoven veelvuldig voorkomt als diepte van de erven aan de zijstraten. Zo aan de zuidzijde van de Schapenstraat, aan de beide zijden van de Appelstraat (in het gedeelte van deze straat tussen de Koestraat en de Havenstraat), aan de noordzijde van dezelfde straat tussen Haven en de Koestraat, en voorts aan de zuidzijde van de Stadhuisstraat (het stadhuis meet eveneens ca. 15 m langs de Haven). Het is derhalve waarschijnlijk, dat ook in Schoonhoven erven met een breedte van ca. 15 m zijn uitgezet.

¹ Aanknopingspunten voor de reconstructie van de oude erfbreedten kan men vinden in de erfscheidingen, die op het kadastrale minuutplan over de oorspronkelijke diepte van de erven uitstrekken, zoals aan de westzijde van de Haven en aan de westzijde van de Koestraat. Hierbij is evenwel voorzichtigheid geboden. Zo vormt op de huidige kadastrale kaart het terrein achter de panden Haven-westzijde 34 tot en met 40 (de panden 38 en 40 zijn afgebroken) één perceel, waarvan de erfscheidingen lopen van de Haven tot de Koestraat. Het huidige kadastrale perceel ter breedte van 14 m is dus in recente tijd ontstaan. Op dezelfde wijze kunnen ook op het minuutplan brede percelen zijn aangegeven, die door samenvoeging van twee of meer smalle percelen zijn ontstaan, zoals ondermeer het perceel Haven-oostzijde 25.

Er van uitgaande, dat erven wel zijn gedeeld of bij elkaar gevoegd, doch dat kleine verschuivingen van de erfscheidingen tussen de percelen in het algemeen niet hebben plaats gevonden, kan tenslotte worden gesteld, dat voor de oudste parcelering een 'eenheidsverkaveling', d.w.z. een uitgifte in percelen met een gelijke breedte, niet waarschijnlijk is. Wel zijn aantallen percelen tegelijk uitgegeven. Hierop duidt de geleidelijke verandering van richting van de erfscheidingen zoals deze ondermeer aan de noordelijke einden van de Oude Haven en de Koestraat gevonden wordt.

SAMENVATTING EN CONCLUSIES

De stadswording van Schoonhoven kan gesteld worden in de 13e eeuw. Uit het in het vorige hoofdstuk gegeven overzicht van de pre-stedelijke geschiedenis blijkt, dat het gebied van Schoonhoven niet het uitgangspunt heeft gevormd voor de ontginning van het beschouwde gebied, doch dat het grondgebied van de nederzetting oorspronkelijk deels tot Bergambacht, deels tot Willige-Langerak behoorde, ontginningen, die beide met de noordelijke Lekoever als basis, in cultuur waren gebracht vóór het jaar 1200. In de 13e eeuw kan Bergambacht gerekend worden tot het graafschap Holland; Willige-Langerak tot het Sticht van Utrecht. We vinden dan ook in 1297 Schoonhoven aangeduid als een 'gemene' stad, waarin zowel de graaf van Holland als de bisschop van Utrecht rechten uitoefenden.

In 1247 oorkondde Jan van de Lede 'apud Sconhouen'. Het is de eerste vermelding van de naam van de stad, tevens van een machthebber in het mondingsgebied van de Zevender. Bovendien is dit de eerste vermelding van een telg uit het geslacht Van de Lede-Van Arkel ten noorden van de Lek. Eerst op het einde van de 12e eeuw of in het begin van de 13e eeuw, d.w.z. nadat het ontginningspatroon in het Vlistgebied nagenoeg was voltooid, verwierf dit geslacht uitgestrekte bezittingen ten noorden van de Lek. Kort daarvoor, nauwkeurig is dit niet meer vast te stellen, had de graaf van Holland zijn gezag uitgebreid over de Krimpenerwaard (uitgezonderd Haastrecht). Hoe schaars de gegevens uit deze tijd ook zijn, vastgesteld kan worden, dat omstreeks 1200 belangrijke wijzigingen in de verschillende machtssferen zijn opgetreden. Na 1155 verdwijnt het geslacht van de heren Van Haastrecht uit de bronnen; hiervoor komt het geslacht Van de Lede-Van Arkel in de plaats, dat het ongetwijfeld eertijds op het westelijke deel van de Krimpenerwaard georiënteerde Bergambacht, benevens het in het onherbergzame centrum van de waard gelegen Stolwijk, mede in zijn invloedssfeer betrok.

Ofschoon niet met directe gegevens te staven, is het zeer aannemelijk,

dat ter plaatse van de huidige Weistraat bij de Zevender reeds in het pre-stedelijke stadium van dit gebied bebouwing heeft gelegen. Deze kleine nederzetting, die op het nabij gelegen Willige-Langerak georiënteerd geweest zal zijn, kan evenals de ontginning van het 'restgebied' de Nesse dateren uit de 12e eeuw. Het is voorts niet onmogelijk, dat de relatief hoge ligging van het stadsdeel ten oosten van de Haven het gevolg is van een kunstmatige ophoging, die in eerste instantie werd opgeworpen ten behoeve van de oude (pre-stedelijke) bebouwing langs de Zevender. Deze ophoging sloot dan bij de huidige Visbrug aan op de waterkering van Bergambacht en vond in noordoostelijke richting zijn vervolg in de kaden langs het Hofland en Noord-Zevender (Vijftienhoeven).

In het tweede of derde decennium van de 13e eeuw verwierf Jan van de Lede, waarschijnlijk na een boedelscheiding, bezittingen ten noorden van de Lek. Dit bezit omvatte voor zover kan worden nagegaan Haastrecht met Vlist, Zuid-Polsbroek en Cabauw, benevens de oostelijke delen van Bergambacht en Stolwijk. Tot Bergambacht behoorde het 'restgebied', dat begrensd werd door de Vorne en dat later als het 'Hofland' bekend zou staan. Omstreeks dezelfde tijd zal Jan van de Lede ook de beschikking verkregen hebben over het mondingsgebied van de Zevender, dat in deze tijd nog tot het Sticht gerekend kan worden. Daar, in de scheg tussen de hoeven van Bergambacht en de Zevender, stichtte Jan van de Lede een vestiging, niet in de eerste plaats een strategisch goed gelegen sterkte, doch een beheerscentrum voor zijn goederen ten noorden van de Lek, die kan worden aangeduid met 'hoeve' of 'hof'. Voor een deel kan de begrenzing van de voor deze vestiging gereserveerde terreinen teruggevonden worden in de waterloop, die in de 15e eeuw de 'Stinkvliet' werd genoemd en die op ca. 25 m afstand ten oosten van de Oude Haven was gelegen.

Men mag nu aannemen, dat van Jan van de Lede de eerste stimulans tot de ontwikkeling van de stad Schoonhoven is uitgegaan. Ten behoeve van de nieuwe nederzetting werd een haven gegraven, die uitmondend in de Lek, tevens werd verbonden met de Vlist (door middel van de Boterstloot). Dank zij deze verbinding verkreeg het centrum van de waard, in casu het gebied van Jan van de Lede, een uitweg naar de Lek en werd het nieuwe Schoonhoven, dat Jan van de Lede maakte tot de kern van zijn bezittingen ten noorden van de rivier, verbonden met het oude Haastrecht. Geografische factoren zullen tot deze ontwikkeling hebben geleid. Als vaarweg was de Lek van veel groter belang dan de geleidelijk verzandende Hollandse IJssel. Bovendien gaf de Zevender mogelijkheden tot contact met de landinwaarts gelegen gerechten in de Lopikerwaard (waaronder Lopik). Dat de stichting van Schoonhoven juist is gezien, blijkt uit de ontwikkeling,

die het stadje gedurende de 13e en 14e eeuw heeft doorgemaakt. Verbonden aan de figuur van Jan van de Lede moet de eerste ontwikkeling van de stedelijke nederzetting gesteld worden in het tweede kwart van de 13e eeuw. Uitgaande van deze veronderstelling zal het ontstaan van Schoonhoven kort na de wording van Gorinchem en enige decennia vóór de stichting van Nieuwpoort hebben plaatsgevonden.

De eerste ontwikkeling van Gorinchem onder de graaf van Bentheim¹, omstreeks het midden van de 13e eeuw sterk gestimuleerd door Jan (I) van Arkel², kan tot voorbeeld geweest zijn voor Jan van de Lede en diens zoon Hugo Botter (van de Lede) voor wat de ontwikkeling van Schoonhoven betreft. Vervolgens kan het stichten van het 'stedelijke' Schoonhoven voor Herbaren van Arkel, heer van Bergambacht (Benedenberg) en het ten zuiden van de Lek gelegen Liesveld (vermeld in 1253), aanleiding geweest zijn langs de bestaande vaart, die de oostelijke begrenzing van zijn gebied ten zuiden van de Lek vormde, in samenwerking met Wouter van Langerak (vermeld 1268-1277) tot stichting van een soortgelijke nederzetting over te gaan. Dat hier in de volle betekenis van het woord van een stichting sprake is geweest, blijkt behalve uit de zeer 'kunstmatige' plattegrond, uit de aan deze nieuwe vestiging gegeven naam: Nieuwpoort.

Door de belening van Schoonhoven op 3 mei 1280 aan de Zeeuwse edelman Nicolaas van Cats werd de stad aan de machtssfeer van de Van de Lede's-Van Arkels onttrokken. Hoewel geheel passend in de politiek van graaf Floris v van Holland, wien het afbrokkelen van de macht van de kleinere heersers in het grensgebied van het graafschap slechts welgevallig geweest kan zijn, zullen bij deze belening ook particuliere belangen van Nicolaas van Cats in het geding geweest zijn. Deze belangen hebben een versterking van de Hollandse invloed in Schoonhoven sedert 1280 niet in de weg gestaan. Integendeel. Nadat Nicolaas van Cats in 1281 verscheidene rechten binnen Schoonhoven van Jan van Nassau, de elect van Utrecht, had weten te verkrijgen, kan het gehele gebied van Schoonhoven in feite tot Holland gerekend worden. De rebellie van de zoon en opvolger van Nicolaas van Cats, Nicolaas (II) van Cats, tegen het Hollandse gezag in 1300 en 1304 heeft hierin geen wijziging gebracht, daar de stad zich tegen hun heer keerde en Nicolaas (II) in laatst genoemd jaar of kort nadien van zijn rechten op Schoonhoven vervallen werd verklaard. In de akte van 1280 treedt

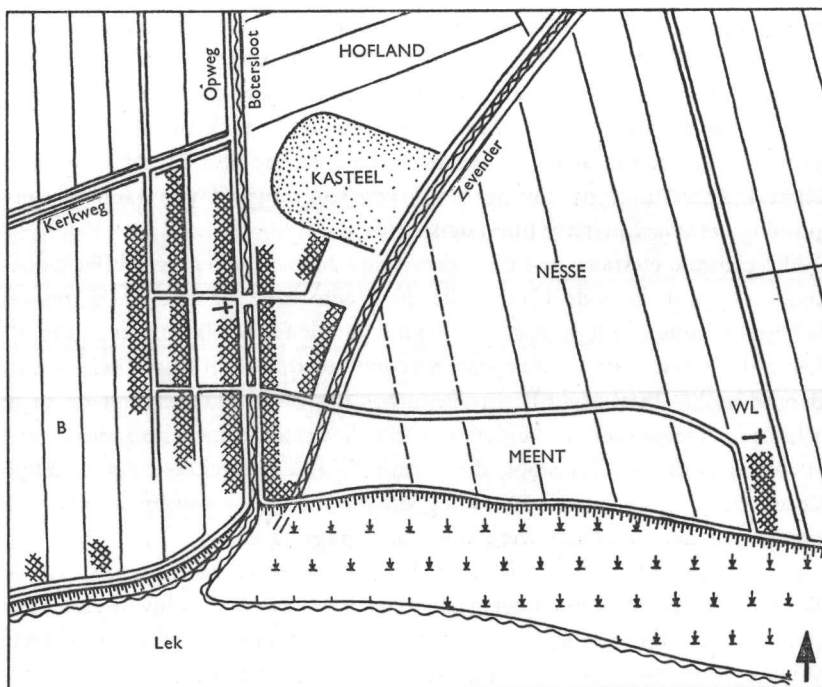
¹ 'Mannen van de graaf van Bentheim' wonende te Gorinchem verkregen tolvrijdom van graaf Willem I van Holland; deze tolvrijdom werd in 1224 bevestigd door graaf Floris IV (H. Bruch, Midd. rechtsbronnen van Gorinchem, oork. 3 en 4).

² Jan (I) van Arkel wordt in de oorkonden vermeld in de periode 1253-1264; hij zal Gorinchem in het tweede kwart van de 13e eeuw van graaf Boudewijn van Bentheim verworven hebben (J. de Groot, Hoe kwam Gorinchem aan het geslacht Arkel, k. 347).

Schoonhoven als 'stad' naar voren, met een eigen bestuur en gerecht en een stadsvrijheid. Deze akte mag echter niet als een stadsrechtbrief worden beschouwd. Waarschijnlijk hebben de inwoners van Schoonhoven reeds eerder, d.w.z. van de heren Van de Lede stedelijke rechten verkregen, die door het hogere gezag zijn gesanctioneerd. De stad was in 1280 nog niet versterkt; eerst in 1300 zou Schoonhoven van de graaf van Holland vergunning verkrijgen zich te omvesten.

Het centrale element van de nederzetting Schoonhoven werd (en wordt nog) gevormd door de Haven, die door een dam, die het water van de Lek moest buitensluiten, werd gescheiden van de Oude Haven (zie figuur 2). Ten behoeve van de nieuwe stad werden twee hoeven afgescheiden van Bergambacht (Bovenberg), dat mede tot het bezit van Jan van de Lede behoorde. De westelijke begrenzing van het stedelijke rechtsgebied werd gevormd door de kavelsloot, die vanuit de Lek opstreekte tot de huidige Voornebrug. Deze grens is in stand gebleven tot 1673, toen aan de westzijde van de stad nieuwe vestingwerken werden aangelegd.

De oudste bebouwing, de wellicht pre-stedelijke bebouwing aan de Zevender uitgezonderd, moet gezocht worden langs de Haven tussen de Dam en de Stenenbrug, in aansluiting op het pre-stedelijke tracé naar Willige-Langerak, en vervolgens aan de westzijde van de Oude Haven tot een gelijksoortig element, de Kerkweg naar Bergambacht. Nog in de 13e eeuw breidde de bebouwing zich uit langs de Haven in de richting van de Lek en voorts langs een tweetal straten ten westen van de Haven, de Koestraat en de Haven- (eertijds Haver) straat. De hier genoemde straten lagen, naar blijkt uit de Bloise rekeningen uit de tweede helft van de 14e eeuw, binnen het tijsgebied, dat wordt aangeduid met 'te' of 'binnen' Schoonhoven. Dit tijsgebied omvatte in eerste instantie de door Jan van de Lede gestichte 'stedelijke' nederzetting. Ter plaatse van de vermoede pre-stedelijke bebouwing bij de Zevender worden in de 14e eeuw de tijsgebieden met de erven ('hofsteden') 'aan' en 'over' de Zevender gevonden. Ten noorden hiervan was het tijsgebied 'het Marktveld' gelegen, dat gezien moet worden in verband met het kasteel van de heren van Schoonhoven. Uit de grootte van de tijsbedragen, die van de erven aan het Marktveld moesten worden opgebracht, kan worden afgeleid, dat dit Marktveld in de 13e eeuw nog spaarzaam was bebouwd. Hetzelfde mag gelden voor de oostzijde van de Oude Haven, waar in het begin van de 15e eeuw nog een boomgaard werd aangetroffen, die deel uitmaakte van het kasteelcomplex. Ofschoon de latere omwalling suggereert, dat de Kerkweg steeds de noordelijke begrenzing van de stadserven heeft gevormd, kan dit niet met zekerheid worden gesteld. Het stedelijke rechtsgebied strekte zich ook ten

Figuur 2 – Schetsmatige reconstructie van het grondgebied van Schoonhoven op het einde van de 13e eeuw, schaal 1 : 10.000.

B – Bergambacht

WL – Willige-Langerak

noorden van deze weg uit, zodat de Havenstraat oorspronkelijk zijn vervolg gehad kan hebben in de, ten westen van de Opweg gelegen, Schutterssteeg. Van hofstedegelden uit dit gebied is evenwel niets bekend. Ten oosten van de Zevender en ten zuiden van de huidige Carmelietenstraat-Meent was voorts de meent van Schoonhoven gelegen. Het is mogelijk deze meent te vereenzelvigen met de vijf morgen, waarover Nicolaas van Cats in 1281 van de elect van Utrecht de wereldlijke jurisdictie verkreeg. Deze meent zal reeds door de oudste bewoners langs de Zevender zijn gebruikt, dan wel door Jan van de Lede of Hugo Botter 'tot nutschap' aan de bewoners van Schoonhoven zijn gegeven, analoog met het beschikbaar stellen van de meent te Nieuwpoort bij de stadsrechtverlening in 1283.

Het zeer regelmatige stratenplan van het 13e-eeuwse Schoonhoven doet denken aan een doelbewuste opzet. Een nadere beschouwing leert echter, dat de overzichtelijke structuur van de stad een gevolg is van de pre-stedelijke parcellering. Zowel de Haven-Oude Haven als de Koestraat en de

Havenstraat zijn gevoegd in de reeds bestaande verkaveling van de hoeven van Bergambacht. Ook het kasteel vond een plaats in de oudere structuur, die wat het ruimtelijk stramien hiervan betreft, ten gevolge van deze vestiging nauwelijks werd aangetast. Bij het uitzetten van de huiserven werd eveneens uitgegaan van reeds aanwezige structuurelementen. Zo kan de afwijking van de erfscheidingen van de percelen aan de Haven tussen de Dam en de Stenenbrug (de perceelgrenzen staan daar ter plaatse niet loodrecht op de as van de Haven) in verband gebracht worden met de richting van de oude weg naar Willige-Langerak. Vervolgens geren de noordelijkste percelen aan de westzijde van de Oude Haven in de richting van de Kerkweg. De percelen in de Koestraat ten westen van de Ned.Herv. kerk volgen eveneens de 'scheve' richting van de oudste erven aan de Haven.

De diepte van de percelen ten westen van de Haven is voortgevloeid uit de breedte van de oorspronkelijke 'landelijke' kavels. Deze breedte bedroeg in de omgeving van Schoonhoven ruim 50 m, d.w.z. de halve breedte van de hoeve in de 'cope'-ontginning. De erven aan de westzijde van de Havenstraat vormen hierop een uitzondering, doch deze zijn waarschijnlijk later ingekort ten behoeve van de westelijke stadsbuiten-gracht. Uit metingen van erven in een aantal steden in de omgeving van Schoonhoven blijkt voorts, dat een maat van 40 tot 60 m voor de diepte van de huiserven als bruikbaar werd ervaren. Het is zelfs mogelijk te veronderstellen dat de maat van ca. 50 m als een norm is gehanteerd. Dit blijkt ondermeer uit de afmetingen van percelen te Gouda, Gorinchem en Montfoort, waar een oudere verkaveling niet tot de genoemde maat kan hebben geleid.

Omtrent de oorspronkelijke breedte van de huiserven kan niets met zekerheid worden opgemerkt. De huidige percelen in de binnenstad zijn over het algemeen genomen vrij smal (gemiddeld ruim 5 m). Ongetwijfeld heeft deling van percelen, vooral in het stadscentrum, plaatsgevonden. Vergelijking met huidige percelen in Nieuwpoort, qua aanleg een zusterstad van Schoonhoven, doet oorspronkelijke erfbreedten van ca. 9 tot ca. 15 m vermoeden in de laatst genoemde stad. Later verkavelde hoekpercelen en 'tweelinghuizen' wijzen mede op deze afmetingen. De oudste nauwkeurige weergave van alle erfscheidingen in de stad wordt eerst geleverd door het kadastrale minuutplan (1825). Aan de hand van dit gegeven de oudste verkaveling te reconstrueren is weinig vruchtbaar. Aangenomen, dat de perceelgrenzen door de eeuwen heen niet noemenswaardig zijn verschoven, kan aan de hand van het minuutplan slechts worden vastgesteld, dat een verdeling in erven met een gelijke breedte niet heeft plaatsgevonden. Wel zullen aantallen erven tegelijk zijn uitgegeven.

Een kerkelijk centrum binnen Schoonhoven in de hier beschouwde periode van de stadsontwikkeling ligt voor de hand. De eerste geestelijke in de stad, de kapelaan Jan van Kleef, wordt evenwel eerst in 1301 vermeld. Het is mogelijk dat vóór de vorming van een stadsparochie sprake is geweest van een kapel (vergelijk Vianen en Buren), die evenals de kapel te Amerstol onderhorig geweest zal zijn aan de kerk te Bergambacht. Hoewel niet met bewijzen te staven, ligt het vervolgens geheel in de lijn van de ontwikkeling, dat de stadsparochie van Schoonhoven afgescheiden is van de parochie van Bergambacht (Heeraartsberg).

Met de roemloze verdwijning van het geslacht Van Cats kort na de aanvang van de 14e eeuw kan de eerste periode in de ontwikkeling van de stad als beëindigd beschouwd worden. De daarop volgende periode, tijdens het bewind van Jan van Henegouwen, heeft voor de stad, ook in ruimtelijk opzicht, nieuwe perspectieven geopend.

*De ontwikkeling van de stedelijke nederzetting
vanaf de aanvang van de 14e eeuw
tot en met het derde kwart van de 16e eeuw*

AFDELING A

1. Bestuur en gerecht

De heren van Schoonhoven

Gedurende de 14e eeuw (tot 1397) kan Schoonhoven evenals in de voorgaande periode, de 13e eeuw, tot de heerlijkheidsteden gerekend worden. Nadat in 1304 of kort daarna de stad aan de grafelijkheid was vervallen, werd Schoonhoven op 18 april 1310 opnieuw in leen uitgegeven, ditmaal door graaf Willem III van Holland aan diens broer Jan van Henegouwen, heer van Beaumont¹. Ten gevolge van deze belening verschilde de status van Schoonhoven in de 14e eeuw echter van die van de andere heerlijkheidstadjes in het rivierengebied. Vormden de laatstgenoemde stadjes de centra van de bezittingen van de kleinere regionale heersers (ondermeer Gorinchem als zetel van de heren Van Arkel), Schoonhoven daarentegen maakte deel uit van de zeer verspreid gelegen landen, die een jongere tak van het regerende gravenhuis waren toebedeeld. Als heer van Schoonhoven werd Jan van Henegouwen achtereenvolgens opgevolgd door zijn kleinzoons Jan van Blois (1356-1381) en Guij van Blois (1381-1397). Na de dood van Guij werd Schoonhoven één van de vele kleinere grafelijke steden in Holland en Zeeland. De grootste bloeiperiode van de stad was toen reeds voorbij². Bruch wijst voor Gorinchem, dat bij de Vrede van Wijk bij Duurstede (1412) voorgoed bij Holland werd ingelijfd, op een zelfde ontwikkeling³. Van beide steden vond de belangrijkste ontplooiing plaats

¹ Van Mieris II, p. 82 (gedateerd 29 maart 1309); S.A. Waller Zeper, Jan van Henegouwen, bijl. II, reg. 12: 18 april 1310.

² Zie C. J. de Lange van Wijngaarden, Gouda I, p. 206.

³ H. Bruch, Midd. rechtsbronnen van Gorinchem, p. VI.

gedurende de periode van het heerlijk gezag, d.w.z. in de 13e en de 14e eeuw.

Jan van Henegouwen. Jan van Henegouwen werd omstreeks 1288 geboren als de jongste zoon van Jan van Avesnes, graaf van Henegouwen (graaf van Holland en Zeeland 1299-1304). Bij testamentaire beschikking werd Jan van Henegouwen jaarlijks 15.000 pond tournoois toegezegd, te verkrijgen uit goederen in Henegouwen (6000 lb) en uit bezittingen in Holland, Zeeland en (West)Friesland (9000 lb)¹. Tot executeurs van deze beschikking werden ondermeer aangewezen zijn broer Willem, de latere graaf van Holland, en zijn oom Guij, bisschop van Utrecht (1301-1317). Reeds kort na de dood van zijn vader verkreeg Jan van Henegouwen een aantal goederen in Henegouwen, waaronder het stadje Beaumont². De eerste belening in Holland vond plaats op 21 juni 1308, toen Jan de goederen verkreeg, die de grafelijkheid waren aangekomen van Gerard van Velzen, Willem van Zaenden en Gerard van Crayenhorst³. Deze goederen omvatten waarschijnlijk Noordwijk, Wijk aan Zee, Krommenie en Westzaan. Twee maanden later (15 augustus) volgde Gouda⁴. Hierna verkreeg Jan van Beaumont Schoonhoven, zoals reeds vermeld werd op 18 april 1310. Tenslotte volgden nog Texel (1314) en de goederen van Floris van Borselen, waaronder Goes (1315), Tholen en bezittingen op Walcheren en Schouwen-Duiveland⁵. Behoudens dit apanage verzekerde Jan van Beaumont zich nog van de inkomsten uit verscheidene andere goederen. In 1320 verkreeg hij van het Kapittel van St. Marie te Utrecht het gerecht met de tienden en de tijns van Lopik en Noord-Zevender in erfpacht⁶, omstreeks 1330 door koop het land van Stein⁷. Vervolgens bezat hij landerijen in Haastrecht, Vlist en Willige-Langerak⁸. De oostelijke delen van Bergambacht en Stolwijk zullen hem te zamen met Schoonhoven en als onderdelen van dit goed aangekomen zijn (p. 33).

Het slot te Schoonhoven kan beschouwd worden als zijn hoofdresidentie

¹ S. A. Waller Zeper, Jan van Henegouwen, p. 59-60.

² Op.cit., p. 64.

³ Van Mieris II, p. 76.

⁴ Van Mieris II, p. 77.

⁵ S. A. Waller Zeper, op. cit., p. 66-67.

⁶ R.A.U. Arch. Kapittel van St. Marie, inv. 529.

⁷ S. A. Waller Zeper, op. cit., p. 193.

⁸ Op 10 juni 1355 gaf Jan van Henegouwen aan Jan van de Goude 11 morgen land in Haastrecht en 28 morgen in Vlist in vrij eigendom (A.R.A. Lk. inv. 111, f. 38 vs.). In Willige-Langerak betroffen de bezittingen ondermeer de Nesse en het hieraan grenzende borchleem (zie noot 1, p. 61).

in het noorden¹. Waaraan deze voorliefde voor Schoonhoven boven bijvoorbeeld het eerder verworven Gouda te danken is, kan niet meer worden nagegaan. Wel kan worden vastgesteld, dat Jan van Henegouwen de ontwikkeling van Schoonhoven heeft gestimuleerd en dat hij meesttijds op goede voet stond met het stadsbestuur. In 1321 bemiddelde hij in de geschillen, die gerezen waren tussen Schoonhoven en Dordrecht in verband met het door Dordrecht in 1299 verkregen stapelrecht² en op zijn verzoek bevestigde graaf Willem III op 4 mei 1322 de omstreden tolvrijheid³. In de desbetreffende oorkonde werd tevens hofvaart op Dordrecht vastgelegd. Zelf regelde Jan van Henegouwen op 4 juli van hetzelfde jaar de benoeming van de schepenen en de raden, de verdeling van de boeten en enige aspecten van de rechtspraak⁴. De zeven schepenen en de twee raden werden door Jan van Henegouwen of diens baljuw voor de tijd van één jaar aangesteld, echter nadat de zittende schepenen en raden over de keuze van de nieuwe magistraat waren gehoord. Ongetwijfeld dank zij de activiteiten van Jan van Henegouwen werd een nieuwe gracht ten oosten van de Zevender gegraven (de oostelijke stadsgracht) en werd het binnen de grachten gelegen gebied ommuurd. In 1349 vergunde Jan van Henegouwen in de Dam een 'spoye' te leggen, waardoor nieuwe mogelijkheden voor de scheepvaart werden geopend⁵. Het omvangrijke kasteel (huis en voorburcht), zoals wij dit kennen uit de Bloise rekeningen, wordt terecht aan hem toegeschreven⁶.

In de binnenlandse en buitenlandse politiek van zijn dagen trad Jan van Beaumont sterk op de voorgrond. Herhaalde malen trad hij als scheidsrechter op bij het beslechten van geschillen. Zo in 1354 bij de verzoening tussen gravin Margaretha van Henegouwen en haar zoon Willem de Verbeider⁷. Verscheidene malen fungeerde hij als plaatsvervanger van graaf Willem III, zijn broer, in één van diens landen. Waller Zeper geeft in zijn aan Jan van Henegouwen gewijde studie de volgende karakterschets van Schoonhovens belangrijkste kasteelheer⁸:

'Een verzoenende geest, een sober man in leven en wandel, als landheer

¹ S. A. Waller Zeper, op.cit., p. 218. Voorts kan gewezen worden op het aantal oorkonden, dat door Jan van Henegouwen te Schoonhoven werd uitgegeven, in verhouding tot het aantal oorkonden, dat werd uitgegeven in andere steden in Holland en Zeeland: 18 te Sch. t.o.v. 22 in de andere steden samen (naar regesten in Waller Zeper, bijl. II).

² O.A.Sch. inv. 852*. ³ O.A.Sch. inv. 911*. ⁴ O.A.Sch. inv. 203*.

⁵ O.A.Sch. inv. 774* en 775*.

⁶ H. van Berkum, Schoonhoven, p. 373. Uit de rekeningen van Jan en Guij van Blois blijkt, dat in de tweede helft van de 14e eeuw hoofdzakelijk reparaties en kleine verbouwingen aan het slot hebben plaatsgevonden.

⁷ S. A. Waller Zeper, op.cit., p. 357.

⁸ Op.cit., p. 369.

gunstig afstekend in dien tijd bij zijn standgenoten; een bedachtzaam financier, die toch voor zooveel gereed stond met zijn raad en zijn beurs; een oorlogsmans van het oude maaksel nog en een ridder met nog ridderlijke begrippen, doch koeler, rustiger dan zijn tijdgenoten'.

Op 11 maart 1356 stierf hij op zijn slot te Beaumont zonder wettige zoons na te laten. Zijn stoffelijk overschot werd bijgezet in de Minderbroederkerk te Valenciennes; zijn ingewanden werden overgebracht naar het door hem gestichte Karmelietenklooster in Schoonhoven¹, in de stad, die hij steeds een warm hart toegedragen moet hebben.

Jan van Blois. Jan van Henegouwen vermaakte zijn bezittingen aan zijn kleinzoon Jan van Châtillon. Zijn dochter Johanna, de moeder van Jan van Châtillon, die reeds in 1350 was overleden, was gehuwd geweest met Lodewijk van Châtillon, graaf van Blois. Jan was de tweede zoon uit dit huwelijk². Evenals diens grootvader was Jan van Blois nauw met het grafelijke hof verbonden, toenmaals het hof van ruwaard Albrecht van Beieren. Na de dood van zijn broer Lodewijk in 1372 werd Jan van Châtillon graaf van Blois. In de verhouding tussen heer en stad zal onder het nieuwe bewind weinig zijn gewijzigd. Ook Jan van Blois verbleef vaak in Schoonhoven. De kostbare staat, die hij voerde, ook op zijn kasteel te Schoonhoven, is ongetwijfeld de inwoners van de stad ten goede gekomen.

Op 4 december 1356 bevestigde Jan van Blois de privileges, die de stad verkregen had van Jan van Beaumont³. Op dezelfde dag verpachtte Jan van Blois de wind en de windmolen aan de stad voor 25 pond 's jaars en vergunde, dat de stad zoveel molens zou mogen zetten als deze dat wenste⁴. Op 17 maart 1372⁵ verkreeg Schoonhoven van Jan van Blois tolvrijheid in Gelre en Zutphen. Deze verlening was mogelijk geworden door zijn huwelijk met Machteld van Gelre op 14 februari 1372. Ten gevolge van dit huwelijk was Jan van Blois genoopt zich te mengen in de successieoorlog, die na de dood van hertog Reinald III (1371) was ontbrand, een strijd, die echter voor Jan van Blois en diens gemalin geen enkel blijvend resultaat opleverde. Het verleende recht van tolvrijdom zal de poorters van Schoonhoven dan ook weinig voordeel gebracht hebben, krachteloos als dit in feite bij de uitgifte al was geweest. Jan van Blois overleed op 19 mei 1381 op het slot te Schoonhoven, al zijn goederen nalatend aan zijn broer Guij.

¹ Op.cit., p. 367.

² Het huwelijk vond plaats in 1336; Jan van Blois zal dus kort voor 1340 geboren zijn, in 1352 was hij nog minderjarig (Waller Zeper, op.cit. p. 212 en 215).

³ O.A.Sch. inv. 199*. ⁴ O.A.Sch. inv. 741. ⁵ O.A.Sch. inv. 913*.

Guij van Blois. Guij van Châtillon, de jongste zoon van Johanna van Henegouwen en Lodewijk, graaf van Blois, verbleef in tegenstelling tot zijn broer weinig in Schoonhoven. Reeds voor de dood van zijn broer Jan begiftigt met Beaumont en Chimay, vertoefde hij meestal in Henegouwen. Schoonhoven bleef evenwel het bestuurscentrum van zijn bezittingen in Holland en Zeeland. Hier kwam zijn raad, waarin in de jaren tachtig de burggraaf van Montfoort een belangrijke rol speelde¹, bijeen, hier werden de rekeningen afgehoord en verscheidene oorkonden uitgegeven. Het is dan ook niet te verwonderen, dat ook in deze periode het kasteel in Schoonhoven goed werd onderhouden. Veel belangstelling voor zaken de stad aangaande blijkt uit de oorkonden niet. Op 3 maart 1382 bevestigde Guij de privileges van Jan van Henegouwen en van Jan van Blois, zonder hieraan nieuwe punten toe te voegen². In 1395 regelde hij het erfrecht van de bastaarden op gelijke wijze als Jan van Henegouwen dit reeds in 1354 voor Gouda had gedaan³. Hij stierf op 22 december 1397 te Nesves in Henegouwen, zonder wettige nakomelingen na te laten.

De grafelijke periode. Mag worden aangenomen, dat gedurende de 14e eeuw de heren van Schoonhoven (in het bijzonder Jan van Henegouwen en Jan van Blois) een belangrijke invloed op het dagelijks leven in de stad hebben uitgeoefend, nadat Schoonhoven aan de grafelijkheid was vervallen, was dit uiteraard in veel minder mate het geval. Op het kasteel zetelde nog slechts de huisbewaarder, de kastelein of slotvoogd, die ofschoon geen heer van de stad, niettemin als vertegenwoordiger van het hogere gezag toch een invloedrijk man in het stedelijk leven was⁴. Reeds kort nadat hertog Albrecht van Beieren de privileges van de stad had bevestigd⁵, gaf deze de hopaccijns in erfpacht⁶. Op 25 augustus 1401 gaf hertog Albrecht enige voorrechten aan de stad, ondermeer tolvrijdom te Heusden⁷. Tevens werd de grafelijke tol van Ammerstol naar Schoonhoven verlegd. Een tiental jaren later (1412) verplaatste graaf Willem VI de paardenmarkt en de markt voor 'gehoornd vee' van Stolkwijk naar Schoonhoven⁸. In de 16e eeuw, onder de regering van keizer Karel V, werd dit privilege na geschillen met Gouda hierover bevestigd⁹ en met een boter- en kaasmarkt uitgebreid

¹ M. P. van der Linden, *De burggraven van Montfoort*, p. 49-50.

² A.R.A. Lk. inv. 46, f. 36.

³ O.A.Sch. inv. 2275¹*; S. A. Waller Zeper, op.cit. p. 204.

⁴ Tot 'representatie' kan gerekend worden het leggen van de eerste steen voor het stadhuis in 1452 door de toenmalige slotvoogd Gerrit van Poelgeest (Poortenboek, f. cxxxiv).

⁵ Op 25 nov. 1398, O.A.Sch. inv. 1795¹*.

⁶ Op 5 jan. 1399, O.A.Sch. inv. 741¹*.

⁷ O.A.Sch. inv. 1795²*. ⁸ O.A.Sch. inv. 947*. ⁹ O.A.Sch. inv. 948* en 909².

(1534). Gouda wist evenwel in 1541 te bewerkstelligen, dat de vergunning voor de laatstgenoemde markt weer werd ingetrokken¹.

Bij de pogingen van de stad haar positie te versterken, kon deze in het algemeen rekenen op de steun van het landsheerlijk gezag. Schoonhoven vormde een strategisch belangrijk gelegen steunpunt aan de grens van het graafschap, waarvan een goede weerbare staat door de landsheer slechts op prijs gesteld kon worden. Van zijn kant heeft de magistraat van Schoonhoven niet nagelaten deze omstandigheid naar voren te brengen, wanneer deze voor de stad een gunstige beslissing wilde uitlokken². Uiteraard kon de stad zich slechts in de gunst van de landsheer verheugen, wanneer diens politiek werd gesteund. Zo werd de stad, toen deze zich in de successieoorlog na de dood van graaf Willem VI schaarde achter Jacoba van Beieren, in 1425 gedurende vijf maanden (26 maart-28 augustus) belegerd door een Kabeljauws leger onder commando van jonkheer Van Gaasbeek. Tevergeefs echter, zodat Jacoba van Beieren kort daarna, in het begin van september, in haar stad kon verschijnen³.

Van drastische maatregelen door de landsheer tegen Schoonhoven genomen, bijvoorbeeld door middel van een bevel tot ontmanteling, de gekte straf voor rebellerende steden, blijkt echter ook dan niets; integendeel, kort na het vergelijk tussen Jacoba van Beieren en Philips van Bourgondië (de 'Zoen van Delft' - 3 juli 1428) bevestigde hertog Philips alle privileges van Schoonhoven 'om lieffden wille die wij hebben en dragen tot den Poirteren ende der Stede van Schoonhoven' (1 augustus 1428)⁴. Ook in latere perioden van opleving van de Hoekse en Kabeljauwse twisten zijn Schoonhoven grote verwoestingen ten gevolge van oorlogshandelingen bespaard gebleven. In 1486 werd evenwel de helft van de bede kwijtgescholden, daar door oorlogsomstandigheden de omgeving van Schoonhoven 6 jaar lang onbewoonbaar was geweest⁵; in 1488 werd de stad andermaal belegerd, ditmaal door de Hoeken. Ook deze aanval werd, gelijk in 1425, afgeslagen⁶.

¹ O.A.Sch. inv. 951*.

² Bijvoorbeeld in 1460, toen Sch. ontheffing verkreeg van de achterstallige erfpacht van de wind en de windmolen 'aangezien de stede van Sch. arm en gelegen is op de palen van de lande' (O.A.Sch. inv. 742*); in de Enquete van 1494, p. 189 en 191, en in de Informatie van 1514, p. 391, vervolgens in een stuk van 1550, waarin keizer Karel V een contract tussen de magistraat van Sch. en de heer van Bergambacht bevestigde (O.A.Sch. inv. 1573*).

³ G. J. Lugard Jr. Schoonhoven, p. 24-25.

⁴ O.A.Sch. inv. 1799*.

⁵ O.A.Sch. inv. 205, p. 263.

⁶ G. J. Lugard Jr. Schoonhoven, p. 25-26.

Het stadsbestuur

Het aantal schepenen werd in de 14e eeuw en volgende eeuwen gehandhaafd op zeven (p. 37). In 1360 worden voor de eerste maal 'burgemeesters' genoemd¹. De benaming 'burgemeester' werd in de plaats gesteld van de aanduiding 'raad', zoals we die uit oudere stukken kennen². Onder de 'raad' of 'gemene raad' werd sindsdien de vroedschap verstaan, de vertegenwoordiging uit de burgerij³. Het aantal burgemeesters bedroeg twee. In 1440 bevestigde Margaretha van Bourgondië de aanstelling van drie thesauriers⁴.

Belangrijker dan de samenstelling van het stadsbestuur zijn in het kader van dit onderzoek de activiteiten van dit bestuurscollege ten aanzien van het bouwen en de stedebouw. Helaas kan hierover voor de 14e tot en met de 16e eeuw zeer weinig worden medegedeeld. De oudste verzameling keuren wordt gevonden in het keurboek van 1557⁵. In de 18e rubriek, 'Van Timmeringhe', wordt in het eerste artikel bepaald, dat alle nieuwe huizen in steen moeten worden opgetrokken en van 'hard' dak moeten worden voorzien. In het tweede artikel is hieraan toegevoegd, dat bij het vervangen van 'week' dak door een harde bedekking, de stad een subsidie zou toekennen van 14 stuivers per roede. Dezelfde bepalingen vinden we als artikel III en IV in de 'Keur ende Ordonnantie op het Stuk van de Reede, Erf-scheydinge ende Servituyten der Steede Schoonhoven' uit 1644⁶, waarbij in het vierde artikel wordt aangegeven, dat deze verordening steunt op een ordonnantie van keizer Karel V van 22 augustus 1518⁷. De oudste vermeldingen van 'hard dak' in Schoonhoven dateren evenwel reeds van ruim een eeuw vroeger. In 1395 mochten tegen de stadsmuur ten oosten van de Crommegrietentoren huizen gebouwd worden, wanneer deze voorzien zouden worden van hard dak⁸. Vervolgens moest een huis in de

¹ Zie noot 2, p. 42.

² Verg. H. van Berkum, Sch. p. 464, G. J. Lugard Jr. Sch. p. 14. In de oudere betekenis wordt 'raad' voor de laatste maal vermeld in 1356: O.A.Sch. inv. 199*.

³ In 1416 worden in een verklaring genoemd: 'Scout, borghermeesteren, scepenen, rade, poirteren ende ghemeenlic alle die inwonende der poirte van Scoenhoven', G. J. Lugard Jr. Schoonhoven, p. 15.

⁴ O.A.Sch. inv. 221*. ⁵ O.A.Sch. inv. 207 (2 exemplaren).

⁶ O.A.Sch. inv. 2282 en 2282¹, H. van Berkum, Schoonhoven, p. 293-323.

⁷ Zie voor het origineel van deze ordonnantie: O.A.Sch. inv. 2264*.

⁸ Poortenboek, f. XIX; de ligging van deze stadstoren is niet duidelijk. Volgens de genoemde notitie lag deze toren aan het einde van de Havenstraat; daar de vermelde huizen 'ter kille toe' gebouwd zouden worden, kan gedacht worden aan de omgeving van de Vrouwepoort (Voorhaven). De kaarten van Van Deventer en Guicciardini geven echter naast of bij deze poort geen muurtoren te zien.

Koestraat in 1408 binnen zes jaar van hard dak voorzien worden¹ en 'hierom en sel hi (de eigenaar Jan van Ghinkel) dit voirscreven huus binnen deser tijt nyet boven leemen buten opt dac'. De aanleiding tot deze aanmaning is niet bekend; evenmin waarom in 1392 twee inwoners van de stad hun huizen moesten lemen, de één aan de binnenzijde, de ander aan de buitenzijde². In de eerste plaats kan gedacht worden aan het voorkomen van brandgevaar, tevens echter, Peteri wees hierop³, aan het verbeteren van het aanzien van de bebouwing.

Tot de 'welstandsbepalingen' kunnen zeker de artikelen 24 en 25 van de eerder genoemde rubriek in het keurboek van 1557 gerekend worden. Hierin is vastgelegd, dat een huis niet mocht worden afgebroken, dan nadat de eigenaar de verzekering had gegeven, dat hij het huis binnen een door het gerecht te stellen tijd zou herbouwen. Het nieuwe huis mocht hierbij niet lager zijn dan hetgeen dat werd vervangen. Wanneer het huis door verval of brand te niet was gegaan, moest het binnen één jaar herbouwd worden. In de keur van 1644 zijn deze bepalingen samengevoegd tot artikel 1. Men mocht aan 's Heerenstraat' geen erven braak laten liggen 'daar door de Stadt eenigsints mogt worden ontciert, maar gehouden zijn binnen de drie Jaaren aldaar beter, ofte ten minsten, zoo goet een Gebouw te stellen, als het voorgaande geweest is'. Dat deze bepaling als eerste in de reeks artikelen van 1644 werd opgenomen, wijst op de waarde, die hieraan moet zijn gehecht. Indien binnen drie jaar de herbouw niet had plaatsgevonden, verviel het desbetreffende erf aan de stad tegen vergoeding van de door het gerecht getaxeerde waarde hiervan. Dergelijke verordeningen vinden we ook in andere steden. Peteri gaf enige voorbeelden uit de 15e eeuw, die vrijwel overeenkomen met de bepalingen uit het keurboek van 1557, zo voor Alkmaar (vóór 1414), voor Hoorn (1429) en voor Woudrichem (1471)⁴.

Ongetwijfeld heeft ook artikel 10 (keurboek 1557) het stadsbeeld beïnvloed. Hierin wordt bepaald, dat alle erven omheind moesten zijn met schuttingen of muren met een minimum hoogte van 7 voet. Aan de achtererven bij de stadsmuur mocht volstaan worden met een 'goede tuin' of een doornenheg van ten minste 5 voet. Ofschoon niet zonder belang, blijkt uit deze verordeningen toch weinig omtrent de invloed, die het stadsbestuur op het bouwen zal hebben uitgeoefend. Dat de overheid inderdaad regelend is opgetreden, mag blijken uit een enkel voorbeeld, dat hieromtrent

¹ Poortenboek f. xxxvii.

² Rek. van het schoutambacht Sch. 1392-'93 (A.R.A. R.R. no. 5674).

³ W. B. Peteri, Overheidsbemoeiingen met stedenbouw, p. 148.

⁴ Op. cit., p. 152.

uit de 15e eeuw bewaard is gebleven. In 1495 blijkt meester Aernt de barbier zijn huis aan de Stenenbrug anderhalve voet naar de straatzijde te hebben uitgebreid, 'hooch tot die nederste zolder toe'. De stedelijke overheid ging hiermee accoord, mits meester Aernt jaarlijks twee stuivers betaalde en beloofde aan deze gevel geen luifels te maken, noch langs deze gevel een stoep te leggen. Aan deze beperkende bepaling werd nog de clausule toegevoegd: 'Ende dat sel gedueren then eersten affbreek of then naesten brant'¹.

2. Het stedelijke rechtsgebied

In het vorige hoofdstuk werd het mogelijk geacht de westelijke jurisdictiegrens, zoals wij die kennen uit de verpondingsregisters uit de eerste helft van de 17e eeuw (1631 en 1648), terug te projecteren tot het ontstaan van de stedelijke nederzetting omstreeks het midden van de 13e eeuw. Dit houdt in, dat ook in de hier beschouwde periode van de stedelijke ontwikkeling de westelijke jurisdictiegrens gevormd werd door de kavelsloot die vanuit de Lekoever opstreekte tot de Voornebrug. De noordgrens werd – en wordt nog – gevormd door de Vlist. In oostelijke richting volgde de jurisdictiegrens de Vorne, d.w.z. de afwateringssloot van het Hofland.

Wat betreft de oostelijke begrenzing, voor zover deze zich in zuidelijke richting voortzette, werd reeds gewezen op een notitie in het Poortenboek (p. 39), waarin wordt gesteld, dat de inwoners van de Lopikerpoort binnen de nieuwe gracht hun recht zullen zoeken binnen Schoonhoven 'tot onser vierschair'. Het betrof zeer waarschijnlijk de inwoners van het gebied tussen de Zevender en de oostelijke stadsgracht ten noorden van de Carmelietenstraat-Meent. In het Poortenboek is slechts een gedeelte van de oorspronkelijke beschikking afgeschreven. Zo ontbreekt de datering. Gezien de plaats in het Poortenboek kan het afschrift hierin op omstreeks 1480 worden gesteld. Aangenomen moet echter worden, dat de uitbreiding van het rechtsgebied van veel oudere datum is. Op het einde van de 14e eeuw worden zowel in het Weesboek als in het Poortenboek huizen en erven in de Nes en de omgeving hiervan genoemd². Wat de vermeldingen in het Weesboek betreft behoeven deze huizen niet binnen het stadsgebied gelegen te hebben. Wanneer echter in 1396 de helft van het huis van Dirk Claessoon de Snijder, gelegen op de hoek van de Nes, komt aan zijn kind, blijkt de

¹ Poortenboek, f. CCLXXVIII.

² Weesboek: 1387 (3 huizen) f. v; 1391 (1 huis) f. x; 1393 (1 huis) f. xi; 1396 (2 huizen) f. xvi vs. en xvii; Poortenboek: 1388, 1393 (tweemaal), vervolgens in het begin van de 15e eeuw 1401 en 1404.

moeder van dit kind in dit huis te wonen¹. Blijkbaar was het het ouderlijk huis en was Dirk Claessoon poorter van Schoonhoven geweest. In 1388 stelt de nieuwe poorter Pieter Heijnensoen zijn huis borg 'dair hi inwoont over de Zevendaer'.

Met grote waarschijnlijkheid mag dus worden aangenomen, dat op het einde van de 14e eeuw het gebied ten oosten van de Zevender tot het rechtsgebied van de stad behoorde. De overdracht vermeld in het Poortenboek kan echter op zijn vroegst in het derde kwart van de 14e eeuw hebben plaatsgevonden. In de aantekening in het Poortenboek worden namelijk burgemeesters genoemd. Aangezien de aanduiding 'burgemeester' kort vóór 1360 in zwang gekomen moet zijn (p. 83) kan de gebiedsuitbreiding ten oosten van de Zevender niet ouder zijn dan circa 1360, tenminste waar dit de omgeving van de Nes en de Lopikerstraat betreft. De eerder als 'meent' aangeduide percelen ten zuiden van de Carmelietenstraat-Meent kunnen vroeger al tot het stadsgebied gerekend zijn. Hierover is echter niets bekend.

Gezien de omschrijving 'binnen de nieuwe gracht' ligt het voorts voor de hand te veronderstellen, dat de singel langs de oostelijke gracht de grens vormde van het rechtsgebied. Voor het midden van de 16e eeuw is dit niet juist. In het kohier van de tiende penning van 1562² worden 'buiten de Lopikerpoort' nog circa 2,5 morgen land vermeld, verdeeld in grotere en kleinere percelen. Onder deze aanduiding in dit register zijn ook de twee korenmolens begrepen, die toen buiten de Langerakkerpoort waren gelegen. Vervolgens was, naar blijkt uit de kaarten van Guicciardini en Blaeu, de gerechtsplaats (een galg wordt aangegeven) ten zuidoosten van de Langerakkerpoort in de uiterwaard langs de Lek gelegen. De oostelijke jurisdictiegrens zou dientengevolge gedacht kunnen worden langs de kavel-sloot, die ter hoogte van de Schelebrug uitmondde in de sloot langs de zuidelijke kade van de Lopikervaart. Deze sloot, die op de kaart van Van Deventer als een vrij brede watergang staat aangegeven, vormde in de 14e eeuw de westelijke begrenzing van de percelen land, die in de Bloise rekeningen aangeduid worden als de Nesse. Het kan nauwelijks toeval zijn, dat de gerechtsplaats in de uiterwaard onmiddellijk ten westen van een sloot was gelegen, die precies in het verlengde lag van de genoemde grenssloot van de Nesse. Of deze grens uit de 14e eeuw dateert kan niet worden aangetoond.

Ten gevolge van de aanleg van de vestingwerken op het einde van de 16e eeuw werd de oude grens gewijzigd. De grens werd 'aangepast' en volgde

¹ Weesboek f. xvii.

² A.R.A. Arch. Staten van Holland vóór 1572, inv. 1431.

sindsdien de buitenzijde van de singel. Deze grens, tevens provinciale grens, is tot op heden gehandhaafd. Aan de zuidzijde vormde de Lek de begrenzing van het stadsgebied, d.w.z. de grens lag en ligt nog steeds in het midden van de rivier. Zoals reeds werd opgemerkt (p. 40) is van uitbreiding in deze richting (opwassen of aanwassen in de Lek) niets bekend.

3. De stadsparochie

De parochiekerk, die was gewijd aan de H. Bartholomeus¹, wordt voor de eerste maal vermeld in 1354². In het desbetreffende stuk stelt de prior van het Karmelietenklooster binnen Schoonhoven, dat indien de parochiekerk onder interdict zou worden gesteld, ook de diensten in de kloosterkapel gestaakt zouden worden. Het ten oosten van de Zevender gelegen Karmelietenklooster lag niet binnen de grenzen van de stadsparochie. Van Berkum nam aan, dat het stadsgebied ten oosten van de Zevender behoorde tot de parochie van Willige-Langerak³. Deze veronderstelling wordt door andere gegevens ondersteund. Zo wijst een post betreffende smaltienden in de rekening van de grafelijkheid van Holland uit het jaar 1479-'80 in deze richting: 'Van de smaeltienden tot Schoonhoven buijten in de prochie van Willighen, dat buijten der stede in de Sticht leijt ende nochtans in de stede prochiet...'⁴. Van Berkum vermeldt voorts, dat de Karmelieten jaarlijks op Allerheiligen (1 nov.) aan de kerk van Willige-Langerak een bedrag in geld moesten betalen in waarde overeenkomend met het oorspronkelijk verschuldigde 'enig zilver'⁵. Tot het jaar 1670 is aan deze verplichting voldaan door de rentmeester van de geestelijke goederen in Schoonhoven. Gelijksortige recognities zijn bekend van de kloosters van St. Agnes en St. Elisabeth, beide in de stad, en van het klooster St. Michiel, dat onmiddellijk ten westen van de stad gelegen was in Den Hem. Voor ieder van de stadskloosters betrof het vier lood zilver of de waarde daarvan in geld, jaarlijks op Pasen te voldoen aan de pastoor van de parochiekerk te Schoonhoven. Deze bedragen werden respectievelijk in 1409 (voor het St. Agnesklooster) en in 1412 (voor het St. Elisabethklooster) vastgesteld als 'een teijken onser ghehorsamichede ende onser oersproncs'⁶. Het klooster in Den Hem betaalde

¹ De oudste vermelding van het patrocinium dateert uit 1399: '... in de kercke van Sinte Bartolomees t Scoenhoven' (A.R.A. Lk. 109 f. inv. 64).

² R.A.U. Arch. Bisschoppen van Utrecht, inv. 267.

³ H. van Berkum, Schoonhoven, p. 11.

⁴ A.R.A. R.R. no. 2328 f. II vs.

⁵ H. van Berkum, Schoonhoven, p. 13.

⁶ J. J. de Geer tot Oudegein, Arch. der ridderlijke Duitsche Orde (1871), oork. 680 en 681.

sedert 1407 jaarlijks twee lood zuiver zilver aan de parochiekerk van Bergambacht¹.

Uit deze gegevens mag blijken, dat het Karmelietenklooster in de parochie Willige-Langerak was gelegen, de genoemde vrouwenkloosters in de stadsparochie en het klooster van St. Michiel in de parochie Bergambacht. Daar het St. Elisabethklooster ten oosten van de Oude Haven, doch ten westen van de Zevender, het Karmelietenklooster daarentegen ten oosten van de Zevender lag, is het aannemelijk met van Berkum de Zevender te zien als de oostelijke grens van de stadsparochie. De afhankelijkheid van het klooster in Den Hem van de kerk van Bergambacht wijst erop, dat de westelijke grens van de parochie Schoonhoven samenviel met de wereldlijke jurisdictiegrens aan deze zijde van de stad. Wanneer de parochie Schoonhoven is geformeerd, kan uit het beschikbare bronnenmateriaal niet worden afgeleid. Een afscheiding van parochie Bergambacht is zeer waarschijnlijk (p. 40). Het patronaatsrecht was in de 14e eeuw in handen van de heren van Schoonhoven. In 1395 schonk namelijk Guij van Blois dit recht aan de Commandarij van het Duitse Huis². Zonder twijfel zal dus het initiatief tot de stichting van de parochiekerk uitgegaan zijn van één van de heren van Schoonhoven.

4. De bestaansbronnen

Van de bestaansbronnen in het middeleeuwse Schoonhoven hebben die, welke verband houden met agrarisch bedrijf een niet te onderschatten deel uitgemaakt. Niet alleen binnen het stadsgebied werd land door de poorters bewerkt, (ten westen van de Opweg), doch ook in een gebied van vrij aanzienlijke omvang in de omgeving van de stad. Tevens hadden de poorters tot ver in de omtrek landerijen in bezit. De handel in de stad was in belangrijke mate te danken aan de marktfunctie, die Schoonhoven voor de omliggende dorpen bezat. Daarbij vormde de handel in agrarische produkten een aanzienlijke bron van inkomsten. De nijverheid is in deze periode van minder belang geweest. Geen enkele bedrijfstak uit deze groep is op de voorgrond getreden.

Belangrijke bronnen voor dit aspect van het stedelijke leven vormen de Enquête van 1494 en de Informatie van 1514³. Hun grote waarde ontlenen deze stukken in het bijzonder aan de omstandigheid, dat op twee, niet te ver van elkaar gelegen tijdstippen een algemeen overzicht wordt gegeven

¹ V.R.O.A. XLVIII (1925), I, bijl. III, reg. 22.

² J. J. de Geer tot Oudegein, Arch. van de ridderlijke Duitse Orde, oork. 678.

³ Zie voor Schoonhoven: Enquête p. 187-191 en Informatie p. 386-391.

van de economische toestand van alle steden en dorpen in een omvangrijk gebied (Holland en West-Friesland). De gegevens aan deze opgaven ontleend, moeten echter met voorzichtigheid worden gehanteerd. De overzichten van de inkomsten en uitgaven zullen voor zover deze aan rekeningen werden ontleend, in het algemeen juist zijn. In 1514 werden deze gegevens voor Schoonhoven ontleend aan de stadsrekeningen over de jaren 1505-1513. Schattingen zullen daarentegen minder betrouwbaar zijn d.w.z. de inkomsten te laag en de uitgaven, bijvoorbeeld voor herstellingen aan de verdedigingswerken, te hoog. Ook werd de oppervlakte van het belastbare land wel te laag gesteld. In Heeraartsberg onder Blois (het oostelijke gedeelte van Bergambacht) werd bijvoorbeeld in 1514 opgegeven, dat dit gedeelte van Bergambacht circa 800 morgen omvatte. Later werd bijgeschreven: '1042 mergen, zoe zij nae bekent hebben'¹. Het doel van beide enquêtes zal er zeker toe geleid hebben de omstandigheden te zwart af te tekenen. Bij een nieuwe verdeling van de schildtalen was het zaak een en ander niet te rooskleurig voor te stellen.

De landbouw, de veeteelt en de visserij

Menig poorter zal in zijn levensonderhoud hebben voorzien door het 'zelf zaaien' of het 'gebruiken' van de grond². De Informatie verstrekt hierover enige gegevens, uiteraard voor zover dit tot het graafschap Holland behorende landen betreft. In Bergambacht-oost (onder Blois) blijken ongeveer 150 morgen door of vanwege inwoners van Schoonhoven bewerkt te worden³, in Bonrepas van een totaal van circa 300 morgen, omstreeks 200 morgen. In het op grotere afstand van de stad gelegen Vlist betrof het slechts acht morgen, waarschijnlijk een enkele kamp land⁴. Voor Noord-Zevender, Cabauw en Willige-Langerak zijn geen cijfers bekend. Landen onmiddellijk ten oosten en ten noordoosten van Schoonhoven zullen echter zonder twijfel mede door inwoners van de stad bewerkt zijn. De landerijen die de poorters in bezit hadden, besloegen een veel groter oppervlak, dan het land, dat door de ingezetenen zelf werd bebouwd. Deze landerijen lagen her en der verspreid. De Enquete vermeld hierover: 'Ende dezelve renten off landen daeroff heure poortere meest leven, zijn gelegen in de ghestichte van Utrecht ende omtrent Schoonhoven'. Volgens notities in het

¹ Informatie, p. 394.

² Enquete, p. 188: ... meest haer landt zelf zaeyen, bruycken: ende generen ende behelpen hem meest metter bouwerie, ende met koeyen'; in de tekst staat 'brouwerie', gezien het zinsverband moet dit zeker zijn 'bouwerie'.

³ Informatie, p. 395.

⁴ Informatie, p. 397.

Weesboek lagen echter eveneens in nagenoeg alle dorpen van de Krimpenerwaard goederen van poorters van Schoonhoven, ook in de Alblasserwaard (ondermeer in Gelkenes, Ammers, Goudriaan, Alblasserdam, Giessen en Brandwijk), in de Vijfherenlanden (bij Vianen) en ten zuiden hiervan (bij Asperen). Vervolgens ten noorden van de Hollandse IJssel in het land van Stein en bij Oudewater. De omvang van deze bezittingen varieerde sterk. In het algemeen betrof het kleine percelen, enkele morgens groot. Zes morgen (circa vijf hectare) in volledig eigendom was al aanzienlijk. De oppervlakte van menig eigendom kon dan ook slechts in een kleinere oppervlaktemaat, de hont (100 vierkante roeden = één zesde morgen) worden uitgedrukt. Daar toch de meeste eigendommen van de poorters van Schoonhoven in de directe omgeving van de stad waren gelegen, moet hier in de 14e en de 15e eeuw de versnippering van het bezit al in sterke mate zijn opgetreden.

De gegevens uit de Enquete en de Informatie wijzen erop, dat de landbouw omstreeks het jaar 1500 hoofdzakelijk bestond uit het telen van haver en hennep. Ten aanzien van Stolwijk (onder Blois) wordt in de Enquete gesteld: '... dat zij hem behelpen ende generen met lantneringe, als haver ende kemp te sayen ende anders niet, mits dat zij zeer lage landen hebben'¹. In 1514 wordt voor Stolwijk alleen hennep met name genoemd². Werd in het centrum van de Krimpenerwaard geklaagd over de lage ligging van de grond, ook op de met klei bedekte randen van de waard kreeg men meer last van het water. Reeds in de grafelijksrekening van 1447-'48 wordt bij de verantwoording van de tiendenopbrengst binnen de vrijheid van Schoonhoven opgemerkt, dat waar men in het algemeen het land placht te bezaaien met 'koren', het nu bezaaid was met hennep en rapen en gedeeltelijk bestoken met rijshout³. Vooral het laatste wijst op een vochtige ondergrond. Grienden aan de Kerkweg worden in het Weesboek ondermeer vermeld in 1495 en 1497⁴.

Op kleine percelen in de omgeving van de stad werd vervolgens hop verbouwd, naar uit vermeldingen in het Weesboek blijkt, vrij veelvuldig op het einde van de 14e eeuw en in de eerste helft van de 15e eeuw, daarna in mindere mate. Boomgaarden worden in het Weesboek maar enkele malen vermeld. Bekend is vervolgens, dat er boomgaarden lagen ten zuiden en ten zuidwesten van het kasteel. De boomgaard, die, gelegen bij het

¹ Enquete p. 187; voor Vlist en Bonrepas (p. 184): 'haver ende kemp en anders niet'; voor Bergambacht onder Blois (p. 185): 'zayen haver ende kennep, zonder ander greyn te sayen'.

² Informatie, p. 396; voor Bergambacht (p. 394) worden hennep, haver en hooi vermeld.

³ A.R.A. R.R. no. 1707 f. 10.

⁴ Weesboek f. cxcviii en cciiii.

kasteel, zich in 1402 uitstreckte tot de Oude Haven is reeds in een ander verband genoemd (p. 64).

Wat betreft de veeteelt wordt in 1494 voor Schoonhoven slechts het houden van koeien vermeld. Het fokken van paarden zal evenwel niet tot Haastrecht, de plaats waarvoor dit in 1494 wordt opgegeven¹, beperkt zijn gebleven.

Berichten over de visserij zijn eveneens summier. De Enqueste geeft voor Schoonhoven: 'Dat up die zelve tijt van Hertoge Karel groote neringhe ende coopmanschip van visch was, als steur, elft, zalm ende andere, die al doot ende te nyete vergaen is'. Het laatst gestelde is waarschijnlijk van tijdelijke aard geweest. Bovendien zullen de omstandigheden ook hier te weinig rooskleurig zijn getekend. In het bijzonder de zalmvisserij op de Lek is tot in de 18e eeuw van betekenis gebleven².

De handel

De ligging van de stad aan de Lek maakte het mogelijk deel te nemen aan het belangrijke vrachtvervoer op de grote rivieren. Van Berkum verhaalt in enthousiaste bewoordingen van de bloeiende handel in de 14e en 15e eeuw: 'Dat die van Schoonhoven van hunne Stadt maakten een Stapelstadt, vrijer als Dordrecht, daar de Stapel is'³. De situatie van de handel, vooral in betrekking tot de doorvoerhandel, wordt hier zeker te gunstig voorgesteld, daar de stad vanaf het einde van de 13e eeuw te kampen heeft gehad met de invloed, die Dordrecht hierop uitoefende. Reeds in 1321 werd Jan van Henegouwen genoodzaakt voor de handhaving van de door zijn stad verkregen rechten te pleiten bij zijn broer, de graaf van Holland. Kort daarna, nog in hetzelfde jaar, verklaarden de magistraten van de drie steden Gouda, Oudewater en Nieuwpoort, benevens vijf edelen, waaronder Zweder van Vianen, Zweder van Montfoort en Gijsbrecht van IJsselstein, dat Schoonhoven vrij was van de tollén in Holland en van de stapel in Dordrecht⁴. Sedertdien vormde het stapelrecht bij voortduring aanleiding tot processen tussen beide steden⁵.

De handel in landbouwprodukten en vis, produkten van eigen bodem, heeft steeds een belangrijke plaats ingenomen. In de Informatie van 1514, waarin met betrekking tot de economische toestand een weinig optimistisch beeld wordt getekend, wordt het 'havercoopen' toch nog als een handel van belang aangegeven. Ook in de Enqueste (1494) worden, wanneer wordt teruggegrepen op welvarender tijden (omstreeks 1470) 'coorn'

¹ Enqueste, p. 183. ² H. van Berkum, Schoonhoven p. 33. ³ Op.cit., p. 332.

⁴ O.A.Sch. inv. 798*. ⁵ Zie noot 2, p. 41.

en haver met name genoemd. Naast de korenhandel kwam reeds in de 15e eeuw de handel in hennep naar voren, die in latere tijden (17e en 18e eeuw) zeer belangrijk zou worden¹.

In het derde kwart van de 15e eeuw nam Schoonhoven deel aan de handel op Noord-Frankrijk, waar in het gebied van de Somme en de Seine graan werd opgekocht ten behoeve van de bierbrouwerij². Vervolgens werd in deze tijd handel gedreven op Vlaanderen³ en op landen langs de Rijn (ondermeer het land van Kleef)⁴. Ook deze handel moet voornamelijk gezien worden in verband met de marktfunctie van de stad, speciaal voor het omliggende gebied. Reeds in 1357, in de oudste rekening van het rentmeesterschap van Schoonhoven, worden de drie jaarmarkten genoemd, die in mei, augustus en oktober werden gehouden. Deze markten zullen kooplustigen uit een groter gebied hebben aangetrokken, dan de weekmarkten ten behoeve van het eigenlijke 'verzorgingsgebied' van de stad. Naast de jaarmarkten kan voorts de paarden- en runderenmarkt genoemd worden, die zoals eerder werd opgemerkt (p. 81) in 1412 van Stolwijk in het centrum van de Krimpenerwaard naar Schoonhoven werd overgebracht.

De omvang van het 'achterland' van Schoonhoven is moeilijk te bepalen. In de uitspraken in een proces, dat in de veertiger jaren van de 16e eeuw tussen Dordrecht en Schoonhoven werd gevoerd, kan hiervoor evenwel een aanwijzing worden gevonden⁵. In 1542 werd bij een voorlopige uitspraak ondermeer bepaald, dat de produkten, die groeiden of geteeld waren op percelen grond, die de poorters van Schoonhoven in eigendom hadden en tevens door de inwoners van Schoonhoven werden uitgevoerd, vrijgesteld waren van de stapel te Dordrecht. Deze regeling gold ook voor 'hunne ommezaten, die dagelijks hunne markt verzoeken', d.w.z. de bewoners van de omliggende dorpen, die hun landbouwprodukten, hout, riet e.d. in Schoonhoven afzetten. Naar in 1542 en vervolgens in 1547 definitief werd vastgesteld, strekte dit gebied zich uit aan de beide zijden van de Lek, naar het oosten tot en met Lopik en Ameide, naar het westen tot de Bergvliet (de westelijke grens van het gedeelte van Bergambacht, dat behoorde tot het baljuwschap van Blois) en tot de sluis van Groot-Amers. In 1549 werd de oostelijke grens verlegd zodat ook Capelle (Lopikerkapel) en Lexmond tot het gebied gingen behoren. De westelijke grens werd

¹ H. van Berkum, Schoonhoven, p. 383.

² Enquete, p. 188; zie Z. W. Sneller, De Holl. korenhandel in het Sommegebied in de 15e eeuw, p. 175-177.

³ Enquete p. 188.

⁴ H. van Berkum, Sch. p. 332; G. J. Lugard Jr, Sch. p. 28.

⁵ H. van Berkum, Schoonhoven, p. 31-36.

ook toen gehandhaafd, ofschoon het gebied ten westen van de stad, dat op Schoonhoven was georiënteerd ongetwijfeld uitgestrekter is geweest. Tegen het verschuiven van deze grens in westelijke richting zal de stad Dordrecht zich ten stelligste hebben verzet. Reeds in 1514 werd geklaagd, dat Dordrecht niet toestond, dat degenen die op korte afstand van Schoonhoven in 'Zuid-Holland' (het baljuwschap van die naam, dat ondermeer de westelijke gedeelten van Bergambacht en Stolwijk heeft omvat) woonden, in deze stad bier gingen halen. In 1591 werd een poorter van Schoonhoven in Dordrecht aangehouden, omdat deze in Bergambacht en Lekkerkerk hout had verwerkt, waarvoor geen stapelrecht was voldaan, hetgeen weer tot een proces leidde¹. Hoewel uit deze gegevens niet nauwkeurig de omvang van het gebied waarvan Schoonhoven het economisch centrum vormde, kan worden afgeleid – de noordelijke en zuidelijke begrenzingen ontbreken zelfs –, blijkt dat de invloed van Schoonhoven, vooral naar het oosten, zich over een vrij grote afstand uitstreckte.

De nijverheid

Gedurende de Middeleeuwen is van een op de voorgrond tredende bedrijfstak geen sprake geweest. Het 'wanthuis' in 1362 genoemd², wijst op laken-nijverheid. Van een grote bloei van dit bedrijf is echter niets bekend. In de Enquete van 1494 wordt gesteld, dat er ten tijde van hertog Karel (ca. 1470) 16 of 17 weefgetouwen waren en één lakenververij. In 1494 waren hiervan nog twee getouwen over en in 1514 wordt de 'drapperie' in het geheel niet meer vermeld. De reeds eerder genoemde hoplanden rond de stad wijzen op bierbrouwerijen. Omstreeks 1470 waren er vijftien in gebruik. Met deze brouwerijen kan de handel op Noord-Frankrijk, de korenhandel die eveneens in de Enquete wordt vermeld, in verband gebracht worden. Op het einde van de 15e eeuw blijkt het aantal brouwerijen teruggelopen te zijn tot zes (in 1494). Dit aantal wordt ook voor 1514 opgegeven. Een herziening van de Informatie uit 1518, geeft '7 off 8' bedrijven³. Van een herstel van deze bedrijfstak was echter geen sprake. In 1561 worden nog slechts drie brouwerijen aangegeven, waarvan er één reeds vier jaar lang had stilgelegen⁴. Het vrijwel te niet gaan van deze industrie wordt in 1514 en 1518 geweten aan de beperkte afzetmogelijkheden. Het verbod bier uit Schoonhoven te tappen in 'Zuid-Holland' werd reeds gemeld, tevens wordt in 1514 gesteld, dat Utrecht het bier uit Schoonhoven extra belaste. In 1518 wordt als reden opgegeven, dat in de dorpen zelf

¹ Op.cit., p. 37-42. ² A.R.A. R.R. no. 5645. ³ O.A.Sch. inv. 1864.

⁴ Kohier van de 10e penning van 1562; hierin wordt de toestand van 1561 aangegeven.

bier wordt gebrouwen. Deze reden wordt in 1514 ook door Gouda opgegeven ter verklaring van de achteruitgang van de brouwerij in deze stad¹.

Met het verdwijnen van de brouwerijen zijn de olieslagerijen naar voren gekomen. De uitbreiding van de hennepeteelt sedert de tweede helft van de 15e eeuw, zal hieraan niet vreemd geweest zijn. In 1514 worden '2 of 3' oliemolens genoemd, in 1518 drie, in 1561, dus ruim veertig jaar later, veertien. Van Berkum ziet de opkomst van deze bedrijfstak ter onder-vanging van de steeds minder wordende baten, die de handel opleverde². Naast het vestigen van olieslagerijen leidde de hennepeteelt tot het oprichten van touwslagerijen en spinnerijen. In 1561 werden zeven lijnbanen geteld, waarvan er twee binnen de stadsmuren waren gelegen, benevens drie spinnerijen. In verband met de handel in vis kunnen tenslotte de visrokerijen worden genoemd, waarvan het aantal in 1561 beperkt was tot drie. Waarschijnlijk zijn er eerder meer van deze bedrijven geweest. Gegevens ontbreken hierover.

Van de hiervoor genoemde takken van nijverheid, de belangrijkste voor zover het de aantallen bedrijven betreft, heeft geen enkele de economische structuur van de stad in belangrijke mate bepaald, zoals dit bijvoorbeeld bij de grote steden als Leiden, Delft en Gouda het geval is geweest. Ook de aanduiding van Schoonhoven als 'zilverstad' kan niet op dit tijdvak worden toegepast. De zilverindustrie zou eerst in de 18e eeuw tot volle ontplooiing komen³.

5. De loop van de bevolking

Voor de Middeleeuwen en voor de 16e eeuw ontbreekt vrijwel ieder demografisch gegeven. In het vorige hoofdstuk werd hierop gewezen (p. 42). Voor de 13e eeuw kon slechts worden vastgesteld, dat de omvang van de bevolking gedurende de tweede helft van deze eeuw sterk moet zijn gegroeid. Ieder detail hieromtrent ontgaat ons volkomen. Voor de periode, die de 14e tot en met de 16e eeuw omvat, is het niet veel beter.

Het enige directe gegeven wordt gevonden in de poorterlijsten. Vanaf 1386 zijn de personen, die als poorter werden aangenomen, bekend⁴. Dit gegeven belicht echter maar één facet van de loop van de bevolking, de vestiging, en dan nog zeer onvolledig. De vermelde namen betreffen in

¹ Informatie, p. 385.

² H. van Berkum, Schoonhoven p. 332.

³ Op.cit., p. 333; G. J. Lugard Jr. Sch. p. 33-35.

⁴ De eerste vermelding in het Poortenboek dateert van 19 okt. 1386; in 1387 worden geen poorters genoemd, in 1388 een tweetal, in 1389 zestien.

hoofdzaak mannen; namen van vrouwen en kinderen komen sporadisch voor. Vervolgens werden niet alle immigranten poorter van de stad en tenslotte kunnen tussen het tijdstip, dat de poorterseed werd afgelegd en het tijdstip van vestiging ettelijke jaren verlopen zijn. Het is dan ook niet mogelijk uit deze gegevens de omvang van de bevolking in de verschillende jaren af te leiden¹. Toch mag verondersteld worden, dat tijden van bloei en verval in de poortelijsten worden weerspiegeld. Hiertoe zijn de aantallen poorters over het tijdvak 1390-1569 per tien jaar verzameld, benevens de maxima en minima, die binnen deze perioden worden aangetroffen. De aantallen kinderen zijn hierbij buiten beschouwing gelaten.

AANTALLEN AANGENOMEN POORTERS 1390-1569

Periode	Aantal	Maximum	Minimum
1390-'99	120	22 (1396)	1 (1394)
1400-'09	158	48 (1404)	3 (1406)
1410-'19	117	15 (1411)	5 (1418)
1420-'29	75	25 (1428)	0 (1422)
1430-'39	101	22 (1431)	4 (1439)
1440-'49	77	12 (1445 en 1449)	3 (1443)
1450-'59	75	18 (1456)	1 (1454)
1460-'69	37	9 (1469)	0 (1464)
1470-'79	90	21 (1479)	3 (1471)
1480-'89	56	21 (1482)	1 (1487 en 1488)
1490-'99	57	12 (1492)	0 (1498)
1500-'09	34	7 (1500 en 1501)	0 (1507 en 1509)
1510-'19	48	11 (1511)	1 (1518)
1520-'29	32	8 (1520 en 1527)	0 (1521, '25 en '26)
1530-'39	29	6 (1535)	0 (1530)
1540-'49	13	3 (1544)	0 (1547)
1550-'59	36	7 (1556)	1 (1551 en 1554)
1560-'69	57	10 (1561)	2 (1562)

De lijst geeft duidelijk een neergaande tendens aan. Het jaarmaximum voor de gehele periode ligt in 1404 met 48 nieuwe poorters. Bijzonder laag zijn de aantallen voor het tweede kwart van de 16e eeuw. Het derde kwart van deze eeuw vertoont weer enige stijging. Deze stijging zou zijn maximum vinden in de periode 1580-'89 met 120 poorters. Daarna nemen de aantallen af, tot in de tijdvakken 1620-'29 en 1630-'39 opnieuw een dieptepunt wordt bereikt (met respectievelijk 21 en 24 personen).

Bij een beperkt aantal vermeldingen in het Poortenboek wordt tevens

¹ Zie W. S. Unger, Nieuwe bijdrage tot de oudste Nederlandsche bevolkingsstatistiek, p. 477-478.

aangegeven waar de nieuwe poorter woonachtig was, daar deze zijn huis als borg stelde. Van deze vermeldingen kunnen er evenwel maar 27 gelokaliseerd worden (zie nevensgaande tabel). Deze gegevens wijzen erop, dat het merendeel van de nieuwe poorters zich gevestigd heeft buiten het stadscentrum (de Haven en omgeving), d.w.z. in de randgebieden onmiddellijk binnen en buiten de ommuring van de stad.

VESTIGINGSPLAATSEN VAN AANGENOMEN POORTERS

Straat	Aantal	Jaar van vermelding
Oude Haven (bij de muur)	1	1401
Koestraat	4	1396, 1402, 1492 en 1537
Havenstraat	3	1392, 1395 en 1535
Weistraat	1	1496
Marktveld	1	1386
Nuwestraat	1	1391
Nes	6	1393 (2 ×), 1401, 1404, 1446 en 1528
Over of op de Zevender	2	1388 en 1537
Veerstraat	1	1389
Buiten de Kruispoort	5	1392, 1396, 1397, 1406 en 1430
Singel	1	1390
Buiten de poort (d.i. de ommuurde stad)	1	1397

Eerst voor het midden van de 16e eeuw is het mogelijk het inwonertal van Schoonhoven met enige nauwkeurigheid te schatten. Aan de hand van het kohier van de tiende penning van 1562 kan voor het jaar 1561 het aantal bewoonde huizen worden vastgesteld. Dit aantal bedroeg 634 voor de gehele stad; hiervan lagen er 575 binnen de ommuring. Aangezien het gemiddelde aantal inwoners per huis geschat moet worden, weliswaar binnen bepaalde grenzen, dient ook hier volstaan te worden met het aangeven van de grenzen waartussen het werkelijke inwonertal gelegen zal hebben. De coëfficiënt waarmee het aantal (bewoonde) huizen vermenigvuldigd moet worden, kan naar tijd en plaats variëren van vier tot meer dan tien¹. Een vereenvoudiging is mogelijk, wanneer we het aantal huizen gelijkstellen aan het aantal huishoudens. Voor een kleine stad als Schoonhoven is dit aanvaardbaar. In 1494 wordt in de Enquête als een bijzonderheid vermeld, dat enige decennia daarvoor (omstreeks 1470) er sommige huizen waren 'daer twee paer volcx in woonden'. Ook in de 16e eeuw zullen

¹ R. Mols S.J. Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du xive au xvme siècle, II, p. 157-162.

dergelijke samenwoningen geen regel geweest zijn¹. De coëfficiënt 5 is voor de verhouding: gemiddeld aantal personen per huishouden een bruikbare waarde. De cijfers 4 en 4,5 worden echter eveneens veelvuldig in de literatuur vermeld; waarden boven de 5 zijn voor onze streken uitzonderingen². Daar evenwel bij deze berekening uitgegaan wordt van het aantal huizen, zal de factor 4 zeker te laag zijn. De coëfficiënten 4,5 en 5 leiden voor de gehele stad tot respectievelijk 2850 en 3150 inwoners, voor de binnenstad (binnen de stadsversterkingen) tot 2600 en 2900 inwoners.

Uit het voorgaande blijkt, dat een nauw begrensde vermenigvuldigingsfactor (4,5-5) reeds een ruimte laat van 10% van het als maximum aangegeven inwonertal. Hierbij is ervan uitgegaan, dat de aantallen huizen, die in de berekening zijn opgenomen, volkomen juist zijn. Voor het kohier van de tiende penning van 1562 mag inderdaad worden aangenomen, dat de verschillen tussen de opgegeven aantallen en de werkelijke aantallen huizen gering geweest zullen zijn (wellicht enige procenten³). Wanneer echter ook de opgegeven aantallen huizen slechts een grove benadering van de werkelijkheid kunnen zijn, moet men rekening houden met veel grotere afwijkingen van de berekende inwonertallen t.o.v. het werkelijke inwonertal op een bepaald tijdstip. De afwijkingen worden dan zo groot (25% of meer), dat een dergelijke berekening weinig vruchtbare resultaten kan opleveren. Deze overweging moet gelden voor de inwonertallen, die berekend kunnen worden aan de hand van de aantallen haardsteden, die voor de jaren 1494 en 1514 in de Enquete en Informacie voor Schoonhoven worden vermeld.

In 1494 werd een aantal van 450 haardsteden opgegeven⁴. Het 'ronde' getal wijst op een schatting, die zeker niet te hoog geweest zal zijn. In 1514 bedroeg het aantal haardsteden 460, een aantal dat werd vastgesteld aan de hand van een boekje, waaruit de wacht werd gesteld. Zich baserend op het laatstgenoemde cijfer, schatte Ramaer het inwonertal in 1514 op circa 2300⁵. Er is alle aanleiding te veronderstellen, dat dit bevolkingscijfer te laag is. Voor 1561 kunnen in de gehele stad 634 bewoonde huizen geteld worden, benevens 16 huizen, die leeg stonden. In nog geen vijftig jaar moet de

¹ Mols (op.cit. II, p. 131) stelt, dat in het algemeen op het platteland, in de kleine steden en in de voorsteden de aantallen huizen en de huishoudens weinig uiteengelopen zullen hebben.

² Op.cit. II, p. 102-104.

³ Dergelijke verschillen blijken ondermeer uit de twee kohieren van de 10e penning van 1562 in Gorinchem (A.R.A. Arch. Staten van Holland vóór 1572, inv. 1262 en 1525).

⁴ Vaststaat, dat onder 'haardsteden' huizen verstaan mogen worden; in de Enquete wordt gesproken van 'bewoonde haardsteden' (p. 188); in de Informacie wordt de zinsnede waarin het aantal haardsteden wordt vermeld, vervolgd met: 'ende deselve huysen...' (p. 389-390); verg. R. Mols S.J. op.cit. II, p. 135.

⁵ J. C. Ramaer, De middelpunten van de bewoning in Nederland voorheen en thans, p. 11-12.

woningvoorraad dus met circa 190 huizen, d.w.z. met ruim één derde vermeerderd zijn. Niets wijst op een dergelijke relatief grote expansie gedurende de eerste helft van de 16e eeuw. De poorterlijsten geven voor dit tijdsbestek juist een dieptepunt in de stedelijke ontwikkeling aan. Afgezien van deze overweging kan betwijfeld worden of het 'Waeckbouck', dat in 1514 werd gehanteerd, de juiste bron was voor de gevraagde informatie. Het is niet waarschijnlijk, dat in dit register de huizen zijn opgenomen, die alleen door vrouwen en kinderen werden bewoond¹. In 1561 worden bij 105 huizen vrouwen als hoofdbewoner vermeld; hierbij is in 58 gevallen het woord 'weduwe' aan de naam toegevoegd. Uit dit gegeven mag niet zonder meer worden afgeleid, dat het opgegeven aantal haardsteden in 1514 circa honderd te laag is, het doet echter wel het voor dit jaar vermelde cijfer sterk in waarde inboeten.

Schoonhoven staat in dit opzicht niet alleen. Ook voor steden in de omgeving werden aantallen haardsteden opgegeven, die aanmerkelijk te laag geweest zullen zijn, zo voor Gorinchem, Oudewater en Woerden. In alle drie steden gaf de 'steller van der waecke' de informatie; een vergelijking met Schoonhoven is dus mogelijk. Voor Gorinchem wordt het getal 700 opgegeven, vermeerderd met circa 60 buiten de stad. In 1562 kunnen in deze stad 1127 huizen binnen de ommuring geteld worden (waaronder 20 'camers'), benevens 114 buiten de stadsgrachten². Voor Oudewater zijn deze waarden (1514 en 1562) respectievelijk 325 en 516³, voor Woerden 267 en 495⁴. Deze aantallen lopen nog sterker uiteen, dan voor Schoonhoven het geval is.

Tenslotte wordt de aandacht gevestigd op de bevolkingscijfers voor twee vroegere tijdstippen, die in de literatuur worden vermeld. Lugard schat het inwonertal voor het jaar 1470 op 3900 zielen⁵, vervolgens geeft Ramaer voor het jaar 1400 een bevolkingscijfer van 3100⁶. Het door Lugard berekende cijfer voor 1470 is ontleend aan de Enquete van 1494. Hierin wordt gesteld, dat 'ten tijde van hertog Karel' binnen de stad 650 haardsteden werden bewoond. Deze waarde vermenigvuldigd met de factor 6 geeft het genoemde aantal van 3900. Zoals eerder werd uiteengezet is de factor zes waarschijnlijk aan de hoge kant. Aangenomen mag dan ook worden, dat in 1470 het voor 1561 opgegeven maximum (3150) niet ver overschreden zal zijn.

¹ Informatie p. 688 (verklarende woordenlijst) Waeckbouck: 'Register van de haardsteden of woningen, die in tijden van gevaar buitengewone wakers moeten leveren'.

² Informatie, p. 413 en A.R.A. Arch. Staten van Holland vóór 1572, inv. 1262.

³ Informatie, p. 262 en A.R.A. Arch. Staten van Holland vóór 1572, inv. 1393.

⁴ Informatie, p. 250 en A.R.A. Arch. Staten van Holland vóór 1572, inv. 1522.

⁵ G. J. Lugard Jr. Schoonhoven, p. 30. ⁶ Zie noot 5, p. 97.

Het door Ramaer voor het jaar 1400 opgegeven cijfer is gezien de stadsontwikkeling gedurende de 14e eeuw niet geheel onmogelijk; de berekening, die echter aan dit cijfer ten grondslag ligt, geeft geen garantie voor de deugdelijkheid hiervan. Als uitgangspunt voor de berekening van de inwonertallen van de steden in Holland en West-Friesland omstreeks het jaar 1400 heeft Ramaer gebruik gemaakt van twee opgaven van de aantallen gewapende mannen, waarmee de steden hertog Albrecht moesten dienen in de oorlog tegen de Friezen. Deze lijsten dateren uit de jaren 1398 en 1404. Alleen in de lijst van 1398 wordt Schoonhoven vermeld. Uitgaande hiervan inwonertallen te berekenen is bijzonder riskant. Het risico ligt in het verhoudingsgetal tussen het inwonertal en de grootte van het te leveren contingent en voorts in het bevolkingscijfer, dat van één der genoemde steden bekend moet zijn. Wat het tweede punt betreft ging Ramaer uit van het inwonertal van Leiden, dat door Blok voor het jaar 1400 werd geschat op ten hoogste 5000 zielen¹. Afgezien van het feit, dat dit cijfer allerminst exact is, staat of valt de berekening met een al dan niet constante verhouding tussen het inwonertal en het contingent van de betreffende stad. Dat deze vaste verhouding bestaan heeft, is niet waarschijnlijk. Het ontbreken van nagenoeg ieder demografisch gegeven uit de Middeleeuwen doet sterk vermoeden, dat men destijds de omvang van de bevolking van de verschillende stedelijke centra slechts bij benadering kon schatten. Zo zal de landsregering de genoemde contingenten niet als een vast percentage van het inwonertal hebben bepaald, kán dit niet hebben gedaan, omdat de middelen hiertoe ontbraken.

Zoal van evenredigheid sprake is geweest, zal uitgegaan zijn van andere criteria. Hiervoor mag gewezen worden op de 'smaldeeling van 6000 mannen van oorlog' van 1521. Het criterium was de verdeling van de schildtalen van 1518, waarbij 'up elcke x scilden eenen man' gezet was². Schoonhoven werd toen voor 420 ponden Vlaams aangeslagen, het bedoelde contingent bedroeg 42 man. Zowel bij de Enqueste van 1494 als bij de Informatie van 1514 stond het verkrijgen van gegevens over de economische toestand op de voorgrond. Ook vroegere enquêtes, die overigens zelden hebben plaatsgevonden, betroffen de financiën. Ondermeer in 1344, toen aan graaf Willem IV een bede werd toegestaan van de 50e penning van het vermogen. Hiertoe werd het gehele land afgereisd en ieder inwoner van het graafschap onder ede gehoord³. Een direct ver-

¹ P. Blok, *Geschiedenis eener Holl. stad*, I. p. 74.

² Informatie, Aanhangel III, p. 627 e.v. en Enqueste, Bijvoegsel (Zettingen en omslagen van 1496, 1515 en 1518).

³ Enqueste, Voorbericht, p. XXI.

band tussen de grootte van de contingenten gewapende mannen in 1398 en 1404 en de inwonertallen van de hierbij betrokken steden kan derhalve niet gelegd worden.

Het geheel overziende blijken de resultaten van het onderzoek zeer karig te zijn; de conclusies veelal negatief, in die zin, dat de beschikbare gegevens zelfs ontoereikend zijn de loop van de bevolking in de beschouwde tijdsperiode in grote lijnen te volgen, laat staan dat van enige detaillering sprake is.

6. Bodem en waterstaat

Door het graven van een verdedigingsgracht in het eerste kwart van de 14e eeuw (z. p. 103) werd een nieuw element aan de waterlopen in en om Schoonhoven toegevoegd. Uiteraard heeft deze stadsgracht de waterstaatkundige toestand in het stadsgebied beïnvloed, te meer omdat de gracht, de stad aan drie zijden omsluitend, zowel de Botersloot als de Zevender kruiste. Zoals reeds gemeld (p. 43) stond de Botersloot in open verbinding met de Vlist. De Zevender daarentegen stond op generlei wijze met de Vlist in contact. Zo voerde Willige-Langerak, dat sedert 1272 via de Vlist op de Hollandse IJssel loosde (p. 44), zijn overtollig polderwater door middel van een duiker onder de Zevender door. Deze toestand is tot op heden gehandhaafd. Wilde men een waterscheiding in de stadsgracht (in de vorm van een dam of van een stenen beer) vermijden, dan moest of de Botersloot, dan wel de Zevender ter hoogte van de singel langs deze gracht worden afgedamd. Dit zal bezwaren hebben opgeleverd. Een dam in de Botersloot betekende een belemmering voor de scheepvaart te meer, omdat binnen de stad reeds een dam was gelegen (de Dam); via de Zevender loosden de 'Hoogten' onder Zevenhoven en Lopikerkapel, benevens een gedeelte van Jaarsveld op de Lek.

Het is dan ook niet te verwonderen, dat in eerste instantie de bestaande waterstaatkundige situatie in principe werd gehandhaafd. De westelijke stadsgracht (de huidige Oude Singel) werd in verbinding gebracht met de Botersloot en vormde als zodanig een uitbreiding van de Vlistboezem, de oostelijke gracht kwam gemeen te liggen met de Zevender. De scheiding tussen beide grachten moet daarbij gelegen hebben in de omgeving van het kasteel. Hierop wijst een aantekening in het Poortenboek uit het jaar 1492¹. Het betreft een overeenkomst tussen de stad en het klooster van St. Elisabeth, dat gelegen was aan de oostzijde van de Oude Haven. De

¹ Poortenboek f. CCLXVII.

stad gaf het klooster de beschikking over de achter dit klooster gelegen Stinkvliet, die toenmaals de grens vormde tussen het kloosterterrein en de doelen, mits het klooster deze vliet zou schoonmaken en -houden en hiertoe twee zijlen zou leggen, waardoor het water van de Oude Haven via de Stinkvliet in de stadsgracht gebracht kon worden. De aanleg van de zijlen wijst op een peilverschil van het water in de genoemde grachten. Waarschijnlijk was de Stinkvliet te voren afgedamd geweest; de naam duidt wel op geringe mogelijkheden tot verversing van het water hierin.

De aanleg van de oostelijke gracht zal in het bijzonder uitgebreide werkzaamheden met zich mee hebben gebracht. Eerder is opgemerkt (p. 46), dat het gebied omsloten door de Haven, het Doelenplein, de Wal en de Korte Dijk relatief hoog is gelegen. Het maaiveld ten oosten van de Haven ligt circa 1 meter hoger, dan het maaiveld van het stadsdeel ten westen van de Haven. Deze hogere ligging betreft ook de Nes en omgeving, het gebied tussen de Zevender en de stadsgracht. Het is aannemelijk, dat de ophoging ten oosten van de Zevender tegelijk of vrij kort na de aanleg van de oostelijke stadsgracht heeft plaatsgevonden. Tevens zal toen de uitmonding van de Zevender naar het oosten verlegd zijn ter hoogte van de huidige Molenstraat. Met deze werken kan misschien de verhoging van de Lekdijk bij Schoonhoven in verband staan, waarvan in 1327 melding wordt gemaakt¹. Met meer waarschijnlijkheid kunnen de werkzaamheden in Schoonhoven in verband gebracht worden met een akte van Jan van Henegouwen d.d. 3 mei 1321², waarbij deze aan Zweder van Vianen toestond een watergang naar de Hollandse IJssel te doen graven ten behoeve van een 600 morgen groot gebied in Jaarsveld, waarop tevens de genoemde Hoogten onder Zevenhoven en Lopikerkapel mochten lozen. Wellicht hadden reeds in de tweede helft van de 13e eeuw omlegging en afdamming van de Zevender de mogelijkheid tot lozing op de Lek verminderd. Van de watergang naar de IJssel is echter verder niets bekend³. Dit is verklaarbaar, indien wordt aangenomen, dat kort nadien de heer van Jaarsveld het recht heeft verkregen via de oostelijke stadsgracht te lozen op de Lek en tevens vergund werd samen met Lopik een sluis te bouwen aan het einde van deze gracht in de Lekdijk. Vermeldingen van deze afwatering dateren eerst uit later tijd. In de rekening van de rentmeester van Schoonhoven over het jaar 1383-'84 wordt een zijk genoemd, die gelegen was aan de 'wetering van Jaarsveld'. Met deze zijk is niet de uitwateringssluys in de Lekdijk bedoeld, doch een

¹ A.R.A. Nassause Domeinen II, inv. 85, reg. 81: 'die laetste oplaghe helpen diken op ten Leckedijk bi Scoenhoven...'

² W. F. J. den Uyl, *De Lopikerwaard* II, p. 100 en p. 624-625.

³ *Op.cit.*, p. 100.

sluisje bij het kasteel aan de noordoostelijke zijde van de stad. De oudste vermelding van de sluis van Jaarsveld en Lopik dateert uit 1428¹. In dit jaar bevestigde de magistraat van Schoonhoven de rechten van de heer van Jaarsveld op de oostelijke stadsgracht en op de sluis die gelegen was 'onder de voirbailgen van onser stedepoorten oostwaert uit', d.w.z. buiten de toenmalige Langerakkerpoort. In 1524 werd de sluis aangegeven op een ontwerp-tekening van het kasteel, dat keizer Karel v op de Lekdijk ter plaatse van de Langerakkerpoort wilde doen stichten². Door de bouw van de uitwateringssluys in de nieuwe stadsgracht nam deze de functie van uitmonding van de Lopikervaart over van de Zevender binnen de stad, die als stadssloot, beter als open riool, zijn bestaan nog kon rekken tot 1933³.

In 1349 verkreeg de stad van Jan van Henegouwen vergunning in de Dam een 'spoye', d.w.z. een schutsluis te leggen⁴. Deze sluis betekende een verzwakking van de waterkering. Uitdrukkelijk werd dan ook gesteld, dat de stad de sluis 'bewaren sal altoes mit diken ende mit wachtdoeren alse daertoe behoert, datter ons noch onsen lande ende luden die daer bij gheleghen sijn gheen scade af en comt van de water dat doer die spoye comen mach'. Jan van Henegouwen gaf drie leden van zijn raad de opdracht het werk nader te regelen met de schepenen en de raden van de stad. Hieruit blijkt het belang, dat door Jan van Henegouwen aan een goede gang van zaken in dezen werd gehecht. In deze sluis zullen slechts één paar deuren aangebracht zijn geweest, die geopend konden worden, wanneer het water aan beide zijden even hoog stond. Hierop wijst ook de benaming 'wachtdeuren' voor de afsluiting van de sluis⁵. Van een schutsluis in de huidige betekenis van het woord (met een sluiskolk) was toen nog geen sprake.

Op de kaart van Jacob van Deventer, omstreeks 1560, blijkt de waterstaatkundige toestand ingrijpend te zijn gewijzigd. De waterscheiding tussen de westelijke en de oostelijke gracht is niet meer aanwezig, zodat de grachten ten westen van het inmiddels geamoveerde kasteel in open verbinding staan met de Lopikervaart (de Voor-Zevender). Noch het jaar van deze wijziging, noch de beweegredenen, die hiertoe hebben geleid, zijn bekend. Verondersteld mag worden, dat een peilverschil tussen de Oude

¹ Poortenboek f. lrv.

² A.R.A. Cat. Hingman 3352.

³ Teixeira de Mattos stelt (De Krimpenerwaard p. 554), dat met de uitwateringssluys van Jaarsveld de latere inlaatsluys van de Zevender bij de Molenstraat wordt bedoeld. Dit kan niet juist zijn. Afgezien van de aanduiding 'onder de voirbailgen oostwaert uit', ook door T. de M. aangehaald (p. 555), en de tekening van het nieuwe kasteel aan de Lek uit 1524, blijkt dit uit een tweetal nog in de tekst aan te halen akten, resp. uit 1525 en 1542.

⁴ O.A.Sch. inv. 774* en 775*, dd. 24 febr. 1348 (1349).

⁵ Verg. A. A. Beekman, Dijk- en Waterschapsrecht, onder 'spoye' (p. 1519) en 'wachtdeur' (p. 1724).

Haven en de oostelijke stadsgracht in 1492 nog aanwezig was. In 1525 echter kende keizer Karel v aan de inwoners van Jaarsveld een schadevergoeding toe in verband met het toedammen van hun sluis bij de Langerakkerpoort en het verleggen hiervan naar de westzijde van de stad¹. Het bouwen van een sluis ten behoeve van Jaarsveld aan het einde van de Oude Singel (buiten de Vrouwepoort) kan erop wijzen, dat toen (in 1525) reeds deze gracht in open verbinding stond met de Voor-Zevender. Dan zou de genoemde wijziging dateren uit de aanvang van de 16e eeuw. Tevens is het waarschijnlijk, dat juist het verleggen van de sluis, een gevolg van de bouw van het nieuwe kasteel op de Lek, de aanleiding hiertoe is geweest. De wijziging is dan tot stand gekomen tussen 1525 en 1542. In het laatst genoemde jaar klaagden de omwonenden namelijk over de slechte staat, waarin de sluis bij de Vrouwepoort verkeerde en verklaarden last te hebben van de 'overvloedigheid des waters en van slijk'². In de Botersloot lag sindsdien ter hoogte van de noordelijke singel een dam met een sluisje. De oudste vermelding van deze zijl dateert uit 1560, toen Vlist en Bonrepas zich verplichtten dit sluisje te onderhouden³.

7. *De stadsverdediging*

Wanneer Schoonhoven door grachten is omringd kan niet meer nauwkeurig worden vastgesteld. Weliswaar vergunde graaf Jan van Avesnes op 21 augustus 1300 de nederzetting te versterken (p. 48), doch wanneer de werken hiertoe zijn aangevangen en voltooid, is niet bekend. Verondersteld kan worden direct daarna, omdat vooral in woelige tijden een goede beveiliging een eerste vereiste is. In de oorkonde van 1300 richtte Jan van Avesnes zich echter tevens tegen Nicolaas (II) van Cats. In de controverse tussen heer en stad stelde de graaf zich achter de poorters van Schoonhoven. In 1304 waren de tegenstellingen tussen Nicolaas van Cats en de stad zo hoog gerezen, dat heer Nicolaas door de poorters gevangen werd genomen. Bij het aanleggen van versterkingen zal dus de stad weinig medewerking, eerder tegenwerking van zijn heer hebben verkregen. Het is dus waarschijnlijk, dat eerst nadat Nicolaas van Cats van het Schoonhovense toneel was verdwenen, het werk aan de stadsversterkingen goede voortgang heeft gevonden en dat toen met het omvangrijke graafwerk van de grachten is begonnen, d.w.z. in de periode, dat de stad weer aan de grafelijkheid was vervallen (1304?-1310).

¹ W. F. J. den Uyl, *De Lopikerwaard* II, p. 102.

² O.A.Sch. inv. 1648* en 1649*.

³ L. F. Teixeira de Mattos, *De Krimpenerwaard*, p. 556.

Het is vervolgens mogelijk, dat in een brief van 10 november 1321 van Jan van Henegouwen op de aanleg van versterkingen wordt gedoeld¹. Deze brief betreft geschillen, die gerezen waren tussen Dordrecht en Schoonhoven over het stapelrecht van Dordrecht (p. 79). Jan van Henegouwen stelt zijn poorters gerust en besluit de brief met de woorden: 'Waerom wij U ontbieden ende bidden vruntlicken dat ghij wilt blijven ende Uwe poort bestaen te maken als ghij best moecht, want wij U helpen sullen ende willen altoes mit onser macht als wij sculdich sijn te doen'. Deze zinsnede kan opgevat worden als een aansporing van Jan van Henegouwen de stad in goede tegenweer te brengen, omdat misschien de verdedigingsgordel nog niet geheel voltooid was². De reeds genoemde akte van 1321, waarbij aan Jaarsveld vergund werd een watergang naar de Hollandse IJssel te graven (p. 101), zou er eveneens op kunnen wijzen, dat in dit jaar de oostelijke vestinggracht nog niet was gegraven. Kort daarna zal dit wel het geval geweest zijn, omdat hier in de dertiger jaren van de 14e eeuw een Karmelietenklooster gevestigd werd in het gebied ten oosten van de Zevender. Deze vestiging moet plaatsgevonden hebben na de aanleg van de oostelijke stadsgracht. De oudste stadsversterkingen van Schoonhoven zullen derhalve in de loop van het eerste kwart van de 14e eeuw tot stand gekomen zijn. Of in dit tijdsbestek tevens de ommuring is aangelegd, is niet bekend. Het oudste gegeven, dat hierop wijst, dateert eerst van 1354³.

De grachten uit de 14e eeuw zijn afgebeeld op de 16e eeuwse stadsplattegronden (Van Deventer en Guicciardini). De westelijke gracht en het gedeelte aan de noordzijde tot de Oude Haven zijn tot op heden in stand gehouden. De gracht aan de oostzijde werd in de jaren 1588-'89 vergraven ten behoeve van de aanleg van nieuwe vestingwerken⁴. Het oudste tracé van de gracht in de omgeving van het kasteel is niet duidelijk. Er zijn aanwijzingen, dat dit gedeelte van de stadsgracht, zoals dit op de kaart van Van Deventer staat aangegeven, eerst geruime tijd na het graven van de grachten aan de westzijde en de oostzijde van de stad tot stand gekomen is. Hierop zal in de volgende paragraaf worden teruggekomen (p. 107 e.v.).

De stadsversterkingen hebben alleen in het gebied ten oosten van de Zevender het stratenplan en de verkaveling beïnvloed. Aan de westzijde van de stad is het beloop van de gracht, evenals de parcellering ten westen van de

¹ O.A.Sch. inv. 852*.

² S. A. Waller Zeper, Jan van Henegouwen, p. 207.

³ Het betreft de akte waarin de parochiekerk voor de eerste maal wordt vermeld (zie noot 2, p. 87). Hierin wordt gesteld, dat het Karmelietenklooster binnen de muren van de stad is gelegen.

⁴ L. F. Teixeira de Mattos, De Krimpenerwaard, p. 183.

Haven, bepaald door pre-stedelijke structuurelementen: de kavelsloten in de polder Bergambacht en de Kerkweg. Voor de ruimtelijke ontwikkeling van de stad is de aanleg van de grachten en muren van groot belang geweest, daar hierdoor een 'binnenruimte' ontstond, waarin de bebouwing zich in hoofdzaak concentreerde. De bebouwing daarbuiten, langs de uitvalswegen, is steeds van ondergeschikte betekenis gebleven.

8. Het kasteel

Naar Van Berkum meedeelt, herbouwde Jan van Henegouwen 'omtrent' 1312 het kasteel, dat toen in vervallen staat verkeerde en bovendien aanzienlijk geleden had ten gevolge van de belegeringen van 1300 en 1304¹. We mogen aannemen, dat Jan van Henegouwen tevens het complex heeft doen uitbreiden. Deze uitbreiding kan gezien worden in verband met de nieuwe uitmonding van de Zevender (de oostelijke stadsgracht), waardoor het kasteelterrein aan de oostelijke zijde werd vergroot. Over de bouwactiviteiten in de eerste helft van de 14e eeuw is niets bekend. Wanneer evenwel in de Bloise rekeningen (rentmeesterschap van Schoonhoven, 1356-1397) werkzaamheden aan het slot uitvoerig worden verantwoord, blijken deze slechts reparaties en werkzaamheden van ondergeschikte betekenis te betreffen. De incidentele gegevens, die uit de genoemde rekeningen verkregen kunnen worden, zijn onvoldoende voor een nauwkeurig inzicht in de ligging en de omvang van het complex. Op de oudste kaarten van de stad staat het niet meer aangegeven, omdat het kort voordat deze kaarten werden vervaardigd volledig was geamoveerd. Daar ook andere afbeeldingen ontbreken, ontbreekt het aan ieder uitgangspunt voor een deugdelijke reconstructie². De enige mogelijkheid hiertoe zou nog kunnen

¹ H. van Berkum, Schoonhoven, p. 373.

² Op de kaart, die Tirion in 1744 aan de beschrijving van Schoonhoven in zijn 'Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden' (v, p. 307-321) toevoegde, wordt de zg. Kruittoren ter plaatse van de huidige r.k. kerk aangegeven als een overblijfsel van het kasteel. Vergelijking met de stadsplattegronden uit de 16e eeuw doet duidelijk blijken, dat dit een misvatting moet zijn, aangezien deze toren deel uit maakte van de stadsmuur. Deze foutieve identificatie is waarschijnlijk afkomstig van de stadssecretaris Daniël van Stralen, die de beschrijving van Schoonhoven in het stedenboek van Blaeu verzorgde (1649), althans werd deze door hem voor het eerst gepubliceerd. In het archief van Sch. bevindt zich een reconstructie van het kasteel van de hand van Ds. P. Willemswaard (1889). Voor deze reconstructie werd gebruik gemaakt van de door De Lange van Wijngaarden gepubliceerde gegevens van het kasteel uit de Bloise rek. Deze reconstructie is misleidend. Niet zozeer wat betreft de verschillende onderdelen: torens, gebouwen, poorten enz., daar deze in de rekeningen worden genoemd, doch wat betreft de omvang van de 'huse' en de voorburcht, en de ligging hiervan. Ds. Van Willemswaard heeft de voorburcht getekend op de plaats van de doelen. Op het einde van de 15e eeuw worden de doelen daar ter plaatse reeds genoemd, terwijl het

liggen in een oudheidkundig bodemonderzoek. Van een dergelijk onderzoek kunnen helaas niet veel resultaten verwacht worden. Afgezien van het feit, dat de afbraak in het midden van de 16e eeuw grondig moet zijn geschied, is op het einde van deze eeuw het kasteelterrein doorsneden door de nieuwe vestingwerken. Weliswaar wordt in de tuinen, die aan de huidige wal grenzen nog wel puin aangetroffen, doch meer dan enkele fragmenten van het oude samenstel van gebouwen zullen in de sterk geroerde grondslag daar ter plaatse niet aanwezig zijn.

Het centrale element in het complex was het 'huis'. In dit gebouw, dat door vier torens werd geflankeerd, waren de belangrijkste vertrekken gelegen, waaronder de zaal, 'mijns joncheren camer', de kapel en de 'harnasch camer'. Het tweede element van belang was de voorburch met de bedrijfsgebouwen w.o. de stallen, het bakhuis, het vleeshuis en de melkerij. Ook buiten de voorburch, die evenals het huis door water omgeven was, werden gebouwen aangetroffen, zoals het duifhuis en het valkhuis, het laatste gebouw bij het Marktveld. De hoofdtoegang tot het kasteelterrein lag, naar blijkt uit een aantekening uit 1492¹ eveneens aan het Marktveld en wel ter plaatse van het huidige kantoor van Waarborg en Belastingen voor Gouden en Zilveren Werken. Deze toegang (een poort) staat duidelijk aangegeven op de kaart van Guicciardini. Toen gaf deze poort, de Hofpoort, nog slechts toegang tot het doelterrein. Op dezelfde kaart staat een tweede toegang tot het kasteelterrein aangegeven in de vorm van een brug over de Zevender. Ook de opmeting van Pieter Sluyter (1552) geeft deze brug aan. Voorts wordt in de Bloise rekeningen melding gemaakt van een brug over de Zevender. In 1359 werd deze gerepareerd, nadat hierover drie dagen lang 'mijns joncheren coern' was aangevoerd. Pieter Sluyter tekende bij deze brug bovendien een poortgebouw, wellicht de in de rekeningen genoemde Veldpoort². Een derde toegang bevond zich aan de noordzijde van het complex. In 1364 wordt althans de valbrug 'aen die poerte te Hoflande' vermeld.

Hoe verleidelijk het mag zijn, de opsomming van gebouwen, bruggen, poorten e.d. te vervolgen, in dit kader zal hiervan worden afgezien, omdat de verschillende elementen, zonder twijfel op zichzelf en in betrekking tot

kasteel nog volledig intact was. In 1547 heet het 1 morgen en 20 roede waarop 'het casteel mit dat voorburch' lag (zie hierna in de tekst). De omvang van het kasteel zal dus veel geringer geweest zijn, dan op genoemde reconstructie wordt aangegeven, waarbij nog dient te worden opgemerkt, dat het voormalige kasteelterrein, zoals dit wordt aangegeven op de kaarten van Van Deventer en Guicciardini, nog een groter oppervlak meet, dan de in 1547 opgegeven 1 morgen en 20 roeden.

¹ Poortenboek f. CCLXVII.

² Rek. 1361-'62; 1398-'99: 'hout uit de Lek te winden en voor de Veldpoort te slepen'.

elkaar zeer interessant, uitgaande van het beschikbare bronnenmateriaal nauwelijks in de 'ruimte' geordend kunnen worden.

Eerder werd gesteld, dat er aanleiding bestaat de Stinkvliet, de waterloop die onmiddellijk ten oosten van de Oude Haven was gelegen, aan te wijzen als de oudste begrenzing van het kasteelterrein aan de westzijde (p. 52). In 1402 lag aan deze Stinkvliet een boomgaard, die wordt aangeduid als de 'zuidboomgaard' van het kasteel en die zich over de Stinkvliet uitstreckte tot de Oude Haven. In de betreffende akte vergunde hertog Albrecht van Beieren aan Aleid, de weduwe van Arend van Diest een besloten convent te bouwen in deze boomgaard en wel 'binnen onser stede van Scoenhoven'. De ligging van de boomgaard wordt als volgt omschreven: 'Langhes ander graften oyst ende west, bepaelt mitter stede muren zuytwaert, streckende an die Oude Havene'. We vinden inderdaad later aan de Oude Haven en ten westen van de Stinkvliet, een klooster, echter niet het klooster van Aleid van Diest (het St. Agnesconvent z. p. 158), doch het St. Elisabethklooster. De genoemde stadsmuur moeten wij zoeken aan het Marktveld, vanaf de Zevender in westelijke richting tot de Hofpoort. De omschrijving van de ligging van de boomgaard wekt vervolgens de indruk, dat met de genoemde gracht de Stinkvliet bedoeld is en dat voorts de stadsmuur vanaf de Hofpoort in noordelijke richting in 1402 nog ontbrak. Was deze wel aanwezig geweest, dan zou, gezien de situatie daar ter plaatse, wellicht gesteld zijn dat de bewuste boomgaard aan de zuid- en aan de oostzijde door de stadsmuur was ingesloten. Een oostelijke begrenzing wordt echter niet genoemd.

Het ontbreken van de muur ten oosten van de Oude Haven houdt in, dat in 1402 de ringmuur om de stad nog niet gesloten was. Dit is te aanvaarden, omdat de stad aan deze zijde beschermd werd door het kasteel. We vinden dezelfde situatie in Montfoort, waar nog in de 17e eeuw de stadsmuur zowel aan de west- als aan de oostzijde van het kasteel vrij abrupt eindigde bij de gracht om de burcht¹. Voorts is het mogelijk, dat de in 1402 genoemde muur langs het Marktveld van latere datum is, dan de ommuring aan de oostzijde en de westzijde van de stad. Uit de rekeningen (rentmeesterschap van Schoonhoven) over de jaren 1362 tot en met 1365 blijken in deze jaren (de rekeningen lopen van 11 nov. tot 11 nov.) omvangrijke werkzaamheden in de directe omgeving van het kasteel te hebben plaatsgevonden. In april 1363 werd steen betrokken uit de steenoven van de heer van Langerak om deze te verwerken aan een muur bij het Marktveld. Vervolgens wordt in dezelfde rekening melding gemaakt van graafwerk-

¹ Zie de plattegrond van Montfoort in het stedenboek van Blaeu (1649).

zaamheden 'ant fundament daer die mure ghemaect is ant Merctvelt'. In de rekening van het volgende jaar (1363-'64) wordt weer steen genoemd voor deze muur, bovendien is sprake van het graven van een gracht 'bi de boomgaart, daer die berghen staen' met een lengte van 15½ roede (ca. 58 meter) en van een gracht 'beside dat duifhuis' met een lengte van 11½ roede (ca. 43 meter). Tenslotte wordt in de rekening van 1364-'65 nog steen verantwoord voor 'de muur bij de gracht'. Het is moeilijk zonder meer te stellen, dat hier inderdaad bedoeld wordt op de stadsmuur en stadsgracht bij het Marktveld, daar deze rekeningen de uitgaven van Jan van Blois en niet die van de stad betreffen. Ook zijn de vermelde hoeveelheden steen vrij gering, namelijk resp. 12000, 11500 en 5000 stenen. Anderzijds is het opmerkelijk, dat gezien deze aantallen, zolang aan een zelfde muur werd gewerkt. We zouden kunnen denken aan een aandeel van de heer van Schoonhoven in de verschillende werken, die ten behoeve van de stad op diens terreinen werden uitgevoerd. Een en ander is, het is reeds eerder in de paragraaf betreffende de stadsversterkingen opgemerkt, niet geheel duidelijk en ook hier blijkt weer hoe weinig over bepaalde details achterhaald kan worden.

In 1492 blijkt ten oosten van de Stinkvliet het doelerterrein te liggen¹. Reeds eerder had de heer van Schoonhoven een terrein ten behoeve van de doelen afgestaan. Dit terrein lag aan de singel langs het Hofland en strekte zich vanaf de Botersloot in oostelijke richting uit. Het werd aangelegd in het laatste kwart van de 14e eeuw (z. p. 154). In 1547 werden deze doelen bij een ruilovereenkomst tussen keizer Karel v en de stad aangeduid als de 'oude doelen', eigendom van de schutters van de voetboog. Tevens blijkt, dat in dit jaar de stad de genoemde singel langs het Hofland en een aan de doelen grenzende molenwerf in eigendom had. Op de molenwerf had de windkorenmolen van het kasteel gestaan en op deze wert was in 1425 Albrecht Beiling levend begraven². Wanneer de stad deze eigendommen heeft verworven, is niet bekend, mogelijk eerst in de 16e eeuw, nadat het kasteel in sterke mate aan belang had ingeboet.

In de zomer van 1518 (op St. Margriet) brandde tegelijk met een belangrijk gedeelte van de stad, het kasteel grotendeels af³. Dit was het begin van het einde van de eens zo belangrijke burcht. Ten gerieve van de huisbevaarder werd het huis weer in bewoonbare staat gebracht⁴. Na 1532 wer-

¹ Zie noot 1, p. 106.

² R. Fruin, De waarheid aangaande Allairt Beylinc, p. 231.

³ H. van Berkum, Schoonhoven, p. 484.

⁴ Rekeningen van de jaren 1521 en 1522. In de laatste rekening is ook van afbraak sprake; de vrijgekomen steen werd opgestapeld in de voorburcht.

den evenwel geen gelden meer voor het kasteel verstrekt 'alsoe dat huijs demoleert ende afgebroken is'¹. De ruïne, die na de gedeeltelijke afbraak bleef liggen, was uiteraard een doorn in het oog van de stadsregering, daar de puinhopen het voor een eventuele vijand mogelijk maakten de stadsmuren onder dekking op enkele tientallen meters te naderen. Op verzoek van de stad ordonneerde keizer Karel v in 1540 dan ook de resten van het kasteel volledig op te ruimen 'om remedieeren ende onze stad fortificeren met toornen, te diepen ende te maken die grachten'². Waarschijnlijk is eerst toen de gracht op de breedte gebracht, die wordt aangegeven op de kaart van Jacob van Deventer. Bij de opruimingswerkzaamheden moesten inwonenden van het land van Blois (Haastrecht, Stolwijk-oost, Vlist, Bonrepas en Bergambacht-oost) assisteren met 800 wagens. Het puinruimen en het egaliseren van het terrein moesten op St. Jan (24 juni) van het jaar 1542 voltooid zijn. Daar aan de opdracht bij verzuim boeten waren verbonden en daar het puin en de aarde door de ruimers naar eigen believen gebruikt mochten worden, zal het werk vrij grondig zijn geschied. De braakliggende gronden werden nadien verhuurd aan poorters van Schoonhoven. De stad was echter met de gang van zaken niet tevreden. In 1547 verzocht de magistraat het voormalige kasteelterrein in eigendom te verkrijgen 'tot fortificatie van der stadt omme te bemueren ende haar luyden festen te groten'³. Dit verzoek had een grondruil ten gevolge, waarbij keizer Karel v aan Schoonhoven het terrein waarop het kasteel met de voorburcht had gestaan (groot circa 1 morgen en 20 roeden – ca. 0,9 ha.) in eeuwigdurende erfpacht gaf. De stad stelde hier tegenover het oude doelenterrein in de zuidwesthoek van het Hofland, de daaraan grenzende molenwerf en de singel langs het Hofland, te zamen 3 hond en 75 roeden groot (ca. 0,53 ha.)⁴. Het zou echter nog tot 1673 duren, eer het kasteelterrein volledig binnen de stadswallen getrokken zou worden.

De gedeeltelijke verwoesting van het kasteel aan de Zevender was voor keizer Karel v aanleiding een ontwerp voor een nieuw kasteel te Schoonhoven te doen vervaardigen. Dit kasteel werd uit strategische overwegingen niet in de directe omgeving van de oude burcht gesitueerd, doch aan de Lek bij de Langerakkerpoort, aan de grens met het Sticht van Utrecht, zeer tot ongenoegen van de bisschop en van de Staten van Utrecht⁵. Het ontwerp werd gemaakt door de bekende Brabantse bouwmeester Rom-

¹ Rek. van 1533 en volgende jaren.

² O.A.Sch. inv. 2244*. ³ O.A.Sch. inv. 7161*. ⁴ O.A.Sch. inv. 717*.

⁵ Dagvaart te Sch. op 20-22 nov. 1525 van afgevaardigden van keizer Karel v en van de bisschop en de Staten van Utrecht; Vervolg van het Groot Plakkaatboek van Utrecht, I (uitg. 1856) p. 1-5.

bout Keldermans, die voor Karel v ook de Vredenburg te Utrecht ontwierp en bouwde (1528-1529). Van dit tweede kasteel is een schets van de plattegrond bewaard gebleven, die gedagtekend is 11 juli (15)24¹. Uit deze tekening blijkt, dat bij het ontwerp volledig is vastgehouden aan de opzet van het laat-middeleeuwse versterkte huis: een rechthoek ter grootte van 24 bij 32 meter met hoektorens, in dit geval vier ronde torens; het geheel opgetrokken in (bak)steen. Ook de indeling was traditioneel: drie vleugels gegroepeerd om een binnenplaats. Aan deze binnenplaats (ca. 12 × 17 m) was aan de oostzijde, tegenover de toegangspoort, de 'zaal' gelegen (met afmetingen van 24 × 31 voet, ca. 7,5 × 10 m). In de noordelijke vleugel, tussen twee ronde hoektorens, zou het bouwlichaam van de Langerakkerpoort worden opgenomen. Op welke wijze is echter niet duidelijk. De situatie van het nieuwe kasteel had voorts ten gevolge, dat de in de oostelijke gracht gelegen sluis van Jaarsveld en Lopik naar de westelijke zijde van de stad moest worden gelegd. Een en ander is hiervoor reeds meegedeeld bij de beschouwing van de waterstaatkundige toestand in de eerste helft van de 16e eeuw.

De werkzaamheden aan het nieuwe kasteel werden aangevangen op 3 april 1524². In een brief van 17 juni 1526 berichtte Rombout Keldermans aan de kastelein Floris van Egmond, dat het werk goede voortgang had en dat de volgende dag met heien begonnen zou worden³. We zijn dan echter alweer twee jaar verder. In het daarop volgende jaar werden 4 huisjes bij de Langerakkerpoort (op de Korte Dijk, dus binnen de stad) ten behoeve van het nieuwe werk afgebroken⁴. Dit is het laatste bericht, dat we omtrent de bouwactiviteiten vernemen; vrij kort daarna zal de bouw zijn stilgelegd. In de genoemde ruilovereenkomst betreffende de terreinen van het oude kasteel in 1547 werd gesteld, dat deze terreinen beschikbaar moesten blijven om 'een ander Kasteel of Sterkte te doen maken'. Het is onwaarschijnlijk, dat wanneer toenmaals het nieuwe kasteel in bruikbare staat was geweest, deze conditie in de ruilovereenkomst zou zijn opgenomen. Op de ons bekende stadsplattegronden wordt inderdaad niets meer van het kasteel aan de Lek teruggevonden; wel staat hierop de Langerakkerpoort nog afgebeeld. Naar Van Berkum meedeelt⁵, werd bij werkzaamheden aan de stads-

¹ A.R.A. Cat. Hingman 3352.

² Rek. van de reparaties van de sloten te Gorinchem en Schoonhoven, A.R.A. R.R. no. 5008. De eerste betaling (3 april 1524) betreft een timmerman 'omme te helpen boren den grondt van den fondamenten, daer men den eersten beer van der voirscreven castele setten zoude ende te weten wat gronde dat men dair vinden zoude', (f. LXXII vs.).

³ A.R.A. Nassause Domeinen II⁴, reg. brieven 176.

⁴ A.R.A. R.R. no. 2376, f. XXVII.

⁵ H. van Berkum, Schoonhoven p. 372.

wallen bij de Lek (wellicht in de eerste helft van de 18e eeuw) een restant teruggevonden van de fundering van een ronde toren. Terecht merkt Van Berkum hierbij op, dat deze fundamenteen waarschijnlijk de resten van één van de muurtorens van de stadsversterkingen betroffen. We kunnen hierbij denken aan Nieuw Slikenborch, de toren, die zoals blijkt uit de 16e eeuwse plattegronden, aan het einde van de Korte Dijk vóór de muur op een eilandje in de gracht was gelegen.

AFDELING B

1. De ruimtelijke structuur en de omvang van de nederzetting

Op het einde van de 13e eeuw strekte de bebouwing zich uit langs de Haven Oude Haven (alleen aan de westzijde), langs de Koestraat en de Havenstraat (p. 73). Deze bebouwing vormde de 'stedelijke' nederzetting ten behoeve waarvan omstreeks het midden van de 13e eeuw de Haven was gegraven. Daarnaast lag bebouwing in de omgeving van de Zevender, bescheiden in omvang, doch misschien voor het merendeel in oorsprong ouder dan de bebouwing aan de Haven. Aan de Zevender lag vervolgens het kasteel, waarvan de terreinen in engere zin begrensd werden door een waterloop, waarvan een gedeelte als 'Stinkvliet' tot in de 18e eeuw bewaard bleef. De schijnbaar volgens een plan tot stand gekomen structuur van deze dubbel-nederzetting was bepaald door de eerder omschreven 'pre-stedelijke elementen', met name de oude waterwegen en landwegen, benevens de 'landelijke' parcellering van het gebied in kwestie.

In het eerste kwart van de 14e eeuw werd aan de factoren, die de ruimtelijke ontwikkeling hebben beïnvloed een belangrijk element toegevoegd door de aanleg van de stadsversterkingen. De aanleg van de stadsgrachten en van andere verdedigingswerken leidde tot concentratie van de bebouwing binnen een ruimtelijk duidelijk omgrensd gebied. Ten gevolge van de aanleg van de grachten en de muren werd het bebouwde stadsgebied 'afgerond'. Sindsdien heeft de ontwikkeling van de stad zich in hoofdzaak binnen de verdedigingswerken voltrokken, waarbij het rechtsgebied aan deze ontwikkeling werd aangepast. De bebouwing buiten de grachten is, uitgezonderd die aan de Kerkweg en aan de Opweg in de eerste helft van de 16e eeuw, steeds van ondergeschikte betekenis gebleven.

De westelijke stadsgracht, de Oude Singel, werd in de eerste decennia van de 14e eeuw onmiddellijk achter de reeds bestaande bebouwing langs de Havenstraat aangelegd. Bij deze aanleg werd uitgegaan van de kavel-sloot, die gelegen was tussen de Havensloot en de sloot, die de jurisdictie-

grens met Bergambacht vormde. De stadsgracht kwam hierbij tot stand doordat deze sloot in westelijke richting werd verbreed, d.w.z. de oostelijke, aan de stadszijde gelegen walkant van de sloot werd de overeenkomstige oever van de nieuwe gracht. De uitgegraven grond zal gebruikt zijn voor het opwerpen van een wal op de achtereinden van de huiserven aan de Havenstraat. Deze erven werden hierdoor ingekort tot circa 30 meter. Op het profiel van deze gracht zal hierna worden teruggekomen (p. 178). Ter hoogte van de Kerkweg werd de gracht in oostelijke richting afgebogen naar de Botersloot. Ook hier werd een bestaande sloot tot gracht verbreed, met name de sloot aan de noordzijde van de Kerkweg. De wal (de huidige Kloosterwal) werd ten zuiden hiervan opgeworpen op de reeds bestaande weg. De noordelijke singel nam de functie over van het tot wal getransformeerde gedeelte van de Kerkweg; de toegang tot de binnenstad kwam hierbij te liggen tegenover de Koestraat (de Beckevaarts- of Kruispoort). Aan de oostzijde werden gracht en wal op circa 100 meter afstand ten oosten van de Zevender getraceerd, waardoor een relatief groot gebied (circa 3 ha) voor huiserven binnen de versterkingen beschikbaar kwam.

De nieuwe straat, die ten oosten van de Zevender werd aangelegd, de Nes, loopt evenwijdig aan de oostelijke stadsgracht. In tegenstelling tot de noord-zuid gerichte straten ten westen van de Zevender is de richting van de Nes niet afgeleid van de pre-stedelijke structuur, doch van een later toegevoegd element: de oostelijke stadsgracht. De huiserven aan de oostzijde van de Nes zijn circa 40 meter diep (op de kad. minuut 37-38 m). Het zou voor de hand liggen, dat deze erfdiepte van 40 m is uitgezet vanuit de kort voor de aanleg van de Nes opgeworpen stadswal. Het is echter opvallend, dat de afstand tussen de Nes en de Zevender ter hoogte van de Carmelietenstraat eveneens circa 40 meter meet. Dezelfde maat wordt gevonden tussen de Molenstraat en de Oranjestraat (de Cloostersteeg of Monniksteeg¹), benevens aan de noordzijde van de Lopikerstraat, in het gedeelte hiervan tussen Zevender en de Lopikerpoort. Hieruit kan worden afgeleid, dat enerzijds de stadsgracht een structuurbepalend element is geweest, doch dat anderzijds bij de bepaling van het tracé van deze gracht is uitgegaan van de verkaveling van het te bebouwen gebied binnen deze gracht. Voorgesteld kan worden, dat langs de oude weg naar Willige-Langerak vanaf de Zevender tweemaal een afstand van ca. 40 m is uitgezet, benevens de breedte van de te rooien straat (ruim 7 m). Vervolgens kan het tracé bepaald zijn door het punt waar de eerder genoemde westelijke grenssloot van de 'Nesse' de zuidelijke kade van de (Voor-)Zevender

¹ Cloostersteeg: 1421 (Poortenboek f. cxxxii); Monniksteeg: transportakte van 2-12-1561 (O.A.Sch. inv. 2346, f. 27).

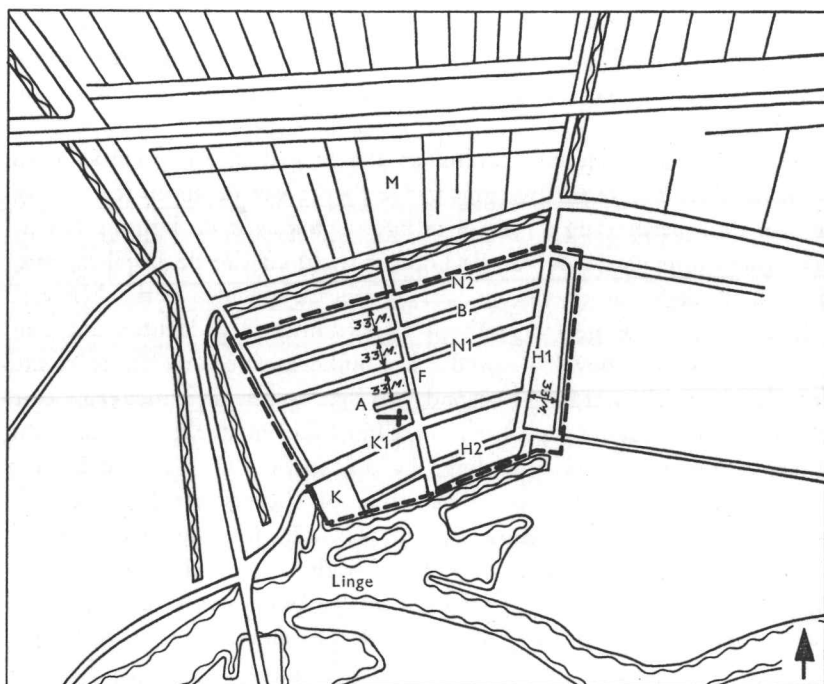
bereikte (bij de huidige Schelebrug). Door het vaststellen van deze twee punten was het tracé van de nieuwe gracht bepaald; deze gracht liep hierbij vrijwel evenwijdig aan het gedeelte van de Zevender, dat binnen de stad kwam te liggen.

De waterloop, die de kasteelterreinen aan de stadszijde begrensdde, werd doorgetrokken tot de nieuwe gracht. De diepte van de erven (ca. 40 m), die aan deze verbinding kwamen te liggen, bepaalde de ligging van de straat (het oostelijke einde van de Lopikerstraat) en van de Lopikerpoort, die in de plaats kwamen van de door de nieuwe grachten verbroken verbindingen met Willige-Langerak en Lopik. In deze gedachtengang kan het niet anders dan toevallig zijn, dat de Lopikerstraat een nagenoeg rechte straat is geworden, wat in het bijzonder zo lijkt op een kaart met een kleine schaal. Op het kadastrale plan, en nog duidelijker in werkelijkheid, blijkt echter de oorspronkelijk driedeling, die ook in de oude naamgeving tot uiting komt (van west naar oost: Kerkstraat of Nieuwstraat, Plaats, en 'Bij de Lopikerpoort' of 'Het einde van de Nes'). Evenwel heeft de 'rechte' Lopikerstraat zowel Teixeira de Mattos bij zijn reconstructie van de bedijking langs de Lek (p. 45) als Burke in zijn publicatie 'The making of Dutch towns' op een dwaalspoor gebracht. Teixeira de Mattos veronderstelde in de Lopikerstraat een oud dijktracé, Burke rangschikte Schoonhoven onder de nederzettingen, die hun ontstaan danken aan de kruising van een weg met een waterloop¹. Ook deze laatste veronderstelling kan niet juist zijn.

Aan de zuidzijde van de stad, bij de Lek, werden de versterkingen niet op de bestaande waterkering aangelegd (Korte Dijk-Voorhaven), doch ten zuiden hiervan. Hierdoor kwam niet alleen een strook grond met een wisselende diepte (maximaal 32 meter) voor bebouwing binnen de muren ter beschikking, maar kon bovendien de Haven met een aan beide zijden te bebouwen Voorhaven worden uitgebreid. Eerder werd opgemerkt (p. 47) dat deze Voorhaven waarschijnlijk een vergraven overblijfsel is van één der geulen, waarlangs het water van de (natuurlijke) Zevender naar de Lek stroomde. Vervolgens werd ten gevolge van deze aanleg de bocht in de toenmalige waterkering ter hoogte van de Haven afgesneden.

Ook in andere stadjes in de Lekstreek kan een soortgelijke 'afronding' van de nederzetting worden aangetoond. Bij enkele van deze stadjes, met name Leerdam, Montfoort, IJsselstein, Vianen en Buren, zal worden nagegaan in hoeverre hetgeen bij Schoonhoven is verondersteld, ook bij deze stadjes van toepassing geacht kan worden.

¹ Gerald L. Burke, *The making of Dutch towns*, p. 41.

Figuur 3 – Schetskaartje van Leerdam, schaal 1 : 10.000.

A – Achter de kerk	H ₂ – Hoogstraat	N ₁ – Nieuwstraat
B – Bergstraat	K – Vm. kasteel	N ₂ – Noordwal
F – Fonteinstraat	K ₁ – Kerkstraat	---- Vm. stadsmuur
H ₁ – Hoogen Hoek	M – Polder de Meent	

Leerdam (zie figuur 3) kwam tot ontwikkeling aan de noordelijke oever van de Linge bij een dam in het natuurlijke watertje de Lede. Deze dam kan dateren uit de tweede helft van de 12e eeuw¹. Het stadje is gebouwd in de Meent, een laaggelegen ontginning met een waaivormige parcellering. De noordelijke Lingedijk wordt binnen het stadsgebied teruggevonden in de Hoogstraat. Landinwaarts ligt de Kerkstraat, die na de stichting van het kasteel bij de uitmonding van de Lede (ter plaatse van het huidige hofje van Mevrouw van Aerden, daterend uit 1770) de functie van hoofdstraat van de Hoogstraat heeft overgenomen. Aan deze straat is, ongeveer in het centrum van de nederzetting, de uit de Middeleeuwen daterende kerk gelegen. De oostelijke begrenzing van het kerkhof werd waarschijnlijk aanvankelijk gevormd door een kavelsloot van de polder de Meent. Hierlangs werd bij de uitbreiding van de oude kern de huidige Fonteinstraat aange-

¹ L. J. Pons, Vijfherenlanden, p. 17.

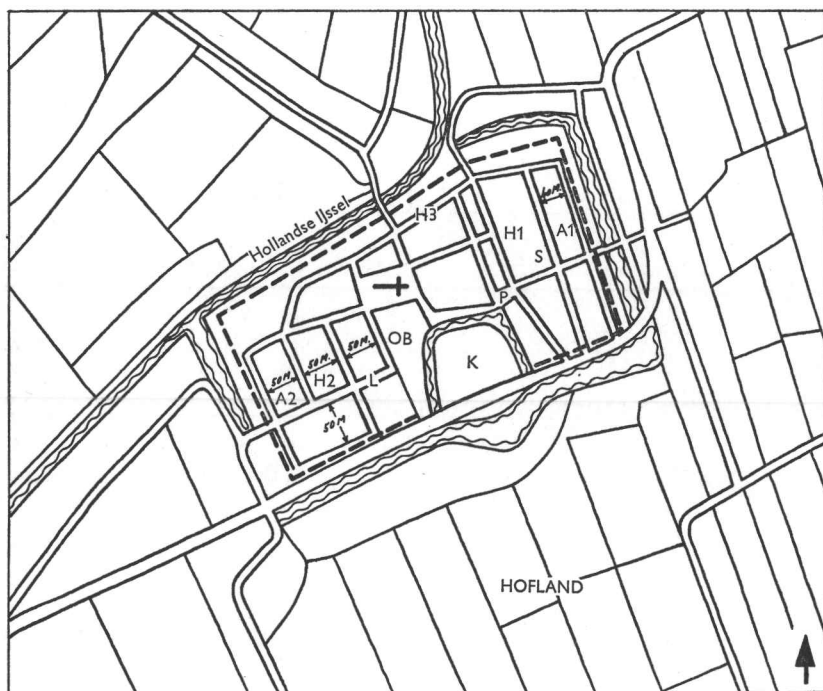
legd. Evenals in Schoonhoven is bij deze uitbreiding de ligging van de noordelijke stadsgracht bepaald, uitgaande van een zekere bouwblokdiepte en straatbreedte. Zowel de diepte van de percelen tussen de Nieuwstraat en de Bergstraat, als tussen de Bergstraat en de Noordwal bedraagt 33 meter. Deze maat wordt eveneens gevonden tussen de Nieuwstraat en het straatje 'Achter de kerk', dat het kerkelijk erf aan de noordzijde begrenst. Bij de maatvoering in dit gebied vormde deze grensscheiding het uitgangspunt. De oostelijke gracht werd nagenoeg loodrecht op de dijk aangelegd. De diepte van de erven tussen de Hoogen Hoek en deze gracht bedraagt eveneens circa 33 meter. Wanneer de stadsgrachten van Leerdam zijn aangelegd staat niet vast. In ieder geval vóór 1405, aangezien in een akte uit dit jaar gesproken wordt van de stad 'binnen haar vesten'¹.

Qua opbouw van de nederzetting vertoont Leerdam grote overeenkomst met Montfoort (zie figuur 4). Ook Montfoort is in oorsprong een dijkdorp, eveneens met een 'Hoogstraat' (de dijk), die hier tot op heden zijn functie als belangrijkste straat heeft behouden. Het kasteel ligt landinwaarts. De verkaveling van het Hofland te Montfoort zette zich oorspronkelijk voort tot de IJsseldijk. Gelijk in Leerdam werd in Montfoort het kerkelijke erf aan één zijde (de westelijke) begrensd door een sloot in deze verkaveling. Deze sloot, langs het straatje de Oude Boomgaard, staat nog aangegeven op het kadastrale minuutplan. Het Hofland ten zuiden van de stad maakte, naar blijkt uit de parcellering, eertijds deel uit van de ontginning Willeskop-Kort Heeswijk, die uit de laatste decennia van de 11e eeuw kan dateren². Evenals in Schoonhoven is het Hofland bij Montfoort een ten tijde van de stichting van het kasteel (derde kwart van de 12e eeuw) afgescheiden deel van een oudere ontginning.

Reeds werd gewezen op de aanleg volgens plan van het westelijke stadsdeel (tussen de Oude Boomgaard en de Achterdijk). De diepte van de huiserven bedraagt in dit gebied 50 meter. Hierbij correspondeert de Achterdijk, die de achterbegrenzing vormt van de erven, waarvan de bebouwing aan de Heilig-Levenstraat is gelegen, met een kavelsloot in het Hofland. De stadsmuur en de bijbehorende gracht zijn onmiddellijk ten westen hiervan aangelegd. Daar vervolgens de percelen aan de zuidzijde van de Lieve Vrouwegracht (50 meter diep) niet aansluiten op de stadsmuur, kan verondersteld worden, dat het gebied ten westen van het kasteel in huiserven is uitgegeven, voordat de stadsversterkingen zijn aangelegd. Aan de oostzijde van het kasteel kan het stratenplan daarentegen wel in verband gebracht worden met de verdedigingswerken. De diepte van de erven

¹ Van Mieris IV p. 27.

² W. F. J. den Uyl, *De Lopikerwaard*, I, p. 270.

Figuur 4 – Schetskaartje van Montfoort, schaal 1:10.000.

A₁ – Achterbaan

H₃ – Hoogstraat

OB – Oude Boomgaard

A₂ – Achterdijk

K – Vm. kasteel

P – Plaats

H₁ – Havenstraat

L – Lieve-Vrouwegracht

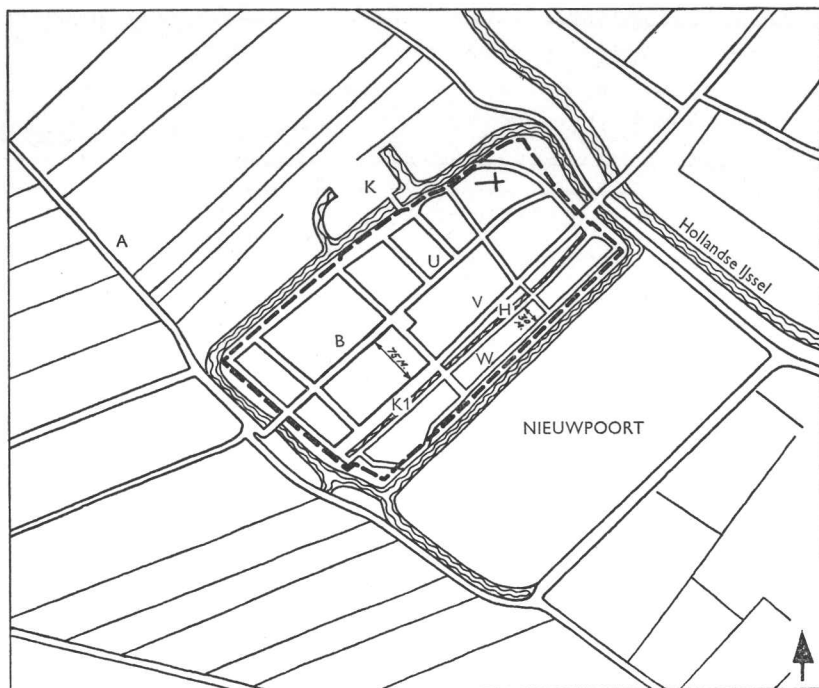
S – Schoolstraat

H₂ – Heilig-Levenstraat

----- Vm. stadsmuur

tussen de Schoolstraat en de voormalige stadsmuur (de Achterbaan) bedraagt 40 meter. Noch het tracé van de eerstgenoemde straat, noch de ligging van de voormalige muur kunnen in verband gebracht worden met de brede parcellering van het Hofland. Wel kan uit de huidige kaarten worden opgemaakt, dat de eerste kavelsloot ten oosten van de Bovenkerkweg (de oostelijke begrenzing van het Hofland) correspondeerde met de buitenkant (de singelkant) van de stadsgracht. Op het kadastrale minuutplan meet de afstand van de singel tot de (voormalige) muur ca. 40 meter. Het is nu denkbaar dat vanuit de genoemde kavelsloot twee maal ca. 40 m, vermeerderd met ca. 7 m voor een omgang langs de muur, zijn uitgezet. Tussen de Schoolstraat en de Haven-Plaats resteerden twee bouwblokken met een diepte variërend van ca. 55 m tot ca. 30 m.

De omgrachting en ommuring van Montfoort zal in de tweede kwart van de 14e eeuw tot stand gekomen zijn. Op 28 mei 1329 verkreeg Mont-

Figuur 5 – Schetskaartje van IJsselstein, schaal 1:10.000.

A – Achterslootse weg
B – Benschopperstraat
H – Haven

K – Vm. kasteel
K₁ – Koningstraat
U – Utrechtse straat

V – Voorstraat
W – Walkade
----- Vm. stadsmuur

foort stadsrechten van zijn heer Zweder¹. In deze brief worden de grenzen van de stadsvrijheid omschreven. Op 13 mei 1353 gaf de heer van Montfoort de burcht over aan de bisschop van Utrecht². Hierbij werd gesteld, dat de grachten van de stad gedempt en de muren afgebroken zouden worden en dat deze alleen met goedkeuring van het Sticht weer mochten worden hersteld.

Bij het stadje IJsselstein (zie figuur 5) kan een verband tussen de oorspronkelijke (pre-stedelijke) verkaveling en het stratenstramien moeilijk worden vastgesteld, omdat de volledige diepte van de ontginning waarin de nederzetting is ontstaan (het gebied tussen de IJsseldijk en de Achterslootse weg) voor de stadsaanleg werd benut. Het doortrekken van oude kavelsloten, zoals dit bij Schoonhoven, Montfoort en Leerdam bij de analyse van de

¹ R. Fruin Th. Azn., De midd. rechtsbronnen der kleine steden van het Nedersticht van Utrecht, II, Oud. Vad. Rechtsbronnen I 13 (1897), p. 311-314.

² Van Mieris II, p. 817.

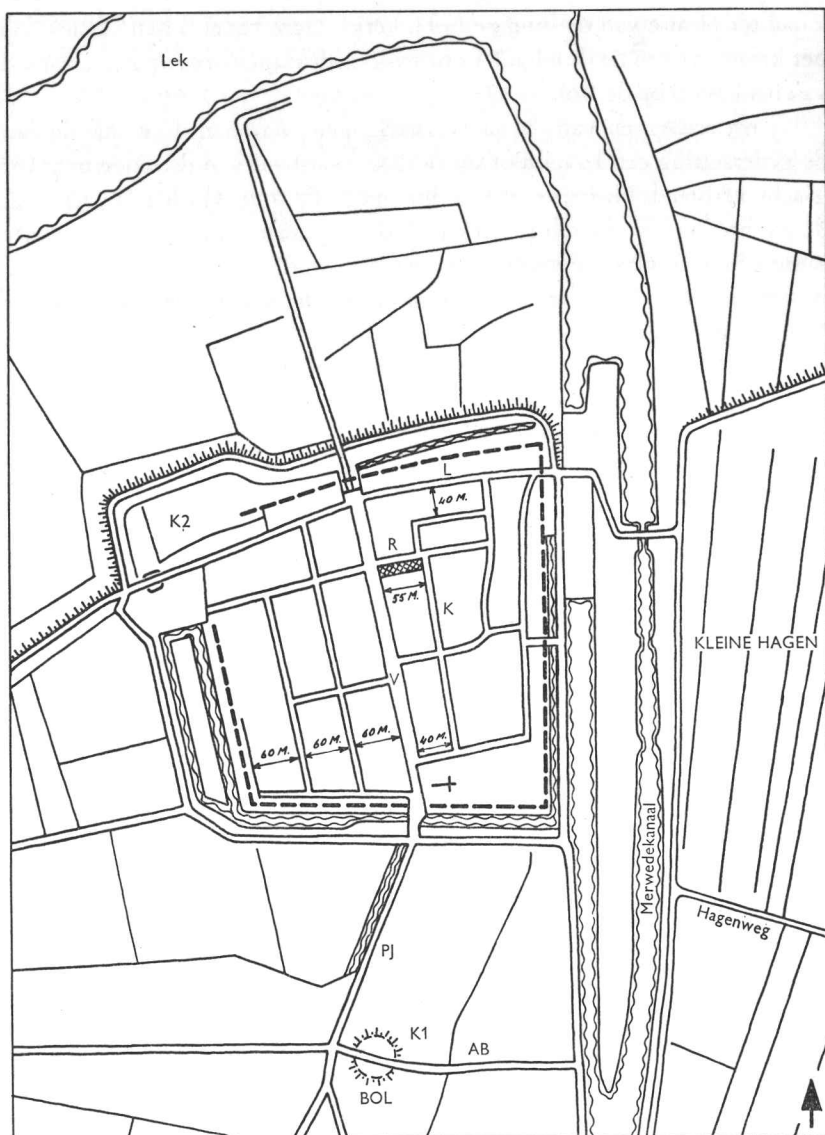
plattegronden kon worden toegepast, is hier niet mogelijk. In de diepte van de huiserven tussen de Benschopperstraat-Utrechtsestraat en de Koningstraat-Voorstraat, variërend van 74 tot 78 m, kan evenwel een oorspronkelijke perceelbreedte onderkend worden, daar verscheidene percelen in het landelijke gebied ten zuiden van de stad deze breedte nog steeds bezitten. De erven ten zuiden van de Haven lopen alle door tot de Walkade, de vroegere stadswal. De diepte van deze erven bedraagt ca. 30 m. Een verband tussen de zuidelijke stadsgracht en een oude kavelsloot kan hier echter slechts worden vermoed. Dit moet eveneens gelden voor de noordelijke gracht. Wel duidelijk is de plaats van de westelijke gracht. Hier blijkt, dat de Achterslootse weg binnen het omgrachte stadsgebied tot wal geworden is, op overeenkomstige wijze als in Schoonhoven een gedeelte van de Kerkweg binnen de vesting kwam te liggen. De gracht en de singel zijn in IJsselstein uitgebouwd in het aangrenzende, westelijk van de Achterslootse weg gelegen, gebied. De eerste versterkingen, waaronder de grachten, zullen dateren uit de eerste helft van de 14e eeuw, aangezien IJsselstein in 1349 door de Utrechtsen belegerd werd¹.

Vianen (zie figuur 6) is gelegen aan de zuidelijke oever van de Lek. Bij de aanleg van het stadje, in het tweede kwart van de 14e eeuw, werd een loodrecht op de dijk gerichte 'Voorstraat' het centrale element van de nederzetting (evenals in Lexmond en Culemborg). Dit in tegenstelling tot Leerdam en Montfoort en ook tot Asperen (de zuidelijke Lingedijk werd daar tot Voorstraat), die in oorsprong tot de dijkdorpen gerekend kunnen worden. Hoezeer Vianen met zijn nagenoeg vierkante plattegrond geheel 'los' van zijn omgeving schijnt te zijn geprojecteerd (vergelijk Elburg), uit een analyse van de plattegrond blijkt, dat het stratenplan in sterke mate door de pre-stedelijke structuur van het stadsgebied is beïnvloed. De huidige Voorstraat ligt op de grens van twee gebieden met een van elkaar afwijkende parcellering. Ten oosten van deze grens lag de waaiervormige strokenverkaveling van de Kleine Hagen, ten westen een gebied met een minder regelmatig patroon van grote, naar het vierkant tenderende, percelen. Deze grens, wellicht vanouds een weg, vond in zuidelijke richting een voortzetting in de huidige Prinses Julianastraat. Daar was op de 'Bol', op ongeveer 350 m van de huidige N.H.kerk (ter hoogte van de huidige Aimé Bonnastraat), het oudste kasteel van de heren van Vianen gelegen, het kasteel 'Vianen', dat in 1271 wordt vermeld². In 1327 wordt voor de eerste maal een kapel te Vianen genoemd³. Naar mag worden aangenomen, lag deze

¹ Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden, VII (1749), p. 557.

² Ob.St.U. no. 1815.

³ R.A.U., Arch. van het Kapittel ten Dom, inv. 955.

Figuur 6 – Schetskaartje van Vianen, schaal 1:10.000.

AB – Aimé Bonnastraat

K – Kerkstraat

K₁ – Eerste kasteel

K₂ – Tweede kasteel

L – Langendijk

Pj – Prinses Julianastraat

R – Raadhuis

V – Voorstraat

----- Vm. stadsmuur

kapel ter plaatse van de huidige N.H. kerk¹. Deze kapel is dan gesticht op het kruispunt van de (huidige) Voorstraat en de Hagenweg, op korte afstand van het kasteel op de Bol.

Bij het aanleggen van de stadsversterkingen werd aan de westzijde van de nederzetting een kavelsloot op ca. 200 m afstand van de Voorstraat tot gracht verbreed. Naar nog uit de huidige kaart kan worden afgeleid, zal de verbreding in westelijke richting, d.w.z. gezien vanuit de stad naar buiten, hebben plaatsgevonden. Ten oosten van de gracht werd de voor de wal en de muur benodigde ruimte uitgezet. Het resterende gebied tot de Voorstraat werd vervolgens verdeeld in drie bebouwingsstroken met ieder een diepte van ca. 60 m, waartussen twee straten met een breedte van ca. 8 m. De Kerkstraat ten oosten van de Voorstraat werd aangelegd langs of ter plaatse van de eerste kavelsloot in de Kleine Hagen. Een gedeelte van deze sloot staat nog op de huidige topografische kaart (no. 38 F, schaal 1 : 25.000) buitendijks aangegeven. Dat dit restant buitendijks oorspronkelijk in het verlengde van een kavelsloot in de Kleine Hagen gelegen kan hebben, blijkt duidelijk uit de parcelering binnen- en buitendijks, onmiddellijk ten oosten van het Merwedekanaal. Deze sloot verklaart, dat de Kerkstraat niet evenwijdig loopt aan de Voorstraat, doch dat de bouwblokdiepte tussen deze straten wisselt van ruim 40 m bij de N.H. kerk tot ca. 55 m bij het raadhuis. Langs de zuidzijde van de huidige Langendijk (eerstijds de waterkering langs de rivier) werden erven uitgezet met een diepte van ca. 40 m; langs de noordzijde van deze straat met een diepte van ruim 30 m. Het stramien van de verkaveling ten oosten van het Merwedekanaal wettigt voorts de veronderstelling, dat ook de oostelijke stadsbuitengracht ter plaatse van een kavelsloot in de Kleine Hagen is gegraven.

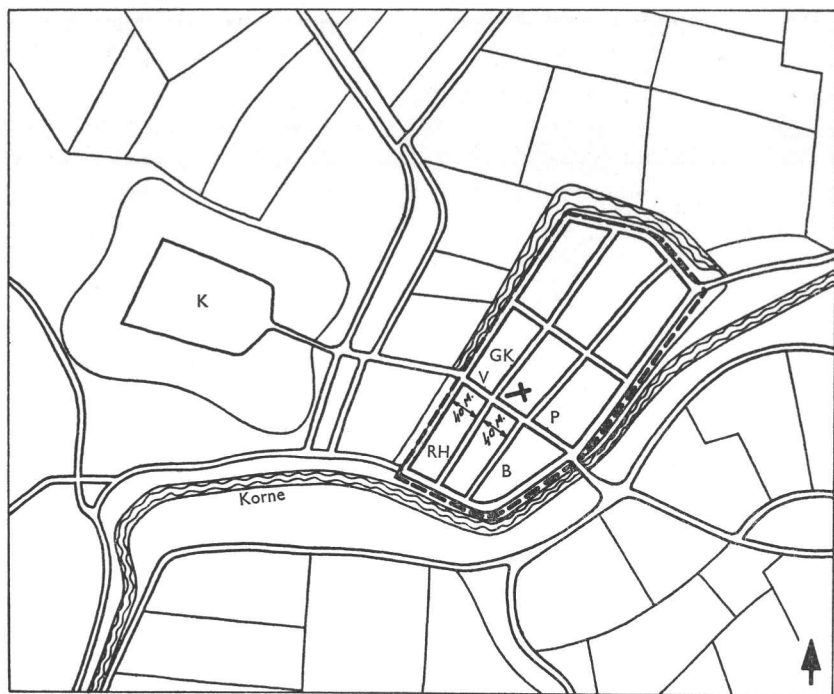
Deze stadsaanleg is vrij nauwkeurig te dateren. Op 18 december 1335 gaf Willem van Duivenvoorde aan de lieden te 'Vyanen aan de oever', d.w.z. de nieuwe nederzetting aan de Lek, drie jaarmarkten en een weekmarkt². Tevens werden hierbij de grenzen van de stadsvrijheid omschreven. Op 24 juli 1336 verkreeg Vianen tolvrijheid in Holland³. Het betrof de vrijheid en de poort, die Willem van Duivenvoorde en zijn gemalin 'gemaect hebben voir die borch te Vyanen'. Vervolgens verkregen de poorters van Vianen op 22 september 1336 van hun heer verscheidene rechten, te beschouwen als een stadsrecht⁴. Met de burcht in de akte van 1336 is het

¹ Zie C. L. Temminck Groll, *De kerk van Maria ten Hemelopneming te Vianen*, k. 67.

² B. J. L. de Geer, *Rechten van Vianen*, in *Oud. Vad. Rechtsbronnen*, Versl. en Meded. II (1892), p. 121.

³ *Op.cit.*, p. 123.

⁴ *Op.cit.*, p. 124-127.

Figuur 7 – Schetskaartje van Buren, schaal 1:10.000.

B – Bergstraat

P – Peperstraat

v – Voorstraat

GK – Grote Kerkstraat

RH – Rode Heldenstraat

----- Vm. stadsmuur

K – Vm. kasteel

kasteel op de Bol bedoeld. Batenstein, het nieuwe kasteel in de noordwestelijke hoek van de stad, werd in 1372 opgedragen aan de grafelijkheid van Holland¹. In het desbetreffende stuk worden tevens de 'stede muyren' genoemd. De ommuring van Vianen zal dus kort na de aanleg van de nederzetting, dan wel omstreeks het midden van de 14e eeuw tot stand gekomen zijn.

Buren (zie figuur 7) is 'gemaakt' in de laatste decennia van de 14e eeuw. Het stadje ligt aan de Korne, een zijstroompje van de Linge, bij het voormalige kasteel van de heren van Buren. Alard van Buren, die sedert 1367 als heer van Buren voorkomt, stichtte in het nieuwe stadje een kapel. Op 17 maart 1395 werd deze kapel, die ressorteerde onder de kerk van Erichem, verheven tot parochiekerk. In hetzelfde jaar (op 27 juni) verkreeg Buren stedelijke rechten. Kort vóór de verlening van het poortrecht was de neder-

¹Van Mieris III, p. 275.

zetting omgracht¹. De N.H. kerk, de oorspronkelijke parochiekerk, ligt centraal in het dambordvormige stadsplan. Het is aannemelijk, dat bij het uitzetten van het stratenplan is uitgegaan van het assenkruis Rode Heldenstraat-Grote Kerkstraat en Voorstraat-Peperstraat. De diepte van de bouwblokken aan beide zijden van de Rode Heldenstraat bedraagt ca. 40 m. Voorts mag verondersteld worden, dat uitgaande van de diepte van de erven aan de westzijde van de Rode Heldenstraat de ligging van de westelijke stadsgracht is bepaald. De kavelsloten in het 'landelijke' gebied ten westen van de stad kunnen de plaats van de stadsgracht niet beïnvloed hebben, aangezien deze kavelsloten vrijwel oost-west gericht zijn. Eén van deze sloten bepaalde echter wel de ligging van de stadsgracht aan de noordzijde. Deze sloot correspondeerde, zoals duidelijk uit het kadastrale minuutplan blijkt, met de binnenzijde van de gracht. Bij de Korne werd deze gracht naar dit riviertje afgebogen.

Bij de voorgaande plattegrondanalyses zijn verscheidene structuurbepalende elementen aangetroffen, die ook bij Schoonhoven gevonden kunnen worden. Hoezeer de stadsversterkingen, die bij de aangehaalde voorbeelden alle uit de 14e eeuw dateren, het stratenplan in de 'afrondingsgebieden' of in de gehele nederzetting (b.v. in Vianen) ogenschijnlijk hebben beïnvloed, bij een nader onderzoek blijkt, dat enerzijds bestaande sloten en wegen, anderzijds een zekere, als norm gehanteerde, maatvoering bij het bepalen van de diepte van de erven (ca. 40 m, in Leerdam 33 m) tot de plaatsbepaling van de grachten en muren heeft bijgedragen. Het uiteindelijke resultaat van de 'planning' was een compromis tussen de eisen, die werden gesteld ten aanzien van de vestingwerken, ten aanzien van de verkaveling van het binnen de omgrachting te trekken gebied en ten aanzien van de aanpassing aan bestaande structuurelementen. De eigendomsverhoudingen, rechtsverhoudingen en zeker ook de financiën zullen bij het laatste punt mede van belang geweest zijn.

Tevens kan worden opgemerkt, dat bij de stratenplannen, ook in de 14e eeuw, werd vastgehouden aan de 'strokenbouw' met het profiel: weg-bebouwing-achtererf-sloot. Eerder troffen we dit profiel aan in Schoonhoven ten westen van de Haven (Koestraat-Havenstraat) en dit werd toen (p. 68) in verband gebracht met de parcellering van het landelijke gebied vóór de stadswording. In de nieuwe verkaveling, de verkaveling van de huiserven, werden de oude kavelsloten, ongetwijfeld ten gevolge van de waterrijkdom van de grondslag, gehandhaafd en hiermede tot achtersloten van de erven. In Schoonhoven werd als zodanig de Havensloot tot achter-

¹ A. P. van Schilfgaarde, *De kerken te Buren*, p. 173.

sloot van de erven aan de Koestraat. Vervolgens blijkt nu, dat wanneer niet van bestaande sloten gebruik gemaakt kon worden, toch het bovenomschreven profiel werd aangehouden. Zo wordt op de kaart van Van Deventer van Leerdam, aan de zuidzijde van de Bergstraat een sloot aangegeven, die gegraven moet zijn ten behoeve van de erven aan de Nieuwstraat. Deze sloot lag vrijwel loodrecht op de oorspronkelijke kavelsloten van de Meent, het gebied waarin Leerdam tot ontwikkeling kwam. Een verband hiermee mag dus wel uitgesloten geacht worden.

Het veronderstelde verband tussen het bouwrijp maken van het gebied ten oosten van de Zevender en het graven van de oostelijke stadsgracht in Schoonhoven leidt tot de conclusie, dat de Nes omstreeks 1325 gerooid is. Eerder werd vermeld, dat in dit gebied, tussen de huidige Molenstraat en de Oranjestraat in de dertiger jaren van de 14e eeuw het Karmelietenklooster werd gesticht (p. 104). Wat betreft de bebouwing aan de Tol werd gewezen op de relatief hoge tijsbedragen, die reeds in de oudste Bloise rekening (1356-'57) worden vermeld van de erven 'Opt Gat van de Haven' (p. 62). Het gasthuis aan de Korte Dijk (zuidzijde) wordt voor de eerste maal vermeld in 1357; het zal kort daarvoor gesticht zijn (p. 162). In dezelfde tijdsperiode, in het tweede kwart van de 14e eeuw, zal de bebouwing aan de zuidzijde van het Marktveld (Lopikerstraat no's 9 tot en met 25) tot stand gekomen zijn. Deze huiserven zullen in het bijzonder bijgedragen hebben tot het hoge tijsbedrag, dat van de erven aan het Marktveld werd verantwoord. Eén van deze erven bracht in 1562 7,5 stuiver tijs op¹, een aanzienlijk bedrag vergeleken met de oortjes en duiten, die van erven in de omgeving van de Haven verschuldigd waren (p. 59). Van een overdracht van het Marktveld door de heer van Schoonhoven aan de stad, zoals deze van de Markt in Gouda bekend is², wordt nergens melding gemaakt. Ook posten in rekeningen, die hierop zouden kunnen wijzen, zijn niet aanwezig.

De groei van de bevolking zal er wellicht omstreeks het midden van de 14e eeuw toe geleid hebben achter de bebouwing aan de oostzijde van de Haven een nieuwe straat te rooien. De Korte Weistraat wordt als 'Nuwe' straat voor de eerste maal genoemd in 1399³. Bij de Lopikerstraat bedraagt de huidige diepte van de erven langs de Haven 40 m. Het zuidelijke einde van de straat staat nagenoeg loodrecht op de Stadhuisstraat. Hierdoor bedraagt de diepte van de percelen aan de Haven bij het Stadhuis nog slechts 35 m. Uit de vorm van het hoekperceel Lopikerstraat 9 blijkt duidelijk, dat de Korte Weistraat gerooid is, nadat de verkaveling aan de zuidzijde van

¹ O.A.Sch. inv. 2346, f. 38.

² Van Mieris III, p. 631, d.d. 1 juli 1395.

³ Weesboek f. XII vs.

de Lopikerstraat tot stand was gekomen. Kleine verbindingsstraatjes buiten beschouwing gelaten, was het stratennet binnen de ommuring met de aanleg van de Korte Weistraat voltooid. Omstreeks het jaar 1400 worden dan ook alle belangrijke straten vermeld: de Havenstraat (oorspronkelijk Haverstraat) in 1389, de Koestraat in 1390 (het gedeelte ten noorden van de kerk werd aangeduid met Korte Koestraat, het gedeelte ten zuiden hiervan met Lange Koestraat), de Oude Haven en de Haven beide in 1389. Vervolgens de Weistraat (Twistraat) in 1391, de Nes in 1387 en de Korte Weistraat zoals gemeld in 1399. Deze opsomming betreft de noord-zuid gerichte straten. Van de oost-west-verbindingen worden in deze tijd genoemd: de Kerkstraat omstreeks 1397, de Stadhuisstraat (Schoenmakerssteeg) in 1391, de Appelstraat (Appelsteeg) in 1419 en de Korte Dijk in 1405; ten slotte het Gat van de Haven in 1393.

Tevergeefs zullen in het Weesboek, waaraan bovengenoemde vermeldingen zijn ontleend, of in andere middeleeuwse bronnen de namen gezocht worden van de kleinere oost-west-verbindingen, de steegjes tussen de Haven en de Koestraat (uitgezonderd de Appelstraat en de Uitdragersstraat, vermeld in 1426) en de inmiddels verdwenen straatjes tussen de Korte Weistraat en de Nes. Dit wil niet zeggen, dat deze steegjes, tegenwoordig alle aangeduid met de weidse benaming 'straat', op het einde van de 14e eeuw of in het begin van de 15e eeuw niet aanwezig waren, doch dat de namen hiervan in de loop van de tijd zijn gewijzigd, van sommige zelfs meermalen. Behoudens de Appelstraat en de Uitdragersstraat werden de stegen óf zonder meer met 'steeg' aangeduid¹, dan wel met een persoonsnaam. Zo vinden we in 1394 een huis vermeld in de Boevensteghe, oostwaarts van een nevengelegen huis. In 1403 blijkt een Dirk Boeven of Boef te wonen aan de Oude Haven². Het is dus mogelijk, dat met de Boevensteeg de Grutterstraat of de Servetstraat is bedoeld. Op dezelfde wijze kan de Gijsbert Helvoetsteeg, die vermeld wordt in 1404 (een huis westwaarts gelegen van een belendend huis) in verband worden gebracht met een Gijsbrecht Helvoet, die in 1416 in de Koestraat woonachtig was³. Een nauwkeurige lokalisatie is evenwel ook van deze stegen niet mogelijk.

In de kohieren van de tiende penning uit de 16e eeuw worden geen namen van stegen gegeven, evenmin in vrijwel alle verpondingsregisters uit de 17e en de 18e eeuw⁴. Een uitzondering maakt hierop het kohier van de

¹ In 1394 een huis en erf in de Koestraat, tussen het huis en erf van Pieter Langhe en de 'Steghe' (Weesboek f. xiv vs.).

² Weesboek f. xii en f. xxvi vs.

³ Weesboek f. xxvi en f. xxxviii.

⁴ Kohieren van de 10e penning van 1544, 1553, 1558 en 1562 (A.R.A., Arch. St. v. Holland vóór 1572, inv. 370, 779, 1102 en 1431); kohieren van de ordinair verponding van 1631, 1648, 1662,

verponding uit 1732; vervolgens geeft het kohier van de straatgelden uit 1758¹ een volledig overzicht van de straatnamen in de binnenstad. Uit dit register blijkt, dat toenmaals reeds weinig van de middeleeuwse benamingen voor de secundaire verbindingen was overgebleven, tevens dat sindsdien de namen van de kleine straatjes weer zijn gewijzigd. Enige naamswijzigingen sedert het midden van de 18e eeuw mogen ter illustratie volgen.

Vellepoortstraat	- Appelstraat tussen de Havenstraat en de Havenstraatse Wal
Blauwetorenstraatje	- Kerkstraat tussen de Havenstraat en de Havenstraatse Wal
Schoolstraat	- Appelstraat tussen de Koestraat en de Havenstraat
Bagijnenstraat	- Schapenstraat
Elgersteegje	- Velleblootstraat
Benschopsteegje	- Grutterstraat
Kruisstraat	- Servetstraat
Kostersteegje	- Fonteinstraat
Karmelietenklooster of	
In het klooster	- Oranjestraat
Korte Dam	- Tol

Daar het westelijke einde van de Lopikerstraat in de 18e eeuw nog met 'Kerkstraat' werd aangeduid, was het gedeelte van de Kerkstraat bij de N.H. kerk (tussen de Haven en de Koestraat) nader onderscheiden door de benaming: 'Brede Kerkstraat'. Van de sindsdien verdwenen straatjes werd de verbinding tussen de Oude Haven en het Doelenplein, ter plaatse van de huidige kazerne aan de Oude Haven, aangeduid met Doelensteegje, het straatje tussen de Weistraat en de Nes, ongeveer ter hoogte van de huidige boerderij in de Nes, Nes no. 25, met Lommerdsteegje. In het algemeen zijn deze oudere benamingen van belang voor de kennis van de topografie van de stad in vroeger tijd. Zo herinnert de Bagijnenstraat aan het St. Agnesklooster, de Kruisstraat aan de kapel van de Broederschap van het Heilige Kruis; de benaming Vellepoortstraat maakt voorts de plaatsbepaling mogelijk van de Vellepoort, die op het einde van de 15e eeuw wordt vermeld.

Het lokaliseren van de stegen, die in de middeleeuwse bronnen worden genoemd, wordt extra bemoeilijkt, doordat het merendeel hiervan buiten de stadsmuren was gelegen. Vermeld werd reeds de Schutterssteeg ten westen van de Opweg, in het verlengde van de Havenstraat (p. 37).

1663, 1707 en 1708 (O.A.Sch. inv. 1875); gaderboeken van de ord. verp. van 1734-'40, 1749-'51, 1773-'75 en 1776-'78 (O.A.Sch. inv. 1876-1879); kohier van de ord. verp. van 1732 en gaderboek ingevolge res. v.d. Staten v. Holland v. 1733 (A.R.A. Arch. v.d. Financie van Holland, inv. 511 en 547).

¹ O.A.Sch. inv. 580.

Verder kunnen genoemd worden de Lollaardsteeg (vermeld in het Weesboek 1396-1494), de Willigersteeg (1444-1474), de Bredesteeg (1466), de Willem Bangesteeg (1474-1480), de Pontiaansteeg (1458-1484), de Jan Scutsteeg (1416) en de Lijndraaierssteeg (1453-1484). Van deze stegen is de Lollaardsteeg wel de belangrijkste geweest. Deze steeg wordt reeds in de Bloise rekeningen genoemd als begrenzing van één van de kampen van de Nesse (in 1362). In de periode 1396-1494 wordt deze steeg zestienmaal in het Weesboek vermeld. Uitgezonderd een vermelding uit 1396 betreft het hierbij steeds hoven of hoeven (waaronder één hophof in 1484). De Lollaardsteeg lag aan de oostzijde van de stad, buiten de stadsvrijheid. De steeg kan thans nog vrijwel geheel teruggevonden worden. Het zuidelijke gedeelte staat tegenwoordig bekend onder de naam van Halve Maan. Eveneens is het tracé van de Willigersteeg bewaard gebleven. Met deze naam werd de huidige De Montignylaan tussen Schoonhoven en Willige-Langerak aangeduid¹. De ligging van de andere stegen kan niet meer worden bepaald. Slechts van de Pontiaansteeg wordt aangegeven, dat deze in Zevender was gelegen. Het merendeel van deze stegen zal een kortstondig leven geleid hebben als de uitweg van een bepaald perceel land en bovendien verscheidene malen van naam zijn veranderd. Dit kan blijken uit een aantal vermeldingen in een korte tijdspanne, bijvoorbeeld bij de Willem Bangesteeg in 1474-1480. Hoe weinig er ook omtrent de stegen kan worden vastgesteld, wel blijkt, dat zowel binnen als buiten de stad omstreeks 1400 of althans in de eerste helft van de 15e eeuw, een sterke intensivering van het grondgebruik is opgetreden. Is binnen de stad dit verschijnsel tot uiting gekomen in de bebouwing van de verbindingsstraatjes, die noodgedwongen weinig of in het geheel geen achtererf ter beschikking kon krijgen, buiten blijkt dit uit de verkaveling in kleine hoven, zoals ondermeer in de omgeving van de Lollaardsteeg. Deze steeg liep ongeveer midden door de Nesse, die in het derde kwart van de 14e eeuw nog in zijn geheel of in afzonderlijke kampen door de heer van Schoonhoven werd verhuurd. In de eerste helft van de 15e eeuw moet dit gebied reeds volledig in kleine hoven versnipperd zijn. Waarschijnlijk is deze versnippering omstreeks 1375 aangevangen. Vanaf dit jaar verdwijnt de Nesse namelijk uit de Bloise rekeningen. Hetzelfde proces had reeds eerder plaatsgevonden ten zuiden van de De Montignylaan op de oude meent. Dit gebied werd vóór 1357 in erven uitgegeven, aangezien reeds in de oudste Bloise rekening tijns verantwoord wordt van hofsteden 'tussen Wilghen en de poort'. Hetzelfde betreft erven buiten de Vrouwepoort, waarvan eveneens de tijns in 1357 wordt vermeld.

¹ Zie de kaart van Schoonhoven en omgeving uit 1727, A.R.A., Plans van vestingen S. 77.

Uit de hiervoor geschetste ontwikkeling blijkt, dat om de tot volledige wasdom gekomen stad een gebied was gelegen, dat in ruimere zin tot het stadsgebied gerekend kan worden. Dit gebied vormde een overgangszone tussen het stedelijk woongebied en het omliggende agrarische land. Hier lagen de lijnbanen en de molens, hier werden bijzondere gewassen verbouwd, zoals hop. De hoven zullen voor het merendeel eigendom geweest zijn van en bewerkt zijn door de poorters van Schoonhoven. Zo woonde Dirk Heijlenssoon, wiens hopland buiten de Lopikerpoort was gelegen, in de Koestraat (1390), Jan Scut (Jan Scutsteeg) op de Korte Dijk (1423) en Willem Bange (Willem Bangesteeg) in de Weistraat (1492). De grootste uitbreiding heeft het hovenareaal gekregen aan de oostzijde van de stad. Als reden kan hiervoor worden opgegeven, dat dit gebied tot de bezittingen van de heren van Schoonhoven had behoord (de Nesse, het meer genoemde borchleen, en de gronden, die tussen de De Montignylaan en de Lekdijk waren gelegen). Ten westen van de stad behoorde in de 15e en de 16e eeuw het merendeel van het land aan het omstreeks 1400 gestichte klooster St. Michiel in Den Hem.

De bebouwing in het stedelijk randgebied is echter, het is reeds opgemerkt aan het begin van deze paragraaf, van ondergeschikte betekenis gebleven. Ofschoon eerst het kohier van de tiende penning van 1562 een nauwkeurige opgave geeft van het aantal huizen buiten de stadsgrachten, kan voor de 15e eeuw en voor de eerste helft van de 16e eeuw aan de hand van de gegevens uit het Weesboek wel een en ander worden afgeleid. Bij de twaalf vermeldingen betreffende Opweg in de periode 1401-1504 wordt slechts één huis genoemd (in 1440). Vervolgens worden in de jaren 1402, 1412 en 1442 drie 'cameren' genoemd, die gelegen waren op het zuidelijke einde van de smalle strook tussen de Opweg en de Botersloot. Buiten de Beckevaarts- of Kruispoort worden in het tijdsbestek 1389-1421 een viertal huizen genoemd, vervolgens een huis in 1492. Het huis waarvan in 1421 sprake is, behoorde aan de stad en zou afgebroken worden om 'die plaets voir die poirte te meren'¹. Aan de Kerkweg wordt in de 15e eeuw geen enkel huis vermeld, evenmin aan de westelijke singel. Uit 1393 dateert de vermelding van een huis en erf op de hoek van de Kerkweg en de Singel. De bebouwing, die door Jacob van Deventer omstreeks 1560 op zijn kaart van Schoonhoven werd aangegeven, kwam eerst in de loop van de eerste helft van de 16e eeuw tot stand. Vermeldingen van huizen buiten de Vrouwepoort, buiten de Lopikerpoort en de Langerakkerpoort zijn eveneens zeldzaam. Nagenoeg alle vermeldingen betreffen hoven en erven.

¹ Poortenboek f. cxxxii.

Hoewel deze gegevens uit het Weesboek en het Poortenboek een zeer incidenteel karakter dragen, mag toch, gezien de veelvuldige vermeldingen van huizen, die waren gelegen aan straten in de binnenstad, voor de uitvalswegen niet tot een dichte bebouwing geconcludeerd worden. Van een belangrijke uitbreiding van de bebouwing buiten de muren, van een 'voorstad', is in de 15e eeuw geen sprake geweest. In 1486 wordt gesteld, dat ten gevolge van de zes jaar durende oorlogstoestand, de omgeving van Schoonhoven onbewoond was geworden en dat behalve de ros- en windmolens, 20 huizen buiten de stad waren afgebroken¹. In verband hiermee werd de stad gedurende zes jaar de helft van de bede kwijtgescholden. Hoewel het getal 20 niet zeer nauwkeurig behoeft te zijn, kan het de orde van grootte van het aantal huizen aangeven buiten de vesting. Dit aantal is zeer zeker wisselvallig geweest. Ook het beleg van 1425 zal in dit opzicht zijn sporen nagelaten hebben. De allerm minst rustige decennia omstreeks het jaar 1500 (ondermeer de Gelderse oorlogen) zullen een snelle regeneratie van de behuizingen buiten de poort na het genoemde jaar 1486 niet in de hand gewerkt hebben. In 1518 wordt in een ordonnantie van keizer Karel v aan de stad opgemerkt, dat enkele jaren voordien aan de Steenstraat (het gedeelte van de Kerkweg nabij de stad) twee of drie 'schamele' huisjes stonden². Tevens wordt echter gesteld, dat dan (in 1518) dit aantal was gegroeid tot meer dan twintig. Deze ontwikkeling werd door het stadsbestuur met lede ogen gevolgd, daar deze uitbreiding van de bebouwing langs de Kerkweg voor het merendeel plaats vond op het grondgebied van Bergambacht. In dit gerecht waren de inwoners vrij van de stadsaccijnzen en andere lasten, die aan de poorters binnen Schoonhoven waren opgelegd.

De stadsbrand op St. Margriet (20 juli) 1518³, waarbij het meest vitale gedeelte van de stad, d.w.z. de bebouwing langs de Haven en langs de aangrenzende straten, grotendeels werd verwoest, zal aanleiding geweest zijn voor de magistraat van Schoonhoven de keizer te verzoeken verder uitbreiding van de bebouwing langs de Kerkweg te verbieden en te bevelen, dat de daar woonachtige personen in de lasten van de overige burgerij zouden delen. In de eerder genoemde ordonnantie besliste de keizer aldus. In 1562 blijken deze maatregelen de ontwikkeling niet volledig te hebben afgeremd. In dit jaar werden buiten de Kruispoort 50 huizen geteld⁴. Ook

¹ O.A.Sch. inv. 217a, p. 261. ² O.A.Sch. inv. 2262*.

³ H. van Berkum, Schoonhoven, p. 334.

⁴ Kohier van de 10e penning. Het is waarschijnlijk, dat bij deze huizen ook de huizen op het gebied van Bergambacht tot Craayenstein zijn gerekend. Voor het gerecht van Heeraartsberg onder Blois werden in 1494 28 haardsteden geteld (Enquete p. 185), 1514 33 (Informacie p. 394); het kohier van de 10e penning van 1557 (A.R.A. Arch. St. v. Holland vóór 1572, inv. 961) geeft een aantal van 32 huizen.

de bebouwing langs de Hoogedijk, buiten de Vrouwepoort, breidde zich, zij het in mindere mate, in dezelfde tijd uit. Ook hier wist de stad het recht te verkrijgen accijns te heffen op bier en wijn door middel van contracten met de heer van Bergambacht (in 1550 en 1552)¹. De directe aanleiding tot het aangaan van deze overeenkomsten was de opslag van turf, waarvoor de heer van Bergambacht vergunning had verleend. Het aantal huizen is beperkt gebleven. In 1562 worden er slechts acht buiten de Vrouwepoort vermeld. Aan de oostzijde ten slotte heeft zich gedurende de 16e eeuw geen enkele ontwikkeling in deze geest voorgedaan. Het aantal in 1562 vermelde huizen ten oosten van de stad is beperkt tot drie. Twee hiervan werden bewoond door de molenaars van de twee korenmolens, die buiten de Langerakkerpoort op de Lekdijk stonden.

Nadat de stad gedurende de 14e eeuw 'volwassen' was geworden, heeft het stramien van de nederzetting geen wezenlijke veranderingen ondergaan. Ook de annexatie van de kasteelterreinen, eerst volledig na de aanleg van de vestingwerken in de jaren 1672-1673, heeft geen belangrijke wijzigingen in de ruimtelijke structuur ten gevolge gehad. Bij alle veranderingen waaraan het stadsbeeld in de loop der eeuwen onderhevig is geweest en nog steeds is, is het ruimtelijke patroon van de nederzetting tot op heden gelijk gebleven.

Aan het einde van deze paragraaf worden tenslotte enige opmerkingen gemaakt over de omvang van de stad binnen de ommuring. Bij de vele factoren, die de ontwikkeling van de eerder beschouwde stadjes mede hebben bepaald, ligt het voor de hand, dat zij in omvang sterk variëren. Schoonhoven meet tussen de Visbrug en de voormalige waterpoort over de Oude Haven aan de noordzijde van de stad 480 m. Deze maat was bij de stadswording reeds bepaald, zijnde de afstand tussen de Lekdijk en de Kerkweg. Hetzelfde geldt voor de grootste maat van IJsselstein (ca. 475 m) tussen de stadsmuur aan de Hollandse IJssel en die aan de Achterslootse weg. Bij Montfoort, met 'kunstmatige' westelijke en oostelijke begrenzingen van de binnenstad, meet deze in de richting oost-west eveneens ca. 470 m. Vervolgens bedroeg de lengte van de noordelijke stadsmuur in Leerdam ca. 460 m en meet de naar het vierkant tenderende plattegrond van Vianen binnen de middeleeuwse ommuring ca. 450 bij 440 m. Naast de genoemde maat van ruim 450 m mag gewezen worden op de maat van ca. 270 m, die de korte assen vormt bij Montfoort, IJsselstein en Leerdam. Het is aantrekkelijk te veronderstellen, dat evenals bij de afmetingen van de huis-

¹ H. van Berkum, Schoonhoven, p. 86-107.

erven, bepaalde maten als norm zijn gehanteerd bij het afronden van de nederzettingen gedurende de 14e eeuw. Meer dan het signaleren van overeenkomstige afmetingen is echter niet mogelijk.

De vrijwel gelijke hoofdmaten van Montfoort en IJsselstein hebben geresulteerd in een nagenoeg gelijke omvang van het stadsgebied binnen de muren, respectievelijk van 11,2 en 11 ha (toestand 'Van Deventer'). Leerdam was iets kleiner met 9,5 ha, Buren weer kleiner met 7,5 ha (410 m bij gemiddeld 190 m). Tot deze groep van kleine stadjes moet ook Nieuwpoort gerekend worden met 10,5 ha en uiteraard Heukelum, met ruim 7 ha in het beschouwde gebied de kleinste ommuurde nederzetting. Van een tweede groep varieert het oppervlak tussen de 15 en de 18 ha. Het betreft Woerden met 15 ha, Oudewater met 16 ha, Schoonhoven met 17 ha en Vianen met 17,5 ha. Ook Culemborg kan wat betreft de z.g. Oude stad (inclusief de Havendijk) met 15 ha tot deze groep gerekend worden. Ten gevolge van de aanleg van de Nieuwstad (ruim 15 ha) werd de omvang van Culemborg in het laatste decennium van de 14e eeuw meer dan verdubbeld. Omstreeks dezelfde tijd was dit in IJsselstein met de aanleg van de Nieuwpoort eveneens het geval (van 11 tot 21 ha). Tenslotte volgen Asperen met 21 ha en Gorinchem met 24 ha. Enig reliëf verkrijgen deze cijfers, wanneer deze vergeleken worden met de omvang van de destijds toonaangevende steden in Holland. Het blijkt hierbij, dat Gouda met ruim 50 ha het in de 14e eeuw zeker niet onbelangrijke Gorinchem in omvang verre overtrof. Dordrecht, Hollands eerste stad, en ook Rotterdam ontliepen met ca. 60 ha Gouda niet veel. Tot de grote steden qua oppervlakte binnen de omgrachting behoorden slechts Delft, Leiden en Haarlem, waarvan op het einde van de Middeleeuwen de omvang van de binnenstad naderde tot de 100 ha. Amsterdam was met ca. 75 ha omstreeks het midden van de 16e eeuw hiervan nog de mindere.

2. De samenstellende delen van het stadsplan

De woon- en de bedrijfsbebouwing

Het gebruik van de erven en van de bebouwing. In het vorige hoofdstuk, de 13e eeuw betreffende, moest het gebruik van de bebouwing en van de erven bij gebrek aan gegevens buiten beschouwing gelaten worden. Dit zal ook moeten gelden voor de 14e eeuw. Voor de 15e eeuw en de 16e eeuw kan daarentegen een globaal inzicht in de differentiatie naar het gebruik van de bebouwing worden verkregen. Als uitgangspunt voor het onderzoek zal gebruik gemaakt worden van gegevens ontleend aan het meer genoemde

kohier van de tiende penning van 1562. Voor Schoonhoven zijn gelijksoortige registers uit 1544, 1553 en 1558 bewaard gebleven¹. Van deze registers is slechts het kohier van 1562 voor ons doel geschikt, daar in de kohieren van 1553 en 1558 geen aanduiding van de straten wordt gegeven, zodat een lokalisatie van de huizen en erven niet mogelijk is; in het register van 1544 worden slechts de huizen en erven vermeld, waarvan de huurwaarde per jaar $2\frac{1}{2}$ Car.gld. of meer bedroeg.

Ofschoon ook aan de hand van het register van 1562 niet een volledige opsomming kan worden gegeven, vormt dit kohier de enige bron, die de lokalisatie van een aantal bedrijven op een bepaald tijdstip mogelijk maakt. Andere gegevens hebben een sterk incidenteel karakter. Dit geldt zowel voor de vermeldingen in het Weesboek, als voor gegevens, die ontleend kunnen worden aan transportakten, schuldbekentenissen e.d. De vermeldingen van bedrijven kunnen, zij het met enige voorzichtigheid, aangevuld worden met de beroepen, die in de toenamen tot uiting komen, zoals in 1562 'die cuyper' of 'die wever'. Hierbij moet worden verondersteld, dat deze toenamen niet reeds tot familienamen geworden waren. Met de tussenvoeging 'die' en 'de' mag dit voor de 16e eeuw en vroegere eeuwen in het algemeen worden aangenomen. In de toenaam kan bovendien een dienstverband zijn uitgedrukt, zoals in 1562 bij Jan Pietersz 'die brouwersknecht'.

Het aantal niet bebouwde percelen binnen de omveste stad, dat in 1562 wordt vermeld (toestand 1561), is zeer gering. Het betreffen vier 'loeyerven' (leerlooierijen), vier 'houttuinen' (opslagplaatsen van timmerhout) en een 'leeg' erf. Het laatst genoemde erf, dat gelegen was aan het noordelijke einde van de Havenstraat, was waarschijnlijk tot kort voordien bebouwd geweest. In 1561 lag het braak en het werd als zodanig niet getaxeerd. Van de vier houttuinen worden er drie aangeduid als 'huis met de houttuin'. De aanduiding 'hof', zoals we die meermalen vinden voor de onbebouwde percelen buiten de stadsgrachten, komt in de binnenstad niet voor. De aanduiding 'boomgaard' komt éénmaal voor en dan nog samen met een 'spinhuis' en een lijnbaan. Eveneens zeer gering is het aantal erven, waarbij alleen bedrijfsbebouwing wordt vermeld. Het betreft er slechts een zestal. Op deze percelen waren gelegen een leerlooierij, een spinnerij, een rokerij, twee olieslagerijen en een 'bouhuis' (landbouwschuur).

Uit het voorgaande kan worden geconcludeerd, dat in 1561 het stadsgebied binnen de muren vrijwel geheel was verkaveld in 'huiserven'. Zowel ongebouwde percelen, als percelen met louter bedrijfsbebouwing

¹ Zie noot 4, p. 124.

vormden een uitzondering. Tevens kwamen onbebouwde percelen, alleen in gebruik voor agrarische doeleinden, in de binnenstad niet voor. De woonbebouwing was derhalve, overigens met een sterk variërende dichtheid per eenheid van oppervlak (p. 149) over het gehele omgrachte stadsgebied verspreid. Het bedrijf was hierbij, zoal niet met de woning in één pand ondergebracht, dan toch hiermede op één en hetzelfde perceel gelegen. In 1562 worden slechts de bedrijven opgesomd, waarvan de (onroerende) inventaris de huurwaarde van het pand, waarin het bedrijf was gevestigd, mede bepaald zal hebben (bij de brouwerijen, de olieslagerijen, de looierijen en de spinnerijen), dan wel wanneer van een afzonderlijk bedrijfsgebouw sprake was (timmerhuis, bouhuis e.d.). Van de eerst genoemde groep mag worden aangenomen, dat alle bedrijven zijn vermeld, omdat ook de bedrijven worden genoemd, die in 1561 buiten werking waren en dus niets opbrachten. Voor de tweede groep is dit niet waarschijnlijk gezien de enkele vermelding van een 'timmerhuis' en een 'bouhuis'. Voor de binnenstad worden de volgende bedrijfsgebouwen opgesomd (toestand 1561):

- 3 brouwerijen,
- 14 oliemolens,
- 3 spinnerijen,
- 3 rokerijen,
- 1 leerlooierij (waarbij de 4 looierven)
- 1 timmerhuis (waarbij de 4 houttuinen)
- 1 bouhuis.

Agrarische bedrijven worden niet aangegeven. Het vermelde bouhuis was alleen een opslagruimte van graan, aangezien het behoorde aan de brouwer Dirk Ariens, wiens brouwerij gelegen was aan de Haven-westzijde, op de hoek van de Velleblootstraat (ter plaatse van het huidige pand Haven 12). Dit bouhuis lag in de huidige Schapenstraat of in de Koestraat, in het gedeelte van de laatstgenoemde straat tussen de Schapenstraat en de Voorhaven. Het ontbreken van vermeldingen van agrarische bedrijven in het kohier van de tiende penning houdt niet in, dat de boerderij in de tweede helft van de 16e eeuw uit de binnenstad verdwenen was. Zo werd in 1562 in de Nes een huis met (hooi)berg, schuur en hof verkocht¹. Trouwens het agrarische bedrijf heeft zich tot op heden in de binnenstad gehandhaafd (de boerderij Nes no. 25).

De drie brouwerijen lagen alle aan de westzijde van de Haven; twee hiervan waren gelegen in het gedeelte tussen de Visbrug (hoek Voorhaven) en de Velleblootstraat, de derde lag tussen de Appelstraat en de N.H. kerk.

¹ O.A.Sch. inv. 2346, f. 40 vs.

De ligging van deze brouwerijen aan de Haven, de hartader van Schoonhoven, vertoont overeenkomst met de situering van gelijksoortige bedrijven in andere steden, zoals in Gouda, in de 16e eeuw nog een brouwerstad bij uitnemendheid¹, en in Gorinchem. In Gouda lagen de meeste brouwerijen aan de Haven, aan de Gouwe en aan de Peperstraat, de straat evenwijdig aan en onmiddellijk achter de Westhaven². Van de acht brouwerijen, die in het kohier van de tiende penning van 1562 voor Gorinchem genoemd worden, lagen er vijf aan de Langedijk en twee aan de Havendijk. Hiermee zal in verband staan, dat de brouwers in het algemeen tot de meest welgestelde en daarmee tot de meest invloedrijke inwoners van de stad behoorden. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat we de eigenaars van de aan de Haven in Schoonhoven gelegen bedrijven alle drie aantreffen in de lijst van burgemeesters en schepenen³. Hoewel ten aanzien van oudere vermeldingen van brouwerijen aan de Haven slechts gewezen kan worden op een vermelding uit 1389⁴, mag verondersteld worden, dat ook in de 15e eeuw dergelijke bedrijven aan de Haven hebben gelegen, tevens dat bij een groter aantal hiervan (15 of meer, zie p. 93) een zekere spreiding is opgetreden. Zo vinden we in 1475 een 'brouhuis' in de Koestraat in de omgeving van de N.H. kerk⁵. In hetzelfde jaar een brouwerij in de Havenstraat⁶ en in 1476 een soortgelijk bedrijf in de Weistraat⁷.

Voor 1561 worden veertien oliemolens genoemd, die over de gehele stad waren verspreid. Voorts wordt in 1562 vermeld, dat in dit jaar aan een huis in de Nes een rosmolen was 'angeset'. Deze molen zal ook een oliemolen geweest zijn, omdat dit huis gehuurd werd door Gielis de Olyslager. De molens waren in 1561 als volgt gelegen: drie aan de Haven, waarvan één aan de westzijde en twee aan de oostzijde, één aan de Dam (oostzijde), één aan de Oude Haven (westzijde) en drie in de Koestraat; voorts één in de Havenstraat, aan de Voorhaven, op de Korte Dijk, in de Weistraat, in de Molenstraat en bij de Lopikerpoort. De olieslagerijen kunnen in nauw verband gezien worden met het agrarische bedrijf, d.w.z. met de hennep-teelt. De oliemolens in de binnenstad zullen dan ook in eerste instantie met de aldaar gevestigde agrarische bedrijven verbonden geweest zijn en pas in

¹ De Informatie van 1514 geeft voor Gouda 148 brouwerijen (p. 385); de grootste bloei van deze bedrijven vond plaats in de 15e eeuw (C. J. de Lange van Wijngaarden, Gouda, II, p. 373).

² C. J. de Lange van Wijngaarden, Gouda, II, p. 374.

³ H. van Berkum, Schoonhoven, p. 565-614; de lijsten lopen van 1504 tot en met 1761 (de stadsbeschrijving van Van Berkum werd uitgegeven in 1762).

⁴ Weesboek f. VIII vs.

⁵ Weesboek f. CLXIXb.

⁶ Weesboek f. CLXX.

⁷ J. Taal, De Arch. van de Goudse kloosters (1957), reg. 597.

tweede instantie tot zelfstandige bedrijven geworden zijn. Aan het Weesboek kunnen twee vermeldingen van oliemolens worden ontleend: in 1440 een huis, berg en molen in de Koestraat en in 1492 een oliemolen met berg en toebehoren in de Havenstraat¹. Bergen² zonder molens worden vervolgens vermeld bij de Lopikerpoort (1404) en in de Nes (1393 en 1421)³. Voorts vinden we in 1494 een bouhuis in de Havenstraat⁴. Hierbij is zeker sprake van agrarische bedrijven. We zien, dat deze gelegen zijn aan de rand van de binnenstad. Vermoed kan nu worden, dat de oliemolens in het centrum van de stad (Haven e.d.) behoren tot de uitbreiding van dit soort bedrijven in de 16e eeuw.

Van de drie spinnerijen in 1561 waren er twee gelegen in de Havenstraat, de derde lag in de Molenstraat bij de Langerakkerpoort. Bij één van de bedrijven in de Havenstraat en bij het bedrijf in de Molenstraat wordt een 'baan', d.w.z. een lijnbaan genoemd. In het algemeen lagen de lijnbannen, in verband met de hiervoor benodigde ruimte, buiten de ommuring. Mogelijk lagen de genoemde banen, evenals nu nog ondermeer in Elburg kan worden gevonden, op de smalle strook grond tussen de muur en de gracht.

Eveneens bij de stadsmuur lagen de leerlooierijen. Van de vier in 1562 genoemde 'loeyerven' waren er drie in de Havenstraat gelegen, de vierde lag aan de oostzijde van de Oude Haven bij de stadsmuur. Het enige 'loeyhuis' werd gevonden in de Nes. De situering van de looierijen in de stad kan in verband gebracht worden met een artikel in het keurboek van 1557⁵. Volgens dit artikel mocht men niet 'leertouwen', dan aan de Haverstraat (Havenstraat) en aan de stadsmuur van zonsopgang tot zonsondergang. De kwade reuk, waarin de looierijen in de letterlijke betekenis van het woord stonden, zal er toe geleid hebben, dat de magistraat deze bedrijven uit de voornaamste straten van de stad heeft willen weren. Het is in dit opzicht ook tekenend, dat alle looierijen behoren tot het hiervoor genoemde gering aantal percelen, waarop geen woonbebouwing was gelegen. De eigenaars woonden alle op de Haven, hierbij waren twee erven in één hand (één der erven aan de Havenstraat en het erf aan de Oude Haven). Het laatstgenoemde erf was verhuurd. De huurder, waarschijnlijk tevens gebruiker van het erf, woonde aan de westzijde van de Haven. De vrij ongebruikelijke scheiding van woning en bedrijf zal mede door de eerder genoemde keur, in de hand zijn gewerkt. Daar in 1561 al deze bedrijven aan deze keur voldoen, zal de vaststelling hiervan al van oudere datum zijn.

¹ Weesboek f. cxi en cxcmib.

² Ook hier in de betekenis van hooi- of korenberg.

³ Weesboek f. xxix en li. ⁴ Weesboek f. cxcvb. ⁵ O.A.Sch. inv. 207, f. cxxii.

Wanneer deze vaststelling heeft plaatsgevonden, is niet bekend. De 15e-eeuwse gegevens zijn ook op dit punt weer schaars. In 1432 wordt een 'loyhuis' aan de Oude Haven genoemd¹. Deze looierij wordt andermaal vermeld in 1443, met een tweede bedrijf, eveneens aan de Oude Haven².

Van de drie rokerijen lagen er twee aan de Haven, de ene aan de westzijde bij de Visbrug, de andere aan de oostzijde in het gedeelte ten zuiden van het stadhuis. De derde rokerij lag in de Weistraat bij de Korte Dijk. Op het perceel van het laatst genoemde bedrijf was geen woonhuis gelegen; de eigenaar woonde wel in de Weistraat, doch aan het noordelijke einde van deze straat (bij de Lopikerstraat). De rokerijen kan men in verband brengen met de visserij op de Lek. De ligging hiervan aan het zuidelijke gedeelte van de Haven en bij de Korte Dijk is dus zeer begrijpelijk. Tenslotte werden twee van de reeds genoemde houttuinen gevonden in de Koestraat. Vervolgens lag een houttuin aan de Tol en één aan de Korte Dijk bij het gasthuis. Het reeds genoemde 'timmerhuis' lag in de Weistraat. Het enige gegeven betreffende een houttuin uit de 15e eeuw, dateert uit 1435. Deze was gelegen aan de Plaats³.

Met de voorgaande opsomming moet, voor zover het de binnenstad betreft, worden volstaan. Deze gegevens kunnen aangevuld worden met 'beroepsnamen', evenwel met de hiervoor genoemde restrictie. Deze namen zijn gerangschikt per straat, waarbij andermaal zal worden uitgegaan van het kohier van de tiende penning van 1562.

Haven o.z.	1561	Mr. Cornelis barbier
o.z.		Willem Dircx barbier
o.z.		Arien die leyecker
o.z.		Jan die goutsmit
w.z.		Andries de keersmakerswed.
w.z.	1497	Dirk Henrickx die cuper
	1494	Mr. Otto barbier
Stenenbrug	1495	Mr. Aernt de barbier
	1493	Mr. Huich de barbier
Dam	1484	Lou die cuper
Oude Haven w.z.	1561	Gielis die wever
Kerkstraat	1561	Jacobgen Gerrit die bloeckmakerswed. (doodskistenmakerswed.)
	1393	Mr. Dirc barbier ('beside kerc')
Koestraat (Korte)	1561	Dirck Ariensz. die scoenmaker
(Lange)		Trijn die ketelboetster
		Aert die kistenmaker
		Borwout die mandenmaker
		Jan Pieters die scuymaker
	1495	Lambertgen die wever

¹ Weesboek f. xciii vs. ² Weesboek f. cv. ³ Poortenboek f. lxxv.

	1485	Lijsge Andries die wever
	1471	Hubert de sloetmaker
	1457	Claes Jansz de cuper
	1415	Dirc die scutemaker
Kerkstraat (ten westen v.d. Koestraat)	1561	Toenis Dirkx die stoeldrayer
Havenstraat		Lou die stoeldrayerswed.
	1561	Huych die scuijtemaker
		Jan Jansz die scuijtemaker
		Heijnrick Jansz die wever
		Rijck die leijdecker
	1483	Matthijs de brouwer
Voorhaven	1561	Wouter die cuijper (naast de Vr.p)
		Aeffgen Jan backerswed.
Veerstraat	1561	Cornelis die snijder
Korte Dijk	1561	Toenis die backer
		Aert Cornelisz die ijserman
	1456	Jacob Pieters die timmerman
		Claes Jansz die scuijtmaker
		Jacob die snijder
Weistraat	1561	Jan Jansz die wever
		Tijs die wever
		Heijnric gerrit die speldemaker
		Fransgen die pottebacster
		Pieter die cuijper
		Thomas die sloetmaker
		Baernt die goutsmit
	1488	Egbert die scipper
	1459	Jan de cuper
Stadhuisstraat	1561	Cornelis die schilder
		Marrichen Arien Corsz.
		screenwerkerwed.
Korte Weistraat	1561	Lou die scipper
Plaats	1561	Aelbert die smit
		Jan die mesmaker
		Lou die wever
		Damiaen die bloeckmaker
		Jasper die smit
		Aert Caerlen die smit
	1492	Wouter Goverts die kistmaecker
	1471	Henrijc Engbertsz die sloetmaker
		Aelbrecht de lijndrayer (bij de Lopikerpoort)
	1447	Boudewijn de leertouwer
Molenstraat en Nes	1561	Daem die scoenlapperwed.
		Cornelis Willemsz die scoenmaker
		Jacob die wever
	1495	Pouwel die vleeshouwer
	1396	Dirk Claessoen de snijder
Singel	1390	Jan Jacobsz de lijndraeyer

Deze lijst van beroepen draagt, zeker wat betreft de oudere gegevens, een zeer onvolledig karakter. Zo ontbreken allen, die hun bestaan in de handel vonden. Pakhuizen worden niet vermeld; voor opslag van goederen zal

het koopmanshuis zelf, dan wel annexen daarvan, gebruikt zijn. Eerder is erop gewezen (p. 93), dat in de Middeleeuwen geen enkele bedrijfstak op de voorgrond is getreden. De zilverindustrie, die voor de stad nóg van groot belang is, dateert uit later tijd. Een grote concentratie van gelijksoortige bedrijven kan dan ook niet verwacht worden. De vele factoren, die de vestiging van de bedrijven e.d. hebben bepaald, leidden binnen het stadsgebied van beperkte omvang tot een heterogeen beeld. Groepering van bepaalde bedrijven was hierbij nauwelijks mogelijk. Toch treedt, het geheel van de gegevens overziende, een zeker patroon in het gebruik van de erven en van de bebouwing naar voren.

In het centrum van de stad, langs de Haven, werd naar we mogen aannemen in de eerste plaats handel gedreven. Hier zullen ook de voornaamste kooplieden gevestigd geweest zijn. Het aantal vermeldingen van ambachtsbedrijven in deze omgeving is gering. In 1561 vinden we aan de Haven de brouwerijen. De brouwers behoorden tot de welgestelde families in de stad. De Voorhaven, waar in 1561 de baljuw woonde, vormde van dit gebied van merendeels gegoeden een uitloper. Ook hier werden, evenals aan de Haven, de huizen bij de taxatie voor de tiende penning in vergelijking met de overige bebouwing in de stad, hoog gewaardeerd. In het omliggende gebied, de Koestraat, de Oude Haven, de Plaats, de Weistraat en de Korte Dijk, waren over het algemeen genomen de ambachtsbedrijven gelegen. Een zekere selectie kan hierbij nog worden gemaakt. Zo worden de scheepstimmerlieden in het zuidelijke stadsdeel, grenzend aan de rivier gevonden (Korte Dijk, zuidelijk einde van de Koestraat en van de Havenstraat). Smeden vinden we aan de Plaats en vervolgens wevers, kuipers en andere houtbewerkers aan de Oude Haven, in de (Korte)Koestraat en in de Weistraat. Tenslotte vertoonden de bebouwingsstroken in het randgebied bij de stadsmuur, de Havenstraat in het westen en de Molenstraat – Nes in het oosten, een min of meer agrarisch karakter, in mindere mate de Havenstraat en de Molenstraat, in sterkere mate de Nes. In dit randgebied lagen nog de bergen voor de opslag van agrarische produkten, daar lagen de spinnerijen met hun lijnbanen en was nog ruimte voor een boomgaard (aan de Molenstraat); naar de erven langs de stadsmuur waren voorts de kwalijk riekende looierijen door een stedelijke keur verbannen.

Het gebied onmiddellijk buiten de stadsgrachten was reeds in de 15e eeuw verkaveld in een groot aantal hoven van een geringe omvang. Het gebruik van deze hoven en andere percelen land kan worden afgelezen uit de bijzondere aanduidingen hiervan: hophoven, kooltuinen, grienden, boomgaarden e.d. De oudste koren(wind)molen was gelegen bij het kasteel. Het was oorspronkelijk een banmolen, waar men verplicht was zijn graan

te doen malen. Reeds in 1356 verpachtte Jan van Blois deze molen met de wind (een heerlijk recht) aan de stad (p. 80) en gaf tevens verlof naar believen van de stad windmolens in Schoonhoven te plaatsen. Voor zover we kunnen nagaan zijn deze windmolens opgericht op de Lekdijk buiten de stadspoorten. In 1421 wordt een windmolen buiten de Vrouwepoort vermeld¹. De eerste vermelding van een windmolen buiten de Langerakkerpoort dateert uit 1503². Het kohier van de tiende penning van 1562 geeft drie windmolens, waarvan er één stond op de Hoogedijk en twee buiten de Langerakkerpoort waren gelegen. Ieder der bedrijven had naast de windmolen de beschikking over een rosmolen. Naar blijkt uit de afbeeldingen op de kaarten van Pieter Sluyter, Van Deventer en Guicciardini waren de windmolens gesloten standaardmolens. De ligging van de molens buiten de stadsgrachten was in tijden van oorlog zeer kwetsbaar. Werden ze al niet door de vijand vernield, dan bestond de mogelijkheid, dat ze voor het verkrijgen van een schootsveld afgebroken moesten worden. Dit is ondermeer kort voor 1486 het geval geweest (p. 128). Eerst op het einde van de 16e eeuw zijn de molens binnen de stadsversterkingen gebracht. De molens aan de oostzijde van de stad moesten het veld ruimen voor de nieuwe vestingwerken aan de Langerakkerkant.

In 1483 wordt een hof vermeld buiten de Vrouwepoort achter een lijnbaan³. Een jaar later is sprake van een lijnbaan aan de singel bij de Lopikerpoort⁴. In 1492 was deze baan verdwenen, omdat het desbetreffende perceel in dit jaar wordt aangeduid als de hof, waar de lijnbaan 'plach te wesen'⁵. In 1562 (toestand 1561) worden twee lijnbanen buiten de Kruispoort (aan de Kerkweg) en drie lijnbanen buiten de Vrouwepoort genoemd.

De vermeldingen van hophoven dateren hoofdzakelijk uit het einde van de 14e eeuw en de eerste helft van de 15e eeuw. Ze lagen over de gehele omgeving van de stad verspreid: ten westen van de stad in Den Hem (vermeldingen uit 1396 en 1402) en aan de Kerkweg (1497), ten noorden van de stad aan de Opweg (1404 en 1439) en bij het Hofland (in de Voorncamp – 1406), ten oosten 'buiten' de Lopikerpoort (1388) en aan de Lollaardsteeg (1484)⁶. In het kohier van de tiende penning van 1562 worden geen hophoven vermeld. Dit register betreft echter alleen het stedelijke rechtsgebied. De genoemde hophoven lagen hier nagenoeg alle buiten (Den Hem, de Voorncamp en de Lollaardsteeg). Boomgaarden worden maar een enkele

¹ Poortenboek f. XLII. ² Poortenboek f. CCXIB. ³ Weesboek f. CLXXVIIIa.

⁴ Weesboek f. CLXXXIB. ⁵ Weesboek f. CXCIa.

⁶ De Hem: Weesb. f. XVI vs. en XXVI; Kerkweg: Weesb. f. CCIIIB; Opweg: Weesb. f. XXIX en CIX; Voorncamp: Weesb. f. XXVIII; Bij de Lop. poort: Weesb. f. I vs.; Lollaardsteeg: Weesb. f. CLXXXIIIa.

maal vermeld, zo in 1420 een boomgaard buiten de dijk, dus in de uiterwaarden en in 1484 een kleine boomgaard, eveneens bij de dijk¹. In 1561 lag een 'boemgertgen' aan de Kerkweg, vervolgens in hetzelfde jaar bij één van de molens buiten de Langerakkerpoort.

Tenslotte mag nog gewezen worden op de wijngaarden bij de stad. In de Bloise rekeningen wordt melding gemaakt van een wijngaard bij het kasteel². In de stad werden druiven geteeld aan de buitenzijde van de stadsmuren. In 1409 werd de berchwal, d.w.z. de aarden ophoging langs de voet van de muur, ten zuiden van de Lopikerpoort verhuurd door de stad³. Hierbij werd bedongen, dat de wingerdranken niet hoger dan manshoogte langs de muur geleid mochten worden. In 1461 werd de wijngaard achter de Lopikerpoort verpacht⁴. Ook aan de zuidzijde van de stad, aan de buitenkant van de muur tussen de Langerakkerpoort en de Veerpoort waren wijngaarden gelegen. In 1456 betrof dit een drietal⁵. Bij de vermeldingen van hoven en andere percelen komen in het algemeen alleen de bijzondere vormen van gebruik naar voren. Gebruikelijke gewassen, zoals bijvoorbeeld de toenmaals reeds op uitgebreide schaal verbouwde hennep, worden slechts enkele malen genoemd⁶.

De afmetingen van de erven en het type van de bebouwing. Omstreeks 1325 werd de stedelijke nederzetting aan de oostzijde afgerond door de aanleg van de oostelijke buitengracht. Hierbij kwam ten oosten van de Zevender een gebied van ca. 3 ha beschikbaar voor de uitgifte van huiserven. Opgemerkt werd (p. 112), dat bij het uitzetten van het tracé van de nieuwe gracht rekening werd gehouden met de diepte van de te formeren bebouwingsstroken in het gebied ten oosten van de Zevender, die, zoals eerder bleek, ca. 40 m bedraagt.

Omtrent de oorspronkelijke breedte van de erven ten oosten van de Zevender kan bitter weinig worden achterhaald. Behoudens één uitzondering worden afmetingen van erven in de schriftelijke bronnen uit de Middeleeuwen niet vermeld. Slechts in een afschrift van een akte uit 1376 in het register B. B. Blois 1348-1380⁷ vinden we de breedte opgegeven van een tweetal erven, die hoogstwaarschijnlijk in het oostelijke gedeelte van de Lopikerstraat waren gelegen. Met betrekking tot de parcellering in het

¹ Weesboek f. L vs. en CLXXXIIIa.

² Rek. 1384-'85: 'after t valchuys als men ter wijngaerde gaet...'; het valkhuys lag bij het Marktveld (rek. 1383-'84), zodat de wijngaard aan de zuidzijde van het kasteel gelegen moet hebben.

³ O.A.Sch. inv. 718b. ⁴ Poortenboek f. CLXIV. ⁵ Poortenboek f. CL.

⁶ Zo lag in 1504 een hennephof aan de Opweg bij het leprozenhuis; Weesboek f. CCXIIIa.

⁷ A.R.A. Lk. inv. III, f. 164 en 164 vs.

13e-eeuwse stadsdeel werd reeds gewaarschuwd tegen de te verstrekkende conclusies, die aan de hand van het kavelpatroon op het kadastrale minuutplan getrokken zouden kunnen worden. In nog sterkere mate mag dit gelden voor de omgeving van de Nes. De dichtheid van de bebouwing in het gebied ten oosten van de Zevender is in verhouding tot die in de omgeving van de Haven steeds vrij gering geweest (z. p. 149). Bovendien is de bebouwingsdichtheid in de Nes, voor zover we kunnen nagaan, d.w.z. sedert het midden van de 16e eeuw, aan wisseling onderhevig geweest, alweer in tegenstelling met de Haven en omgeving, waar de dichtheid in de periode 1550-1850 vrijwel constant is gebleven. Deze wisseling van de bebouwingsdichtheid, vooral het verdwijnen van een deel van de bebouwing gedurende de 18e eeuw, maakt het onmogelijk gevolgtrekkingen te maken uit de eigendomsgrenzen, die in het begin van de 19e eeuw in het kadastrale minuutplan werden vastgelegd.

In 1376 gaf Jan van Blois aan zijn knechts Herman de Backer en Jan de Koc twee hofsteden (d.w.z. erven) in vrij eigendom. Het erf van Herman de Backer was 2 roeden¹ breed (met de toevoeging 'luttel min of meer') en strekte zich uit 'voor van de straat tot aan het stadserf bij de muur'. Het erf van Jan de Koc begrensde het erf van Herman de Backer aan de oostzijde en mat 2,5 roede. Nagenoeg zeker kunnen deze erven teruggevonden worden in de huidige percelen Lopikerstraat 54-54a en 56-58, d.w.z. in het oostelijke gedeelte van deze straat, aan de noordzijde. In het Weesboek wordt in 1393 een perceel vermeld 'aan het einde van de Nes', westwaarts van het huis en erf van Herman de Backer². Het perceel Lopikerstraat 54-54a is op het kadastrale minuutplan – ook nog op de huidige kaart – ruim 7 m breed; vervolgens meten de percelen 56 en 58 samen ruim 9 m. De akte van 1376 behoeft niet in te houden, dat de genoemde erven in dit jaar of kort daarna zijn uitgezet. Integendeel doet de ligging van deze erven tussen het Marktveld en de Lopikerpoort, de uitvalspoort in de richting Utrecht veronderstellen, dat deze erven tot de eerste behoorden, die in het gebied binnen de nieuwe gracht werden afgepaald. De bewoners van de huizen op deze percelen kunnen worden gerekend tot de 'inwoners van de Lopikerpoort binnen de nieuwe gracht' van de meer genoemde notitie in het Poortenboek (p. 39).

Ofschoon ook van deze erven het jaar van eerste uitgifte niet vastgesteld kan worden, is het zeer wel mogelijk, dat de opgegeven maten oorspronkelijk zijn, d.w.z. dat deze ten tijde van de eerste uitgifte van de erven zijn

¹ Waarschijnlijk is hier gerekend met de Rijnlandse roede = 3,767 m; indien de Stichtse of Utrechtse roede is gebruikt, maakt dit weinig verschil, daar de Stichtse roede = 3,757 m.

² Weesboek f. xi.

bepaald. Indien deze veronderstelling juist is, was ook hier wat de breedte betreft niet sprake van een 'eenheidsperceel'. Zoals reeds met betrekking tot de verkaveling in de oudere stadsdelen is opgemerkt (p. 70), zal ook in de uitbreiding ten oosten van de Zevender variatie in de erfbreedten zijn opgetreden. Wel kan men bij een gelijktijdige uitgifte van een aantal erven een zekere maat hebben voorgestaan. Zo blijkt, dat van een zestiental erven, die in 1369 werden uitgegeven op de Molenwerf in het centrum van Gouda, er 12 een breedte hadden van 1,5 roede, tegenover slechts 3 van 2 roede en 1 van 2,5 roede¹. Bij de aanleg van het nieuwe Elburg in 1393 was de gangbare perceelbreedte 28 voet; erven van 20 en 32 voet werden echter ook beschikbaar gesteld². Deze variatie zal in Elburg voor een deel zijn voortgekomen uit het stadsplan; waarschijnlijk toch ook uit de wensen van de toekomstige bewoners van de huiserven. Dit laatste moet zeker verondersteld worden bij de stadjes in de Lekstreek in de 14e eeuw, waar de beschikbare gronden binnen de ommuring eerst in de loop van de tijd in kleinere eenheden verkaveld zijn. Voor zover kan worden nagegaan is de maatvoering in de uitbreidingen beperkt tot het vaststellen van de diepte van de bouwblokken en de breedte van de straten. De verkaveling van de bebouwingsstroken zal in het algemeen vrij willekeurig, naar gelang de omstandigheden, hebben plaatsgevonden.

Ook voor het Schoonhoven ten westen van de Zevender is het onmogelijk de wijzigingen in de parcellering gedurende de hier beschouwde periode te volgen. Wel blijkt, dat de verkaveling in het centrum van de stad tussen het midden van de 16e eeuw en de aanvang van de 19e eeuw vrijwel gelijk gebleven is. Een vergelijking van gegevens uit het kohier van de tiende penning van 1562 en het kadastrale minuutplan leert ons dit. In 1561 was het aantal huizen aan de Haven nagenoeg gelijk aan dat in het begin van de 19e eeuw. Aan de oostzijde van de Haven, in het gedeelte ten zuiden van het stadhuis, worden voor 1561 22 panden vermeld. Hetzelfde aantal komt voor in het register van de verponding uit 1648; op het kadastrale minuutplan kunnen 21 panden gesteld worden. Het aantal huizen aan de oostzijde van de Haven ten noorden van het stadhuis bedroeg 19, zowel in 1561, 1648, 1758 (kohier van de straatbelasting) als in het begin van de 19e eeuw. Hetzelfde geldt voor de westzijde van de Haven met een aantal van 42 panden. In andere straten met een gelijksoortige bebouwing, d.w.z. met een aaneengesloten bebouwing, kan een dergelijke continuïteit worden aangetoond, zoals in het noordelijke gedeelte van de Koestraat (de Korte Koestraat), langs de Voorhaven en langs de Tol; voorts blijkt

¹ A.R.A. R.R. no. 1696.

² G. Westerink, Doornspijk en Elburg, p. 25.

deze continuïteit bij de bebouwing aan de noordzijde van de Kerkstraat (tussen de Dam en de Koestraat) en bij de huizen aan de Dam.

Hieruit volgt, dat het patroon van de huiserven in het centrum van de stad sedert het einde van de Middeleeuwen (tot in de 19e eeuw) nauwelijks is gewijzigd. Een verklaring hiervoor is niet moeilijk te vinden: bij een aaneengesloten bebouwing, zoals aan de Haven, in de Koestraat e.d. zijn de percelen over de volle breedte bebouwd, waarbij de zijbegrenzingsen van de erven samenvallen met de scheidingsmuren, wat bij de oudere bebouwing in Schoonhoven doorgaans betekent de bouwmuren. Deze muren hebben nu op de perceelgrenzen een fixerende invloed uitgeoefend, op dezelfde wijze als in het landelijke gebied de poldersloten oudere eigendomsgrenzen hebben vastgelegd (de indeling in hoeven).

Voor het midden van de 16e eeuw kunnen voor de verschillende gedeelten van de Haven de volgende gemiddelde perceelbreedten worden berekend:

westzijde van de Haven:	42 panden op 240 m ~ 5,70 m per perceel
oostzijde van de Haven,	ten noorden van het stadhuis: 19 panden op 115 m ~ 6,05 m per perceel
oostzijde van de Haven,	ten zuiden van het stadhuis, 22 panden op 126 m ~ 5,75 m per perceel

We mogen, gezien het beeld, dat het kadastrale minuutplan geeft, aannemen, dat ook toen bij deze gemiddelde kavelbreedten de breedte van de afzonderlijke erven vrij sterk varieerde. Tegenover smalle kavels van nauwelijks 4 m werden, ondermeer aan de oostzijde van de Haven, percelen gevonden met een breedte van 9 tot 11 m¹.

Omtrent de parcelering in het centrum van de stad in vroeger tijd zijn geen schriftelijke gegevens te verkrijgen. De eerder genoemde hofstede-gelden en grafelijke tijsen kunnen hierover geen uitsluitsel geven, daar van geen enkele straat het aantal tijsplichtigen bekend is. Het is dus niet mogelijk, zij het ook bij benadering, gemiddelde perceelbreedten aan de hand hiervan te berekenen². Voorts zijn de gegevens over de bebouwing,

¹ Het is niet uitgesloten, dat deze relatief grote percelen door samenvoeging zijn ontstaan, zoals bij Haven 25 (p. 146) in de 17e eeuw het geval is geweest. Voor Haven 71 met een breedte van 11 m mag worden aangenomen, dat deze breedte ook in het midden van de 16e eeuw aanwezig was; op het kad. minuutplan staat dit perceel als onbebouwd aangegeven, in het kohier van de straatgelden van 1758 werd het toenmalige pand het hoogst aangeslagen van de huizen aan de Haven (4 gld. per jaar), bij de taxatie voor de 10e penning in 1562 was dit eveneens het geval (de huurwaarde per jaar van dit pand werd getaxeerd op 33 Carolus guldens).

² Een dergelijke berekening kan gemaakt worden voor een aantal straten in Gouda aan de hand van een tijsregister uit het laatste kwart van de 14e eeuw. Van dit register is evenwel slechts het uittreksel bekend, dat door J. Walvis is gegeven in diens Beschrijving van Gouda (1714) p. 30 en 31, en dat door De Lange van Wijngaarden in diens meer genoemde werk is overge-

die aan het Weesboek en het Poortenboek ontleend kunnen worden, voor dit doel te incidenteel. Gezien de opmerking, dat bij een aaneengesloten bebouwing de zijbegrenzingsen van de erven samenvallen met de bouwmuren, resteert een mogelijkheid tot verder onderzoek in de datering van de huidige bebouwing en wel van de oudste onderdelen hiervan, de funderingen met de kelders en de bouwmuren. Een dergelijk onderzoek kan bij bewoonde of op een andere wijze in gebruik zijnde panden slechts oppervlakkig worden verricht. Het woord 'oppervlakkig' worde hier in de meest letterlijke betekenis verstaan. Een diepgaander onderzoek kan alleen plaats vinden tijdens een restauratie, dan wel bij een gedeeltelijke of volledige afbraak van een betreffend pand. Wanneer echter in korte tijd een zeker resultaat verkregen dient te worden, moet het onderzoek noodzakelijkerwijs globaal gehouden worden. Zo in het bestek van deze studie, waarin het huis slechts als een onderdeel van het stadsplan wordt gezien, het plan van de laat-middeleeuwse stad.

Bij alle wijzigingen in het uiterlijk en de inrichting van de huizen werd de hoofdconstructie het langst gehandhaafd: de funderingen, de bouwmuren, meestal gemeenschappelijk met de belendende panden, de balklagen en de kapconstructies. Helaas onttrekken bepleisteringen en betimmeringen het muurwerk meestal aan het oog. Wat de kelders betreft, leidde in Schoonhoven de hoge stand van het grondwater in vele gevallen tot beklamping van de wanden van deze ruimten, dan wel tot het opvullen en dichtmetselen hiervan. De kapconstructies zijn in het algemeen gemakkelijk bereikbaar, de balklagen evenzeer, wanneer deze tenminste niet achter plafonds verborgen zijn. Deze onderdelen kunnen echter, met behoud van de bouwmuren en de spantafstanden vernieuwd zijn en zo leiden tot een te jonge datering van de eerste aanleg van een bepaald pand. 'Oppervlakkig' gezien is er van de 16e-eeuwse en oudere bebouwing zeer weinig bewaard gebleven. Dit betreft ook de houtconstructies. Veel oud materiaal is opnieuw verwerkt; de herkomst hiervan is meestal niet meer te achterhalen. In een enkel geval is dit wel mogelijk, indien zoals in het pand Haven 82, oude spanten in hetzelfde huis zijn herbezigd.

nomen (dl. II, p. 60 en 61). Walvis stelde dit register op 1382; De Lange van Wijngaarden nam aan, dat het in de eerste helft van de 15e eeuw was opgesteld. De notitie in de aanhef van het register, dat de groot gerekend zal worden voor 6 denier doet sterk denken aan de overeenkomstige vaststellingen in de Bloise rekeningen vóór 1399 (p. 57). Waarschijnlijk is dus het tijnsregister later (in de 15e eeuw) aangevuld, dan wel op bepaalde punten gewijzigd. Aan de hand van dit gegeven kan nu ondermeer voor de Westhaven in Gouda worden berekend, dat op het einde van de 14e eeuw de gemiddelde perceelbreedte reeds ca. 6 m bedroeg. De bebouwingsstrook langs deze zijde van de Haven meet ca. 400 m; het aantal tijnsplichtingen bedroeg 63. Rekening houdend met een aantal tijnsvrije percelen en met het feit, dat één eigenaar een aantal percelen in bezit gehad kan hebben, is de genoemde gemiddelde breedte aanvaardbaar.

Van welke hoge ouderdom funderingen kunnen zijn bleek bij het in 1960 door brand volledig verwoeste pand Lopikerstraat 2 (hoek Dam). Het formaat van de baksteen, die verwerkt was in de fundering, de kelder en de scheidingsmuur (achtermuur) met Dam 1 bedroeg $26-26,5 \times 13-13,5 \times 6$ cm. Het zeer regelmatige metselverband wekte niet de indruk, dat de baksteen voor de tweede maal was gebruikt. De muur was anderhalve steen dik (ca. 42 cm); de kelder met binnenwerkse maten van 5,87 bij 2,48 m strekte zich over de volle breedte van het pand uit en grensde aan de scheidingsmuur met Dam 1. Oorspronkelijk was deze ruimte afgedekt met een tongewelf. Alleen de aanzet van dit gewelf was in 1960 nog aanwezig. De datering van deze bebouwingsresten is slechts mogelijk aan de hand van het baksteenformaat. Dit is een hachelijke zaak¹. Een datering eind 14e-begin 15e eeuw is echter zeer goed denkbaar².

Een in oorsprong hoge ouderdom kan ook het pand Haven 82 toegeschreven worden. Dit huis is gelegen aan de westzijde van de Haven, onmiddellijk ten zuiden van de N.H. kerk. Het pand bestaat uit twee gedeelten, een 'voorhuis' met 4 vakken (d.w.z. een ruimte ingedeeld door drie spanten) van ieder ca. 2 m en een 'achterhuis' met 3 vakken van ca. 3 m. Het achterhuis is tegen de achtergevel van het voorhuis opgetrokken. De breedte van het pand aan de straat bedraagt 5 m. In de voorgevel bevindt zich een gevelsteen met het jaartal 1608. In dit jaar kwam de huidige voorgevel (nu in zeer verminkte staat) tot stand en werden de huidige bekappingen van het voor- en het achterhuis aangebracht. Waarschijnlijk werd toen het pand verhoogd met een tweede verdieping. De spanten zijn vanaf de straatzijde genummerd van 1 tot en met 6. De spanten 5 en 6 (in het achterhuis) zijn opnieuw genummerd. Deze spanten werden herbezigd en aangepast aan de nieuwe kapconstructie. Het is mogelijk dat deze spanten reeds uit de eerste helft van de 15e eeuw dateren³. Onder het achterhuis bevindt zich vervolgens in het vak grenzend aan het voorhuis, een kelder die wordt afgedekt door een tongewelf. De as hiervan is loodrecht op de lengterichting van het huis gelegen. Dergelijke kelders werden eertijds ook in de panden Haven 78 en 80 aangetroffen. Het belendende pand Haven 80 meet langs de straat eveneens 5 m. Mede in aanmerking genomen, dat de zuide-

¹ Mej. dr. Joh. Hollestelle heeft in haar dissertatie: 'De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560' hierop uitdrukkelijk gewezen (p. 93).

² Ter vergelijking kunnen de volgende te dateren steenformaten in Schoonhoven gegeven worden: Stadsmuur (bij de vm. Lop.poort): $27,5-28 \times 14 \times 6$ cm; xivb. Middenbeuk koor N.H.kerk: $28-28,5 \times 12,5-13 \times 6-6,5$ cm; ca. 1380. 1e geleiding toren N.H.kerk: $24-25 \times 12 \times 5$ cm.; xvb. Stadhuis (begane grond): $22,5-23 \times 11,5 \times 5$ cm; 1452.

³ Deze en volgende dateringen van kaponderdelen en balklagen werden verstrekt door H. Janse, architect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Voorburg.

lijke begrenzing van het erf waarop dit pand is gelegen, doorloopt tot de Koestraat, is het waarschijnlijk dat Haven 80 en 82 oorspronkelijk één perceel hebben gevormd met een breedte van ca. 10 m. Indien de eerder genoemde datering van de oudste spanten in het pand Haven 82 wordt aangehouden, heeft de splitsing van het oorspronkelijke perceel zich op zijn laatst in de eerste helft van de 15e eeuw voltrokken.

Een vrijwel gelijke conclusie kan getrokken worden ten aanzien van de panden Haven 28 en Haven 30. Achter de sobere 19e-eeuwse gevel van het huis Haven 30 is op de tweede verdieping de kapconstructie uit de 15e eeuw vrijwel volledig bewaard gebleven. Het aantal vakken van dit huis bedraagt vijf met spantafstanden van 2,20 m; een 'achterhuis' ontbreekt. Op de tweede verdieping is een houtskelet zichtbaar met sleutelstukken, die blijkens de profilering kunnen dagtekenen uit het laatste kwart van de 15e eeuw. Het is zeer goed mogelijk, dat de kapconstructie met de muurstijlen op de tweede verdieping zijn aangebracht tijdens een verbouwing in de genoemde tijdsperiode, waarbij het pand werd verhoogd. Deze verhoging kan het ontbreken van een borstwering verklaren. Het belendende pand Haven 28 bezit eveneens vijf vakken met spantafstanden van 2,20 m. De spantconstructies kunnen hier gedateerd worden op eind 16e-begin 17e eeuw. Omstreeks het midden van de 17e eeuw is een achterhuis toegevoegd van 3 vakken. De breedte van Haven 30 bedraagt 5,50 m, die van Haven 28 4,50 m. Het kadastrale minuutplan wekt de indruk dat ook hier oorspronkelijk sprake is geweest van een huiserf met een breedte van ca. 10 m. Het gelijk aantal traveeën, gecombineerd met gelijke spantafstanden doet voorts vermoeden dat beide panden in aanleg van gelijke ouderdom zijn. Ook bij deze panden kunnen we de eerste aanleg op zijn laatst in de eerste helft van de 15e eeuw stellen, aangenomen dat tussen de eerste aanleg en de uitbreiding van het pand Haven 30 enige decennia zijn verlopen.

Wat meer weten we van het huis Tol 9, het 'Gouden Hoofd'. Reeds in 1449 wordt dit huis in het Weesboek vermeld¹. Het pand bestaat uit een voorhuis met vier en een later toegevoegd achterhuis met drie vakken. De afstand tussen de spanten bedraagt ca. 2,70 m. Dankzij een geschil over het erf achter het huis, dat tot voor de Grote Raad te Mechelen is uitgevochten (in 1565)², is van de achtergevel een schetsmatige tekening bewaard gebleven³. Deze tekening, uit 1558, vertoont een laat-gotische trap-

¹ Weesboek f. cxxv.

² O.A.Sch. inv. 205, p. 74.

³ Origineel in het Rijksarchief te Brussel, Inventaires des archives de la Belgique, Inventaires divers I, 2e supp. no. 2495; fotocopie in het gemeentelijk archief van Schoonhoven.

gevel, naar blijkt uit de plaatsing van de ramen en van de schoorsteen op het achtergelegen dak, de huidige achtergevel van het achterhuis. Onderdelen van de spanten in het voorhuis (de bovenjukken) kunnen nog uit de 15e eeuw dateren; later, na de bewuste schetstekening, werden de balken en de kapconstructies vernieuwd: de consoles onder de zolderbalklaag in het achterhuis wijzen op de eerste helft van de 17e eeuw. Tenslotte mag gewezen worden op het pand Haven 25. Dit neemt in een bepaald opzicht een uitzonderingspositie in, daar het een samenvoeging is van twee vrij smalle huizen (ieder ter breedte van ca. 3,50 m). Deze samenvoeging heeft, gezien de spanten van het voorhuis, in de eerste helft van de 17e eeuw plaatsgevonden. De achterhuizen, ieder met drie vakken, zijn afzonderlijk overkapt gebleven. De diepte van het voorhuis bedraagt $4 \times$ ca. 2,50 m. In het zuidelijke achterhuis bevinden zich één natuurstenen en twee houten consoles, die zullen dateren uit het midden van de 16e eeuw. Ook hier ligt de splitsing van een perceel in twee gelijke delen voor de hand, die overigens in de eerste helft van de 17e eeuw weer ongedaan gemaakt is.

Kan het onderzoek van de bebouwing op voornoemde wijze ten aanzien van het kavelpatroon in het centrum van Schoonhoven toch slechts povere resultaten opleveren, de vermelde voorbeelden geven daarentegen een algemeen inzicht in het type van het laat-middeleeuwse stadshuis in het centrum van Schoonhoven, althans voor zover het het stedenbouwkundig aspect hiervan betreft. In het centrum van Schoonhoven vinden we op de smalle erven het in de diepte uitgebouwde stadshuis, waarvan de nokrichting loodrecht op de aangrenzende straat is gelegen. Panden met de goot aan de straat, zoals deze ondermeer in Culemborg en Wijk bij Duurstede veelvuldig worden aangetroffen, vormen in Schoonhoven een uitzondering¹. De diepte van de huizen varieert van 10 tot 12 m, d.w.z. de diepte van de panden is nagenoeg gelijk, of iets meer dan twee maal de breedte. Het aantal vakken bedraagt vier of vijf; de spantafstanden variëren tussen de 2 en de 2,50 m; kleinere en wat grotere maten zijn uiteraard mogelijk. Bij de bebouwing aan de Haven en aan de Voorhaven (benevens bij een enkel huis aan de Tol) is het huis veelal uitgebreid met een achterhuis, doorgaans met drie, bij uitzondering met vier vakken. De spantafstanden zijn in de achterhuizen meestal iets groter (2,50 tot 3 m). Het aantal verdiepingen is vrijwel steeds beperkt tot twee, waarbij de tweede verdieping (zolderverdieping) zich in de kap bevindt. Twee verdiepingen tussen de

¹ Als voorbeeld van dit type kan in Schoonhoven het (nu dubbele) woonhuis Oude Haven 17-19 genoemd worden, een statig huis uit de eerste helft van de 17e eeuw. De oostzijde van de Oude Haven heeft steeds qua verkaveling en qua bebouwing een van de andere delen van het stadscentrum afwijkend karakter vertoond.

parterre en de kap vormen een zeldzaamheid. Aan de Haven kunnen slechts de reeds genoemde panden no. 30 en 82 als zodanig worden vermeld.

Hoewel dit stadhuis ook buiten het eigenlijke stadscentrum wordt aangetroffen (in de Koestraat, in de Lopikerstraat en de Stadhuisstraat-Carmelietenstraat) zal de bebouwing aan de minder voorname straten meer bescheiden van allure geweest zijn. Dit is ook nu het geval en er zijn geen redenen te veronderstellen, dat het in de hier beschouwde tijdsperiode anders is geweest. We kunnen denken aan panden zoals Havenstraat 28 en 36, slechts met een kapverdieping en met een sobere topgevel aan de straat, dan wel aan huisjes met de goot aan de weg, waarvan er verscheidene op de kaart van Blaeu in de Molenstraat en de Nes worden aangegeven; het type ook van de stallingen, die behorende tot de bebouwing aan de westzijde van de Haven, in de Koestraat zijn gelegen (ondermeer Koestraat 49, 49a en 51). Een zeker inzicht in deze verscheidenheid geven de taxaties voor de heffing van de tiende penning in 1562. Hiertoe zijn de getaxeerde waarden (de huurwaarden over één jaar) in de volgende groepen gesplitst: minder dan 6 Carolus gulden, 7-10 C.gld., 11-20 C.gld. en meer dan 20 C.gld. De waarde van 6 C.gld. is gekozen, omdat in 1562 de eigendommen, die lager dan dit bedrag waren getaxeerd, vrij gesteld waren van de tiende penning. Voor een aantal straten in Schoonhoven kunnen in deze groepen de volgende aantallen huizen worden gegeven:

Straat	Huurwaarde per jaar in 1561			
	minder dan 6 Car.gld.	7-10 Car.gld.	11-20 Car.gld.	meer dan 20 Car.gld.
Oostzijde van de Haven	—	2	22	17
Tol	—	—	8	2
Westzijde van de Haven en Voorhaven (tot de Koestraat)	—	—	34	13
Kerkstraat (tot de Koestraat)	—	—	9	—
Oude Haven westzijde	2	9	11	—
Oude Haven oostzijde	1	3	5	—
Korte Koestraat	2	19	26	2
Havenstraat	60	31	—	—
Weistraat	24	24	3	3
Molenstraat, Nes en oosteinde	13	8	3	—
Lopikerstraat				
Plaats	15	27	6	1
Korte Dijk	14	9	5	—

Vele factoren hebben uiteraard de huurwaarde van de verschillende panden beïnvloed; niet alleen de omvang van het pand, doch ook de staat waarin dit verkeerde, de ligging (op 'eerste stand' of wat achteraf) e.d. Toch verduidelijken deze gegevens het beeld van de stad, dat reeds aan de hand van andere aspecten kon worden verkregen.

De erven aan de steegjes, de dwarsverbindingen, waren en zijn nog zeer klein. Ten westen van de Haven kunnen erfdiepten van 14-15 m op verscheidene plaatsen gemeten worden (p. 69). De panden Lopikerstraat 3,5 en 7 moeten genoeg nemen met een diepte van ruim 7 m, zijnde de breedte van het hoekpand Haven 79. Wat groter zijn de erven aan de 'koppen' van de oorspronkelijke bebouwingsstroken: ten noorden van de N.H. kerk aan de Kerkstraat en in de Lopikerstraat aan de noordzijde tussen de Dam en de Babokkenstraat, voorts aan de zuidzijde bij de Weistraat en de Nes. In het gedeelte van de Lopikerstraat tussen de Nes en de Wal (huisnummers 47 t/m 57) bezitten alle erven, behoudens no. 47, een gelijke diepte van 20 m. Dit doet veronderstellen, dat de diepte van deze erven op een zelfde tijdstip is vastgesteld. Hierbij valt nog op, dat deze 20 m vrijwel de helft is van de diepte van het bouwblok tussen de Nes en de Wal. Dezelfde diepte van 20 m wordt voorts gevonden bij de erven aan de noordzijde van de Lopikerstraat tussen de Dam en de Babokkenstraat. Gezien de naam Nieuwstraat voor dit gedeelte van de Lopikerstraat (p. 63) zou hier in het tweede kwart van de 14e eeuw, d.w.z. gelijktijdig met de erven tussen de Nes en de Wal, de diepte van de erven vastgesteld kunnen zijn.

De dichtheid van de bebouwing. Aan de hand van het kohier van de tiende penning van 1562 kan de dichtheid van de bebouwing vrij nauwkeurig worden berekend. Tevens maken gelijksoortige registers van andere steden en stadjes in het voormalige graafschap Holland het mogelijk de voor Schoonhoven gevonden waarden te vergelijken met overeenkomstige grootheden in naburige stedelijke nederzettingen.

In het register van 1562 (toestand 1561) kunnen voor de binnenstad van Schoonhoven 589 huizen geteld worden (hiervan waren er 575 bewoond). Wanneer het stadsgebied binnen de muren op 17 ha gesteld wordt, betekent het genoemde aantal huizen een dichtheid van bijna 35 huizen per hectare. Dit is een zg. bruto dichtheid, aangezien in de 17 ha alle voorzieningen, waaronder de straten, de grachten, en alle gebouwen en terreinen met een bijzondere bestemming (waaronder de doelen) zijn begrepen. De gegeven waarde heeft sterk het karakter van een gemiddelde. Dit blijkt duidelijk wanneer voor kleinere gebieden binnen de stad overeenkomstige cijfers

worden bepaald. Voor het gebied ten westen van de Haven wordt deze waarde 44 huizen per hectare; in het noordoostelijke stadsdeel, waarbij ook de bebouwing ten zuiden van de Lopikerstraat is gerekend (de huizen, die oorspronkelijk mede aan de Plaats waren gelegen) wordt daarentegen slechts een dichtheid aangetroffen van 17 huizen per hectare. Dit lage cijfer is ondermeer een gevolg van het klein aantal huizen aan de oostzijde van de Oude Haven; bovendien waren in dit stadsdeel het doelenterrein en de Plaats, een plein met een afmeting van ca. 70 bij 80 m, gelegen. Het resterende gedeelte ten oosten van de Haven, benevens de bebouwing ten zuiden van de Korte Dijk, geeft weer een grotere dichtheid te zien, met ca. 35 huizen per hectare gelijk aan de dichtheid van de bebouwing, die voor het totale stadsgebied kan worden gecijferd.

Voor enige andere steden in de omgeving van Schoonhoven, die tot Holland behoorden, kunnen de volgende vergelijkbare waarden worden berekend. Exacte vergelijkingen zijn hierbij niet mogelijk, daar de indeling van de registers stad voor stad verschilt. In de registers van Schoonhoven, Gorinchem en Gouda wordt de bebouwing buiten de stadsgrachten in afzonderlijke paragrafen vermeld. Oudewater werd echter voor de registratie in 1561 in vier kwartieren verdeeld, waarin ook de huizen aan de singels waren opgenomen. Het aantal buiten de stadsgrachten was ook hier, het blijkt uit de kaart van Jacob van Deventer van dit stadje, beperkt. Tevens wordt in het register gesteld, dat de huizen op het Veer, d.w.z. aan de overzijde, de westzijde, van de Hollandse IJssel niet zijn getaxeerd. Voor Gouda dient vervolgens gebruik gemaakt te worden van het register van 1559, daar het register van 1562 niet meer aanwezig is. Voorts kan in het algemeen gesteld worden, dat de nauwkeurigheid, waarmee de verzamelde gegevens te boek zijn gesteld, niet overal gelijk geweest zal zijn. Voor ons doel, de cijfers van Schoonhoven wat reliëf te geven, is echter dit vergelijkingsmateriaal voldoende te noemen.

In Oudewater kunnen in 1562 516 huizen geteld worden¹. Het aantal huizen binnen de gracht kan hierbij gesteld worden op 500. Bij een oppervlakte van ca. 16 ha geeft dit een dichtheidscijfer van ruim 31 huizen per hectare. Een iets grotere dichtheid bezat Woerden met 495 huizen op ca. 15 ha (33 huizen/ha)². Deze getallen liggen iets lager dan de voor Schoonhoven gevonden waarde voor de gehele stad. De orde van grootte is evenwel gelijk. Gezien de ruimtelijke structuur van deze stadjes is dit begrijpelijk. Bij alle lokale verschillen vertonen Schoonhoven, Oudewater en Woerden een zekere overeenkomst: een vrij dicht bebouwde hoofdader (in Schoon-

¹ A.R.A. Arch. Staten v. Holland vóór 1572, inv. 1393.

² Idem, inv. 1522.

hoven de Haven, in Oudewater de Linschoten en in Woerden de Oude Rijn) en een hieraan grenzend gebied van beperkte omvang met eveneens vrij dichte bebouwing (in Schoonhoven de Koestraat, in Oudewater en Woerden het gebied tussen de centrale waterloop en de kerk).

Gorinchem daarentegen geeft een geheel ander beeld¹. Op ca. 24 ha waren 1127 huizen gelegen. Dit resulteert in een dichtheid van 47 huizen per hectare. Het stadsdeel ten oosten van de Lingehaven was hierbij het minst dicht bebouwd met 212 huizen op ca. 6 ha (ruim 35 huizen/ha). De stadsdelen ten westen van de haven, respectievelijk ten noorden en ten zuiden van de Gasthuisstraat-Hoogstraat bereikten ieder een dichtheid van ruim 51 huizen per hectare. Hierbij moet nog in aanmerking worden genomen dat in het zuidelijke deel de parochiekerk en het stadhuis waren gelegen. Het kerkhof en het hieraan grenzende Martveld omvatten met de omliggende wegen een oppervlakte van 180 bij gemiddeld 55 m. Tevens lagen in dit stadsdeel de doelenterreinen. Een bruto dichtheid van meer dan 50 huizen per hectare is dus bijzonder hoog. Het kadastrale minuutplan geeft inderdaad in het begin van de 19e eeuw nog een zeer dichte bebouwing te zien. Daar de ligging van de panden in het kohier van de tiende penning van Gorinchem uit 1562 zeer nauwkeurig is aangegeven, kan worden geconstateerd dat de dichtheid van de bebouwing in de tweede helft van de 16e eeuw groter geweest moet zijn, dan gedurende de eerste helft van de 19e eeuw. Dan blijkt reeds een zekere sanering plaatsgevonden te hebben door het verdwijnen van vele zeer kleine huisjes in de stegen. In het bijzonder heeft deze bebouwing geleid tot de gesignaleerde dichtheden in de 16e eeuw, naast een smalle parcelering van de bebouwingsstroken langs de hoofdstraten. De smalle percelen zijn vergelijkbaar met die in het centrum van Schoonhoven. Bedraagt de diepte van de huiserven langs de westzijde van de Haven en langs de Koestraat in Schoonhoven ca. 50 m, in Gorinchem vinden we evenwel tussen de Kortedijk-Langedijk en de Arkelstraat-Molenstraat een bebouwingsstrook met een diepte van ca. 75 m, die over de volle lengte tweezijdig is bebouwd. Deze aanleg leidde reeds tot een grotere dichtheid van de bebouwing, dan in het vergelijkbare stadsdeel van Schoonhoven. Bovendien is het gebied tussen de genoemde hoofdstraten in Gorinchem in veel sterkere mate met stegen doorsneden. Niet alleen betreft dit de verbindingstraatjes tussen de Arkelstraat-Kortedijk en de Molenstraat-Langedijk, doch ook steegjes evenwijdig aan de hoofdstraten op de binnenterreinen.

In Gouda was de situatie gunstiger. Op de ca. 51 ha binnen de vesten

¹ Idem, inv. 1262.

waren in 1559 ruim 1900 huizen en 107 kamers gelegen¹. De dichtheid bedroeg dus ruim 39 huizen per hectare. Het verkavelingspatroon, zoals dit voor Gouda blijkt uit het kadastrale minuutplan, maakt deze waarde, qua grootte gelegen tussen die van Schoonhoven en van Gorinchem, aannemelijk. De gemiddelde breedte van de huiserven in het centrum van Gouda komt overeen met die van de erven aan de hoofdstraten in Gorinchem en in Schoonhoven, namelijk 5 tot 6 m. De meeste percelen in het centrum van Gouda bezitten een diepte van 50 m of meer. De vele achtersloten, vergelijkbaar met de Havensloot in Schoonhoven, lieten evenwel slechts een éézijdige bebouwing van de erven toe. Een geringere bebouwingsdichtheid langs de hoofdstraten en, ondanks de vele slopjes die ook in deze stad werden aangetroffen, tevens voor de gehele binnenstad, was hiervan het resultaat.

Een grote tegenstelling met de hiervoor genoemde steden vormt Asperen. Bij een omvang binnen de muren, die weinig kleiner was dan die van het nabij gelegen Gorinchem, bedroeg het aantal huizen nauwelijks een vijfde van het aantal panden binnen de laatstgenoemde stad. In 1561 werden 211 huizen geteld², bij ca. 21 ha een dichtheid van ca. 10 huizen per hectare. De oorzaak hiervan kan gevonden worden in de zeer royale afmetingen van de huiserven (vele percelen meten 15 × 90 m). Een zelfde lage dichtheid kan berekend worden voor de Nieuwstad van Culemborg, het door Gerard van Culemborg in het laatste decennium van de 14e eeuw omgrachte gedeelte van het dorp Lanxmeer. De Jong schatte aan de hand van een huizenregister van 1561 het aantal huizen in de Nieuwstad op ca. 150³. De oppervlakte van ca. 15 ha geeft een dichtheid van 10 huizen per hectare. Ook hier is een verband aanwijsbaar tussen de dichtheid enerzijds en de ruimtelijke structuur van de nederzetting anderzijds. De Voorstraat in Asperen, oorspronkelijk deel uit makend van de zuiderdijk langs de Linge, is in dit opzicht vergelijkbaar met de Zandstraat in Culemborg. De parcelering aan genoemde straten vertoont grote overeenkomst. In beide gevallen meten de erven 11-15 bij ca. 60 m. De gebieden, die later binnen de stadsgrachten werden getrokken, zijn zowel in Asperen als in Culemborg in zeer grote percelen verkaveld.

¹ Idem, inv. 944; het juiste aantal van de in 1559 getaxeerde huizen kan niet meer worden bepaald, daar de eerste bladzijde van het register verloren is gegaan. Op deze pagina werden huizen (waarschijnlijk een veertigtal) aan de Oosthaven opgesomd.

² Idem, inv. 1524.

³ O. J. de Jong, *De reformatie te Culemborg*, p. 4-5.

De bijzondere gebouwen en instellingen

Het stadhuis. Dankzij een aantekening in het Poortenboek¹ weten we dat op 7 april 1452 door Gerrit van Poelgeest, de toenmalige slotvoogd, de eerste steen voor het huidige stadhuis werd gelegd. Reeds eerder wordt evenwel een stadhuis in Schoonhoven genoemd. In het Weesboek staat voor de jaren 1389, 1396 en 1407 een rente vermeld 'opt stede-huis'². Of dit stadhuis op dezelfde plaats heeft gestaan als het huidige, kan uit deze gegevens niet worden opgemaakt, evenmin is het bekend of het gebouw van 1452 het eerste stadhuis is, dat als zodanig is gesticht. Van Berkum geeft de mondelinge overlevering, dat het oude stadhuis in 1444 door brand werd verwoest³. Lugard acht dit niet onmogelijk, omdat in 1450 gesproken wordt van de 'stedekamer', wellicht een vertrek waar de magistraat een tijdelijk onderdak had gevonden⁴. In het Weesboek wordt evenwel in 1434 een soortgelijke plaatsaanduiding gegeven, wanneer wordt gesteld: '...kwamen voor schepenen in de kamer'⁵. Ook uit de vermeldingen van belendingen kan niets omtrent de ligging van een ouder stadhuis worden afgeleid. Het huis 'De Engel', dat onmiddellijk ten zuiden van het huidige stadhuis is gelegen, wordt reeds in 1432 in het Weesboek vermeld⁶, doch zonder dat de naast liggende panden worden genoemd. Het is opmerkelijk, dat in 1453, een jaar nadat de eerste steen voor het nieuwe stadhuis was gelegd, dit wel het geval is. De ligging van 'De Engel' wordt dan aangeduid met 'staende besijden der stede-huys'⁷.

Het gebouw, dat in 1452 en volgende jaren tot stand kwam⁸, was zeer eenvoudig van opzet: twee ruimten boven elkaar, waarvan één parterre en één op de verdieping. De met netgewelven overkluise ruimte op de begane grond was bestemd voor de wacht⁹, de ruimte op de verdieping, slechts bereikbaar door de stenen trap, die ook nu vanaf de straat toegang verleent tot het representatieve gedeelte van het raadhuis, voor de aangelegenheden met betrekking tot het stadsbestuur en het stedelijke gerecht. De uitwendige afmetingen van dit oudste gedeelte van het stadhuis bedragen 14,50 × 10,70 m. De lange zijde van de rechthoek is hierbij aan de

¹ Poortenboek f. cxxxiv.

² Weesboek, f. viii vs. en xxvi vs.

³ H. van Berkum, Schoonhoven, p. 375.

⁴ G. J. Lugard Jr., Beschrijving van het Stadhuis te Schoonhoven, p. 1.

⁵ Weesboek, f. xcvi.

⁶ Weesboek, f. xciii.

⁷ Weesboek, f. cxxxii vs.

⁸ In 1454 werden nog boetes opgelegd 'tot ter timmeringe van der stede-huys', Lugard, Stadhuis, p. 1.

⁹ Op.cit., p. 10.

meestersrekening van Blois wordt omschreven. De 'nieuwe' doelen (ca. 0,3 ha) waren binnen de stad gelegen op een terrein ten oosten van de Stinkvliet, dat eertijds deel uitmaakte van de zuidboomgaard van het kasteel. We vinden dit doelenterrein eerst in 1492 genoemd (p. 108), doch het is niet onwaarschijnlijk dat het al in de eerste helft van de 15e eeuw, kort na de bouw van St. Elisabethconvent, in gebruik genomen is. Van een doelengebouw is uit de Middeleeuwen niets bekend. Op de kaart van Guicciardini is dit evenmin te vinden. Het sierlijke gebouwtje, met aan de achterzijde een achtkantige traptoren, dat op de kaart van Blaeu staat aangegeven, verrees eerst in 1618¹.

De parochiekerk. De parochiekerk, gewijd aan St. Bartholomeus en sedert 1578 in gebruik bij de Hervormde Gemeente te Schoonhoven², is gelegen in het centrum van de stad bij de Dam. Van de bouwgeschiedenis van de kerk is zeer weinig bekend. Weliswaar wordt de parochiekerk in 1354 vermeld, doch meer dan dat Schoonhoven in dit jaar een parochiekerk bezat kan uit de akte, die betrekking heeft op het Karmelietenklooster niet worden afgeleid (p. 87). De ingrijpende restauratie gedurende de jaren 1927 tot en met 1934 is niet te baat genomen het inzicht in de 'ruimtelijke ontwikkeling' van het kerkgebouw te vergroten, evenmin zijn hierbij gegevens bekend geworden omtrent eventuele voorgangers van het huidige kerkgebouw en de toren. Dit is des te meer te betreuren, omdat sedert de genoemde restauratie, waarbij het dwarsschip werd vervangen, alle onderdelen van het gebouw van later datum zijn, dan de oudste vermelding van de kerk.

Het koor, bestaande uit drie beuken met dezelfde hoogte (hallenkoor), werd waarschijnlijk opgetrokken kort na de stadsbrand van 1375³. Hierbij is het koor, waarvan oorspronkelijk slechts de middenbeuk veelhoekig was gesloten, zoveel mogelijk in oostelijke richting, d.w.z. naar de Haven uitgebouwd. Dit 'zoveel mogelijk' blijkt uit het overschrijden van de voorgevelrooilijn van de bebouwing aan de westzijde van de Haven. Op de bouwactiviteiten na de brand van 1375 wijst een post in de rekeningen van Guij van Blois⁴. Hieruit blijkt, dat Jan van Blois (overleden in 1381) bij testament een bedrag aan de kerk had geschonken 'waer of si hebben so an glasen voor de brant so na de brant'. In 1387 werd het restant van het bedrag besteed aan 'tralijen in den koor' en aan 'een tafel op t hoghe outaer'.

¹ H. van Berkum, Schoonhoven, p. 381.

² Op.cit., p. 528.

³ E. H. ter Kuile in Kunstreisboek voor Nederland (1960), p. 138.

⁴ C. J. de Lange van Wijngaarden, Gouda, I, p. 733.

Met welke werkzaamheden de 6000 stenen, die in 1430 als boete werden opgelegd¹, in verband gebracht moeten worden, kan niet worden vastgesteld. Mogelijk werden deze stenen gebruikt voor de toren, waarvan de aanleg uit deze tijd kan dateren. Ook aan de westzijde is de kerk (inclusief de toren) tot een maximale maat uitgebouwd. Een verdere vergroting van de kerk kon dan ook slechts gevonden worden in een verbreding van de zijbeuken van het schip. Een dergelijke vergroting vond in de eerste helft van de 16e eeuw inderdaad plaats. Tevens werden de zijbeuken van het schip westwaarts doorgetrokken langs de toren. Omstreeks 1500 waren vervolgens de zijbeuken van het koor van polygonale sluitingen voorzien². Daar de lengteas van het kerkgebouw de Haven onder een scheve hoek kruist, was het noodzakelijk de zuidelijke zijbeuk van het koor minder diep uit te bouwen dan de noordelijke. Een soortgelijke aanpassing aan de gegeven situatie zien we aan de westzijde, waar de eindmuur van de zuidelijke zijbeuk van het schip evenwijdig aan de as van de Koestraat is aangelegd.

In het midden van de 17e eeuw (1649-1653) werd het schip verbouwd. Hierbij werd de middenbeuk zeven voet verbreed³. Vrijwel uit dezelfde tijd dateert de huidige, klassiek behandelde, bovenbouw van de toren (1648-1650). Herstellingen aan de toren worden al veel eerder vermeld, namelijk in 1560, toen het hellen van de toren in oostwaartse richting reeds tot ingrijpen noopte⁴. Deze afwijking, die in 1925 tot 138 cm was toege-
 nomen, leidde tot de zeer omvangrijke werkzaamheden, die de huidige verschijningsvorm van het gebouw, waarin het nieuwe dwarsschip een weinig gelukkige dominant vormt, hebben bepaald.

De kapel van het Heilige Kruis. De kapel van het Heilige Kruis was een bidkapel, die aan de buitenzijde, d.w.z. aan de grachtzijde, tegen de Beckevaarts- of Kruispoort was aangebouwd⁵. De kapel werd in stand gehouden door de Broederschap of het Gilde van het Heilige Kruis. In het Weesboek, waarin deze kapel meermalen wordt genoemd, wordt volstaan met de aanduiding 'het Heilige Kruis'. De oudste vermelding dateert uit 1389⁶. In de akte van 7 juni 1397, waarin hertog Albrecht de gift van de parochiekerk aan de Orde van het Duitse Huis, waartoe ook de Kruiskapel behoorde, bevestigde, is sprake van de 'Cruuscapelle'⁷. In 1518 werd door keizer Karel v op grond van militaire overwegingen de afbraak van de kapel bevolen⁸. Als gevolg hiervan werd in de Koestraat op de noordelijke hoek

¹ Poortenboek, f. lvi. ² Zie noot 3, p. 155. ³ H. van Berkum, Schoonhoven, p. 398.

⁴ G. J. Lugard Jr., Schoonhoven, p. 7. ⁵ O.A.Sch. inv. 2263*. ⁶ Weesboek, f. vi.

⁷ J. J. de Geer tot Oudegein, Arch. der ridderlijke Duitse Orde (1871), oork. 679.

⁸ O.A.Sch. inv. 2263*, d.d. 26 aug. 1518.

Haven gelegen, de korte zijde (noordzijde) grenst aan de Stadhuisstraat (eertijds de Schoenmakersstraat). In de 16e eeuw werd in de laatst genoemde straat, grenzend aan het stadhuis, een 'waakhuis' opgetrokken ten dienste van de schutters, met een achtkantige hoektoren in de hoek, die gevormd wordt door de achtergevels van het stadhuis en van het vm. waakhuis. Eerst in 1694 werden van de op de verdieping gelegen ruimte in het stadhuis een tweetal vertrekken afgescheiden¹. Tegelijkertijd werd de verdieping van het waakhuis ingericht tot vroedschapskamer (huidige raadzaal), waarbij nog een klein vertrek werd geformeerd ten behoeve van de burgemeesters, later van de schepenen (huidige commissiekamer). Een tweede ingrijpende verbouwing vond plaats in 1775 toen de spitsboogvormige vensters op de verdieping werden vervangen door rechthoekige schuiframen². In de jaren 1927-1929 werd het zeer in verval geraakte raadhuis gerestaureerd, waarbij het gebouw een oorspronkelijk kenmerk, de sierlijkheid, helaas niet heeft herkregen.

De waag. Een waag wordt reeds in de oudste rentmeestersrekening van Blois vermeld (1356-'57). Het betreft hierbij niet het gebouw, doch de instelling, die door Jan van Blois voor 12 pond 's jaars werd verhuurd. Over een waaggebouw zijn uit de Middeleeuwen geen gegevens bekend. De huidige waag op de Dam dateert uit de jaren 1616-1617; de ranke zuiltjes op de hoeken werden aangebracht in 1758³. Zowel op de plattegrond van Jacob van Deventer als op die van Guicciardini staat de waag reeds op de huidige plaats aangegeven.

De lakenhal. Ten aanzien van een lakenhal (wanthuis) moet volstaan worden met een enkele vermelding uit 1362⁴. De ligging ervan is niet bekend.

De vleeshal. Ook onze kennis van de vleeshal blijft beperkt tot een enkele notitie. In 1440 werd door Jan van Loenen aangenomen de vleeshal te dekken met leien⁵. De leien en de nagels werden door de stad geleverd. Tevens werd bedongen, dat Jan van Loenen het opzicht over de hal zou houden en er op zou toezien dat deze in goede staat bleef.

Het stadskorenpakhuis. Ten gevolge van moeilijkheden in de graanvoorziening in 1564 besloot de vroedschap in 1565 tot het stichten van een korenpakhuis. Het gebouw kwam in het daarop volgende jaar tot stand in de

¹ Op.cit., p. 5. ² Op.cit., p. 1-2. ³ H. van Berkum, Schoonhoven, p. 383.

⁴ Rentmeestersrekening van Schoonhoven.

⁵ Poortenboek, f. LXXXVI.

Koestraat. Het maakt thans deel uit van het complex Koestraat no. 72. In de voorgevel prijkt een steen, waarop in versvorm het doel van de stichting staat aangegeven. De parterre werd bij de bouw bestemd tot school¹.

De school. De school, d.w.z. het schoolmeesterambt, te Schoonhoven werd in 1358 door Jan van Blois geschonken aan de klerk Peter Petersz. van Harderwijk². Vervolgens gaf Albrecht op 7 januari 1398 dit ambt aan Voppe Jansz priester, met de toestemming deze instelling te verpachten³. De oudste vermelding van een schoolgebouw dateert uit 1417, wanneer in het Weesboek wordt gesteld, dat het huis van Aelbrecht Korstjens gelegen is 'bij der scolen'⁴. Dit huis kan niet meer worden gelokaliseerd, zodat ook de ligging van de bedoelde school onbekend moet blijven. Wellicht geeft de vermelding van een huis in de Schoolsteeg op de hoek van de Haven-sloot in 1529⁵ evenwel een aanwijzing in welk gedeelte van de stad we deze oude school moeten zoeken. In 1492 verkreeg de stad van het klooster van St. Elisabeth een huis aan de Dam 'tot eenre scole'⁶. Dit pand was gelegen aan de oostzijde van de Dam 'zuijtwert van der steghe', waarschijnlijk de huidige Waagstraat. In 1561 vinden we althans de 'stedeschool' aan de Dam op de hoek van deze straat⁷. Kort daarna, in 1565, werd zoals gemeld door de vroedschap besloten de school onder te brengen in het te stichten korenpakhuys in de Koestraat.

Het tolhuis. In het kohier van de tiende penning van 1562 wordt het tolhuis genoemd, dat gelegen was aan de zuidzijde van de Voorhaven bij het 'Gat van de Haven'. Een oudere vermelding van het tolhuis dateert uit de Utrechtse oorlog (1481-'83), toen de stadsgracht vanaf het tolhuis tot de Willigerpoort (de huidige Scheepmakershaven) werd omtuind⁸.

De doelen. Het oudste doelenterrein (voor zover bekend) lag in het Hoffland aan de singel. Het terrein (ca. 0,25 ha) was in 1547 eigendom van de schutters van de voetboog. Het werd in dit jaar aangeduid als de 'oude doelen' (p. 108). De eerste vermelding van het terrein dateert uit 1399⁹. Het desbetreffende perceel land moet eerst na 1368 door de schutterijen in gebruik zijn genomen, omdat in gemeld jaar dit terrein nog als 'weide' in de rent-

¹ G. J. Lugard Jr. Schoonhoven, p. 10-11.

² A.R.A. Lk. inv. III, f. 81 vs. ³ A.R.A. Lk. inv. 109, f. 5 vs. ⁴ Weesboek, f. XLIX.

⁵ Inventaris Hingman v.h. Oud-Arch. Sch. no. 106. (deze geschreven inv. bevindt zich in het O.A. v. Sch.).

⁶ Poortenboek, f. CCLXVII. ⁷ Koh. v.d. 10e penning van 1562.

⁸ A.R.A. Arch. Staten van Holland vóór 1572, inv. 1636, f. 15.

⁹ Rentmeestersrekening van Schoonhoven 1398-'99.

van de huidige Servetstraat een nieuwe kapel gebouwd. Het muurwerk en een belangrijk gedeelte van de bekapping (w.o. vier spanten) zijn in het huidige pand Koestraat 101 bewaard gebleven. Het gebouw omvatte vijf traveeën (traveemaat $3,70 \times 6,50$ m) en was aan de oostzijde veelhoekig gesloten. De baksteen, die in de zuidelijke muur in de Servetstraat nog wordt aangetroffen met afmetingen van $24,5-25 \times 12 \times 5$ cm, is opnieuw verwerkt. De profilering van de sleutelstukken onder de trekbalen wettigt een datering in de twintiger jaren van de 16e eeuw. Dit komt overeen met de schriftelijke gegevens, waarvan nog genoemd kan worden de overdracht van het inmiddels ontruimde erf buiten de Kruispoort door de Broederschap van het Heilige Kruis aan de stad op 21 februari 1532¹. Op 3 december 1627 werd besloten de Kruiskapel in de Koestraat tot woonhuis te doen verbouwen². Bij deze verbouwing werd de koorsluiting afgebroken.

De Commanderie van de Duitse Orde. De Commanderie van de Duitse Orde (Balie van Utrecht) te Schoonhoven werd, naar wordt aangenomen, in het begin van de negentiger jaren van de 14e eeuw gesticht³. Sedert 1395 (p. 88) was de Commandeur tevens pastoor van de parochiekerk. Het huis van de Orde was gelegen aan de westzijde van de Koestraat tegenover de kerk, naar uit het kohier van de tiende penning van 1562 kan worden afgeleid (het wordt hierin vermeld als het achtste huis vanaf de Kerkstraat) aan de noordzijde van het huidige pand Koestraat 78.

Het Karmelietenklooster. Het Karmelietenklooster was gelegen ten oosten van de Zevender. Het kloosterterrein strekte zich uit langs de huidige Carmelietenstraat en de Molenstraat. Aan de westzijde werd het begrensd door de huidige Oranjestraat, aan de zuidzijde door de Zevender. Het stichtingsjaar is niet met volkomen zekerheid te achterhalen. Van Berkum geeft 'omtrekt het jaar 1330 of 1331'⁴; wat later, omstreeks 1340 is evenzeer mogelijk⁵. De stichter was naar een alleszins acceptabele overlevering Jan van Henegouwen. Een onbekende Karmeliet uit het midden van de 18e eeuw stelt in zijn beschrijving van het klooster, dat eerst in 1344 enige paters uit het klooster te Haarlem zich, na vele moeilijkheden overwonnen

¹ O.A.Sch. inv. 205, p. 30.

² O.A.Sch. inv. 53 (Resoluties v.d. vroedschap 1598-1640), p. 322.

³ R. C. H. Römer geeft in zijn 'Geschiedkundig overzicht van de kloosters en abdijen in de voormalige graafschappen Holland en Zeeland', (1854), I, p. 178 het jaartal 1390; De Geer tot Oudegein (Arch. Duitse Orde) geeft geen jaar van stichting, verg. inl. p. LVIII.

⁴ H. van Berkum, Schoonhoven, p. 415.

⁵ G. J. Lugard Jr. Schoonhoven, p. 7.

te hebben, in Schoonhoven vestigden. Volgens deze schrijver zou ook in dit jaar het klooster te Schoonhoven voor de eerste maal in de bescheidenen van de Orde vermeld worden. Voorts vermeldt deze auteur, dat de kloosterkerk in 1347 werd gewijd¹.

In 1375 werden de kloostergebouwen, met een groot gedeelte van de stad, door brand verwoest². Het was dezelfde brand die ook de herbouw van het koor van de parochiekerk noodzakelijk maakte. Ook aan de herbouw van het klooster werd door Jan van Blois bijgedragen. Deze heeft evenals diens grootvader steeds goede connectie met de kloosterlingen onderhouden³. Over de lotgevallen van het klooster is overigens zeer weinig bekend, evenmin over de inrichting en de ligging van de verschillende gebouwen op het terrein. De stadsplattegrond van Guiccardini, de enige (summiere) afbeelding die van het klooster bestaat, toont ons een aanzienlijk complex van gebouwen. De kloosterkerk was gelegen op de hoek van de Carmelietenstraat en de Molenstraat. Tevens blijkt, dat de bebouwing met een tweetal binnenhoven ongeveer de helft van het ca. 0,34 ha metende terrein in beslag nam.

Tot het bezit van het klooster behoorden enige huizen in de onmiddellijke omgeving van het eigenlijke kloosterterrein. In 1421 worden twee huisjes aan de 'Cloostersteeg' (Oranjestraat) vermeld⁴. In 1561 blijken hier drie huisjes eigendom van de Karmelieten te zijn, benevens één huis aan de oostzijde van de Molenstraat. In 1579 werd het klooster verlaten⁵. Niet lang daarna werden de kloostergebouwen, inclusief de kerk, gesloopt, waarna het terrein in huiserven werd verkaveld en door de stad verkocht. Van een viertal erven zijn de transportakten, daterend uit de jaren 1597 en 1598, bewaard gebleven⁶.

Het klooster van Sint-Agnes. Het klooster van St. Agnes was gelegen in de Koestraat op de hoek van de Schapenstraat, die nog in de 18e eeuw met de zinnvollere benaming 'Bagijnenstraat' werd aangeduid. Aan de westzijde werd het kloosterterrein (ca. 0,25 ha) begrensd door de Havensloot. Het klooster werd gesticht door Aleid, de weduwe van Arend van Diest. Evenals het hierna te noemen klooster van St. Elisabeth aan de Oude Haven is het ontstaan uit een samenwoning van vrome zusters. Een zusterhuis 'staende in de Coestraat' wordt in het jaar 1400 voor de eerste maal

¹ 'Batavia desolata Carmalitana' (1757), p. 116.

² Op.cit., p. 133.

³ Zie noot 4, p. 155; in 1365 blijken de Karmelieten dagelijks een mis te celebreren op het kas-teel te Schoonhoven (A.R.A. lk. inv. 111, f. 106).

⁴ Poortenboek, f. cxxxii. ⁵ Zie noot 2. ⁶ O.A.Sch. inv. 1254* en 1255*.

vermeld¹. Zoals eerder werd gesteld, vergunde hertog Albrecht van Beieren in 1402 aan Aleid van Diest 'met andere goede maagden', een klooster te bouwen in de zuidboomgaard van het kasteel (p. 107). Van deze vergunning zal geen gebruik gemaakt zijn. We vinden iets later wel een klooster aan de Oude Haven, doch geen Agnieten. De geestelijkheid van de parochiekerk zal aan de in verband hiermede te vermoeden strubbelingen wel schuldig geweest zijn. Eerst in 1409 lezen we van een vergunning van de Landscommandeur en van de cureit van Schoonhoven tot het wijden van een kerk en een kerkhof. Hierbij werd behalve de genoemde vier lood zilver per jaar (p. 87) ondermeer bedongen, dat alle offeranden aan de parochiekerk zouden worden afgestaan, dat op het kerkhof alleen zusters uit het klooster begraven zouden mogen worden en dat de omvang van het complex de twee hond (ca. 0,28 ha) niet te boven mocht gaan. Uit deze akte blijkt tevens, dat de zusters waren toegetreden tot de Derde Orde van St. Franciscus.

De zusters zullen in de Koestraat gevestigd gebleven zijn. In het Weesboek vinden we het 'Klooster in de Koestraat' voor de eerste maal in 1428². De kloosterkapel lag op de hoek van de Koestraat en de Schapenstraat. Deze zal kort na de vergunning van 1409 tot stand gekomen zijn. Nadat het klooster in 1578 was gesecculariseerd³, werden de gebouwen gedurende korte tijd (1581-1585) gebruikt als weeshuis⁴, en daarna door minder draagkrachtigen bewoond⁵. De kerk, sedert 1578 zonder 'bijzondere' bestemming, wordt nog afgebeeld op de stadsplattegrond van Blaeu. In de eerste helft van de 18e eeuw werd dit gebouw vanwege de zeer vervallen toestand waarin het verkeerde, afgebroken⁶.

Het klooster van Sint-Elisabeth. Het zusterklooster van St. Elisabeth was gelegen aan de oostzijde van de Oude Haven. Het terrein werd aan de oostzijde begrensd door de eerder genoemde Stinkvliet. Na de uitbreiding van 1492 bedroeg de oppervlakte van het kloosterterrein ca. 0,55 ha. Een notitie in het Weesboek uit het jaar 1393 vermeldt de rente op het huis en erf van de kinderen van Gherijt Pieterszoon 'de beghinen op de Haven'⁷. In 1399 blijken de bagijnen te wonen 'beneden Dam' in het huis van de priester Vrederic Smit, dat zuidwaarts van de Rozensteeg was gelegen⁸. Op 24 maart

¹ Dalm. van Heel O.F.M. Het klooster der reguliere Kanunniken te Den Hem bij Schoonhoven, p. 167.

² Weesboek, f. LVII. ³ O.A.Sch inv. 1311¹.

⁴ G. J. Lugard Jr., Schoonhoven p. 11.

⁵ Koh. v.d. ord. verp. 1631 (O.A.Sch. inv. 1875): 'De camers in het convent van de Agnieten worden pro deo bewoond'.

⁶ H. van Berkum, Schoonhoven, p. 439. ⁷ Weesboek, f. XI. ⁸ Weesboek, f. XIII vs.

1412 werd van de bisschop van Utrecht vergunning verkregen tot het stichten van een klooster¹. Tevens mochten in hetzelfde jaar, onder gelijke voorwaarden als die, welke drie jaar eerder aan de Agnieten waren gesteld, een kerk gesticht worden en een kerkhof worden aangelegd. De zuster-gemeenschap volgde evenals de zusters van St. Agnes de Derde Regel van St. Franciscus. In 1464 werd door bisschop David van Bourgondië bepaald, dat de zusters de regel van St. Augustinus zouden aannemen, opdat zij 'hun voet niet op een onvaste plaats in twijfel zouden zetten'². Het klooster maakte sindsdien deel uit van het kapittel van Sion (zo geheten naar het Mariënklooster te Sion bij Delft).

De ligging van de kloosterkerk, die staat afgebeeld op de kaarten van Van Deventer en Guicciardini, kan aan de hand van de ter hoogte van de kerk over de Oude Haven gelegen Bagijnenbrug vrij nauwkeurig worden gelokaliseerd in de huidige tuinen van de panden Oude Haven 11 en 13. Ten noorden van de kerk (waarschijnlijk tot de huidige erfscheiding tussen Oude Haven 23 en 25) was een boomgaard gelegen, die mede tot het klooster behoorde; ten zuiden van de kerk lagen het zusterhuis en de bijgebouwen. In 1492 werd het kloosterterrein in oostelijke richting uitgebreid. De transactie tussen het klooster en de stad is in het Poortenboek bewaard gebleven³. Het blijkt dat de huidige Babokkenstraat in noordelijke richting heeft doorgelopen tot de Stinkvliet. Ten oosten hiervan waren aan de Plaats enige woningen gelegen, die in 1492 aangeduid worden met 'die oude huijskens'. Het klooster verkreeg dit terrein, oostwaarts tot de reeds genoemde 'voorpoort dair men up t slot gaet'. Daar het gedeelte van de Babokkenstraat ten noorden van de Waagstraat kwam te vervallen, werd het klooster door de stad verplicht een nieuwe verbinding te maken tussen de Babokkenstraat en de Plaats. Tevens werd bedongen, dat de Stinkvliet vanaf de Plaats bereikbaar zou blijven (in geval van brand of anderszins), dat deze waterloop schoongemaakt zou worden en van de eerder genoemde zijlen (p. 101) voorzien. Door het klooster werd behalve een missaal een huis aangeboden ten behoeve van de school (p. 154). Dit huis was gelegen aan de oostzijde van de Oude Haven, ten zuiden van de 'steeg' (de Waagstraat). Het verbindingstraatje naar de Plaats mocht opnieuw bebouwd worden, op voorwaarde, dat deze huisjes (ze worden aangeduid als 'cameren') werden verhuurd, d.w.z. dat deze – met een moderne zegswijze – niet aan de woningvoorraad werden onttrokken. Op de kaarten uit de 16e eeuw staat op deze plaats inderdaad bebouwing aangegeven.

¹ O.A.Sch. inv. 1256*.

² Naar vertaling in Van Berkum, p. 427; O.A.Sch. inv. 1257.

³ Poortenboek, f. CCLXVII.

Bij de stadsbrand op 20 juli 1518 werd het St. Elisabethklooster verwoest. Op 20 maart 1519 maande de bisschop de gelovigen te offeren voor de herbouw van het klooster¹. Herbouwd, zou het complex nog gedurende circa vijftig jaar zijn oorspronkelijke bestemming behouden, namelijk tot 1578, toen het evenals de andere kloosters werd geseculariseerd. Naar een vermelding in het dagboek van de prior van Stein Wouter Jacobsz. werd reeds kort daarna, in april 1579 de kerk afgebroken². In tegenstelling tot het Agnietenklooster, behielden de gebouwen aan de Oude Haven voor een deel hun 'bijzondere' bestemming. Het hoofdgebouw werd ingericht tot oude-vrouwenhuis. Na de opheffing hiervan in 1716 werd deze vleugel in 1726 voor afbraak verkocht³. Het meest zuidelijk gelegen gebouw kwam in gebruik als arsenaal ('s-landsmagazijn'). In 1627⁴ werd op dezelfde plaats een nieuw arsenaal gebouwd. Thans bevindt zich op deze plaats de zuidelijke vleugel van de kazerne aan de Oude Haven.

Het Cellebroederklooster. Het Cellebroederklooster 'Emmaus' lag aan de oostzijde van de Oude Haven ter hoogte van de huidige Provenierstraat. De Cellebroeders, naar hun beschermheilige, de H. Alexius, wel Alexianen geheten, vormde een genootschap van lekenbroeders ten behoeve van de ziekenverpleging en de lijkbezorging. In de volksmond werden ze aangeduid met 'lollaerts'. Of deze broeders, gezien deze benaming in verband gebracht kunnen worden met de meermalen genoemde Lollaardsteeg buiten de stad, kan niet worden vastgesteld. In 1393 kregen de Cellebroeders de beschikking over een huis aan de Oude Haven⁵, dat naar mag worden aangenomen, de kern werd van het latere complex van gebouwen, dat, vergeleken met de andere kloosterterreinen, op een vrij klein erf (ca. 0,1 ha) was gelegen. Van Berkum vermeldt, dat de kerk eerst na 1473, toen de regel van de broeders door paus Sixtus IV werd bevestigd, zou zijn gebouwd⁶. De juistheid van deze veronderstelling kan niet worden aangetoond: de enige vermelding van de kerk dateert, voor zover kon worden nagegaan, uit 1521⁷. Na de opheffing van het klooster werden de gebouwen ingericht tot oude-mannenhuys⁸. De kerk is reeds vóór 1650 afgebroken (kaart van Blaeu).

¹ S. Muller Fzn, Reg. v.h. Arch. der bisschoppen v. Utrecht (722-1528), III (1919), no. 5459.

² Dagboek van broeder Wouter Jacobsz., uitg. I. H. van Eeghen II (1960), p. 766.

³ H. van Berkum, Schoonhoven, p. 438.

⁴ Op.cit., p. 384.

⁵ G. J. Lugard Jr., Schoonhoven, p. 7-8.

⁶ H. van Berkum, Schoonhoven, p. 418.

⁷ O.A.Sch. inv. 1253^{1*}.

⁸ H. van Berkum, Schoonhoven, p. 449.

Het gasthuis. Het gasthuis werd gevonden aan de zuidzijde van de Korte Dijk, ter plaatse van de huidige panden Korte Dijk 7 tot en met 11. Het slechts ca. 25 m diepe perceel strekte zich uit tot de stadsmuur. De omvang van het terrein was met ca. 0,1 ha evenals dat van het Cellebroederklooster bescheiden. In 1357 leende Jan van Blois voor werkzaamheden aan het slot twee hoet kalk van het gasthuis¹; in 1362 is in verband met het gasthuis sprake van het dekken met tegelen². Deze vermeldingen doen vermoeden, dat het gasthuis in Schoonhoven omstreeks het midden van de 14e eeuw gesticht zal zijn. De gasthuiskerk (SS. Spiritus en Maria)³ lag ter plaatse van de tuin naast het huidige pand Korte Dijk 9 en het aangrenzende pand no. 11. Ten westen hiervan was het 'sieckhuis' gelegen⁴. Na de reformatie werden de kerk en de sacristie voor de huisvesting van proveniers geschikt gemaakt⁵. Nadat het complex in 1731 de bestemming kreeg van armhuis en vervolgens na 1776 als kazerne werd gebruikt, werden de gebouwen met inbegrip van de kerk in het begin van de 19e eeuw afgebroken⁶. Het gasthuis bezat verscheidene goederen, zowel huizen in de stad als landerijen daarbuiten; in de eerste helft van de 15e eeuw behoorde tot het gasthuis een 'bouhuis', dat ten noorden van de Korte Dijk tussen de Zevender en de huidige Oranjestraat was gelegen⁷.

Het leprozenhuis. Het leprozenhuis lag buiten de stad aan de westzijde van de Opweg, bij de huidige Spoorsingel. Hoewel reeds uit 1399 een ordonnantie op de leprozen bekend is⁸, is een leprozenhuis op deze plaats eerst in 1440 aanwijsbaar⁹. Het gebouw zal niet lang daarvoor tot stand gekomen zijn, omdat in een vonnis uit 1430 sprake is van 3000 stenen voor de 'lazerusziecken tot hoire tymmeringe'¹⁰. In 1437 maande de magistraat van Schoonhoven tot het geven van aalmoezen ten behoeve van het leprozenhuis¹¹. Door Pieter Sluyter wordt het middeleeuwse complex op zijn kaart van het Hofland (1552) duidelijk weergegeven. Het huis bestond uit een

¹ A.R.A. R.R. no. 5641.

² G. J. Lugard Jr., Schoonhoven, p. 8.

³ J. G. C. Joosting en S. Muller Hzn. Bronnen voor de geschiedenis van de kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen II, Oud. Vad. Rechtsbronnen II, 17 (1915) p. 406.

⁴ O.A.Sch. inv. 1244, Register van renten van het gasthuis, 1591, f. CLXVI.

⁵ Idem, f. CLVIII.

⁶ G. J. Lugard Jr. Schoonhoven, p. 9.

⁷ Vermeld in 1402 en 1445; R.A.U. Arch. Kap. ten Dom, inv. 1309 en 1312.

⁸ O.A.Sch. inv. 1251*.

⁹ Weesboek, f. CXI: hof aan de Opweg 'bij de zieken'.

¹⁰ Poortenboek, f. LVI.

¹¹ O.A.Sch. inv. 1252.

eenvoudig woongebouw aan de Opweg met daarachter, iets hoger opgetrokken, de met een torentje bekroonde kapel. Terzijde lagen enige bijgebouwen van bescheiden afmeting. Volgens Van Berkum werden de gebouwen in 1572 tegelijk met de andere behuizingen langs de Opweg door brand verwoest¹.

Het oude-mannenhuus. Van Berkum vermeldt voor 1558 de aanstelling van manhuismeesters². Inderdaad wordt in het kohier van de tiende penning van 1562 een 'manhuys' aangegeven. Andere gegevens konden hiervan niet gevonden worden. Het huis was gelegen in de Weistraat in het gedeelte tussen de Lopikerstraat en de Stadhuisstraat. Nauwkeuriger is de ligging ervan niet vast te stellen. Reeds werd opgemerkt, dat na de opheffing van het Cellebroederklooster de gebouwen hiervan als oude-mannenhuus in gebruik werden genomen. In het kohier van de tiende penning van 1562 wordt voorts nog genoemd het Heilige-Geestturfhuis, dat eveneens in de Weistraat was gelegen.

Straten en grachten

Onder de openbare ruimten in de binnenstad, die hier kortweg met 'straten en grachten' worden aangeduid, heeft de Haven steeds de belangrijkste plaats ingenomen. In alle opzichten, d.w.z. zowel waar het de verschillende activiteiten van het stedelijk leven betreft, als ten aanzien van de ruimtelijke structuur heeft de Haven door de eeuwen heen het centrum van de stad gevormd. De Haven en de ten noorden van de Dam gelegen Oude Haven mogen gelden als voorbeelden van het type van de stads(binnen)gracht, dat bij uitstek als 'Nederlands' bekend staat. Het dwarsprofiel van dit type is genoegzaam bekend: de gracht met de met bomen beplante stenen walkanten en, aan beide zijden hiervan, de straten en de aaneengesloten bebouwing met de hiervoor gelegen stoepen. Van dit type kunnen in ons land vele voorbeelden genoemd worden. Tot de meest bekende grachten met het genoemde dwarsprofiel behoren de Oude Delft te Delft en het Rapenburg te Leiden, beide van middeleeuwse oorsprong en vervolgens de hoofdgrachten in de 17e-eeuwse stadsuitbreidingen van Amsterdam, de Herengracht, de Keizersgracht en de Prinsengracht. In de omgeving van Schoonhoven vinden we voorts een belangrijke representant van dit type in de Gouwe en de daarop aansluitende Haven te Gouda. Ook de Buiten-

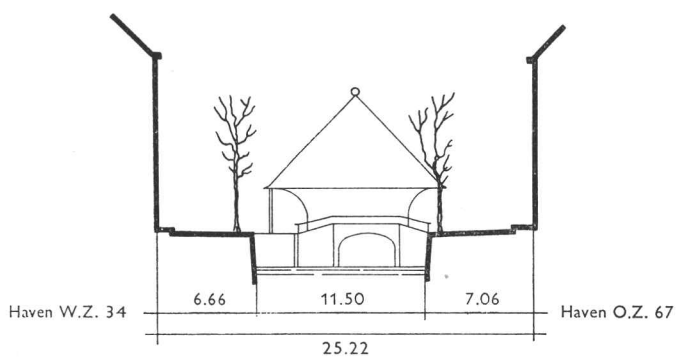
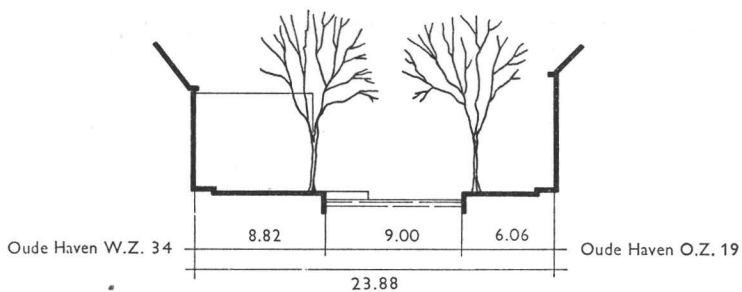
¹ H. van Berkum, Schoonhoven, p. 448.

² Zie vorige noot.

haven te Nieuwpoort bezit een dergelijk profiel, zij het met wat bescheiden afmetingen dan te Schoonhoven en te Gouda worden aangetroffen.

De afstand tussen de voorgevelrooilijnen van de bebouwing langs de Haven in Schoonhoven varieert van ruim 25 tot 29 m. De grootste breedte wordt aangetroffen bij de Stenenbrug. Op de Dam bedraagt de afstand tussen de bebouwing slechts 22 tot 23 m; bij de Oude Haven kunnen afstanden van 24 tot 26 m gemeten worden. De breedte van de gracht (het water) bedraagt bij de Visbrug 10 m, bij de Stenenbrug 11 m en ten noorden hiervan 11 tot 12 m. Ter hoogte van de N.H. kerk versmalt het water zich tot ruim 8 m, een maat, die ook bij de Oude Haven wordt aangetroffen. De gelijksoortige afmetingen blijken in Gouda wat royaler te zijn. Bij de Donkere sluis in het centrum van de stad meet de afstand tussen de bebouwing 29 m, bij het gedeelte van de Gouwe tussen deze sluis en de Vismarkt 27 m en vervolgens in de bocht bij de Keizerstraat 29 tot 30 m. Bij de Haven vinden we ten zuiden van de Donkere sluis 30 m; voorts in de richting van de Hollandse IJssel 32 tot 33 m. De breedte van de gracht meet aan beide zijden van de Donkere sluis ruim 12 m; voor het overgrote deel, zowel van de Haven als van de Gouwe blijkt deze maat echter wat groter te zijn, namelijk 15 tot 16 m. In Nieuwpoort bedraagt de afstand tussen de bebouwing aan de Binnenhaven 22 tot 23 m; aan de Buitenhaven (over een lengte van ca. 90 m) 24 tot 26 m. Vervolgens verbreedt het profiel van de Buitenhaven zich in de richting van de Lek over een afstand van ca. 45 m tot ruim 40 m. De breedte van de Buitenhaven (het water) bedraagt ruim 9 m; de breedte van de Binnenhaven bedraagt evenwel slechts 5 tot 6 m. Deze geringere breedte kan, zoals hierna zal blijken, in verband gebracht worden met de grastaluds, die bij de Binnenhaven te Nieuwpoort het water begrenzen.

Ofschoon in de gegeven maten verschillen optreden, zijn deze alle (de genoemde 40 m bij de Buitenhaven te Nieuwpoort uitgezonderd) van dezelfde orde van grootte. Zo kan de maat van 26 tot 27 m zowel te Schoonhoven, te Gouda als te Nieuwpoort gemeten worden. Een zelfde maat vinden we overigens ook tussen de gevels aan het Noordeinde (het verlengde van de Oude Delft) te Delft. De afstanden tussen de bebouwing aan de Oude Delft blijken in het algemeen wat geringer te zijn, namelijk bij de Nieuwstraat ca. 25 m en bij het Bagijnhof ca. 24 m. De genoemde 25 m vinden we vervolgens bij de Koornmarkt (eveneens te Delft) ter hoogte van het Oude- en Nieuwe Gasthuis, 24 m bij dezelfde gracht ter hoogte van de Molsteeg en bij de Voorstraat ter hoogte van de Kolk. De voorbeelden van het '25 m-profiel' kunnen nog met verscheidene worden uitgebreid, zoals de Mient te Alkmaar (25-26 m), de Voorhaven

Figuur 8 – Dwarsprofielen over de Oude Haven, de Haven en de Voorhaven te Schoonhoven, schaal 1:500. Maten in meters.

te Edam (24-26 m), de Voorstreek te Leeuwarden (25-29 m), de Appelmarkt te Bolsward (25-28 m), de Melkmarkt te Zwolle (24-25 m), de Haven (bij de Markt) te Oudewater (29 m) en de Vliet (tussen de Brouwerstraat en de Koestraat) te Rijnsburg (24-26 m). Deze grachten of grachtgedeelten hebben gemeen, dat zij in oorsprong uit de Middeleeuwen dateren, behoren of behoorden tot de 'hoofd'grachten van de nederzettingen en dat zij vanaf het moment dat er van bebouwing langs deze grachten sprake is geweest, gefungeerd hebben als scheepvaartkanalen, dan wel ten behoeve van het verkeer te water zijn gegraven.

Voorts blijkt, dat bij de grachten, die in de Middeleeuwen van mindere betekenis waren, de afstand tussen de te weerszijden gelegen bebouwing geringer was, zoals te Leiden bij de Hooigracht (19-20 m), de Middelste gracht (13-15 m) en de Uiterste gracht (14-16 m). De laatst genoemde maat wordt ook gevonden bij de Laat te Alkmaar. Een breedte van ca. 20 m blijken de tot binnengrachten getransformeerde poldersloten binnen de stad Delft te bezitten: het Rietveld (18-20 m), de Vlamingsstraat (20 m), de Molslaan (21 m) en de Gasthuislaan (21-22 m). De laatst genoemde maten, benevens die van de Hooigracht in Leiden, komen wonderwel overeen met de breedte, die werd vastgesteld voor een gracht in de stadsuitbreiding van Leiden van 1386 (ten westen van het Rapenburg). De totale breedte van deze gracht moest 5 roeden, d.w.z. ca. 19 m bedragen¹. Anderzijds vinden we grachten met het hiervoor geschetste dwarsprofiel, die eveneens in oorsprong uit de Middeleeuwen dateren, doch waarvan de afstand tussen de gevelwanden aanzienlijk groter is dan de meermalen genoemde 25 tot 30 m. Zo bedraagt de breedte van het Rapenburg te Leiden 37 tot 38 m. Deze maat wordt ook gevonden bij de Herengracht in dezelfde stad; de Oude Vest meet zelfs ruim 40 m. Het betreft hier grachten, die als stadsverdedigingsgracht zijn aangelegd. De grotere totale breedte van het profiel kan bij deze grachten verklaard worden uit de grotere breedte van het water, die oorspronkelijk, d.w.z. ten tijde van de oude functie, ten minste 20 m bedragen zal hebben (z. p. 178). Overeenkomstige maten worden ondermeer aangetroffen bij de Oude Vest te Alkmaar en de Burgel te Kampen, eveneens voormalige vestinggrachten.

Uit de aangehaalde voorbeelden blijkt duidelijk, dat de afstand tussen de bebouwing langs de verschillende grachten niet 'toevallig' kan zijn, d.w.z. uitsluitend bepaald door lokale omstandigheden, doch dat sprake is geweest van een bepaalde maatvoering, die bij de hoofdgrachten tot een totaalmaat van ca. 25 m heeft geleid, bij de secundaire grachten tot maten

¹ W. B. Peteri, *Overheidsbemoeiingen met stedenbouw*, p. III.

van 15 tot 20 m¹. Terugkerend tot Schoonhoven, zal aan de hand van de profielen van de Haven en de Oude Haven worden nagegaan, wat omtrent deze maatvoering meer in detail kan worden achterhaald.

Zowel ten noorden als ten zuiden van de Dam bedraagt de breedte van de gracht ca. 8 m. De walkanten van beide grachtgedeelten (resp. de Oude Haven en de Haven) liggen hierbij vrijwel in elkaars verlengde. Aan de westzijde van de Haven is bij de N.H. kerk de oeverlijn reeds in de Middeleeuwen gefixeerd door daar ter plaatse gelegen bebouwing, die voor de eerste maal in 1420 vermeld wordt. In genoemd jaar wordt in het Weesboek een 'camer voor de kerk' genoemd², die in 1450 (of 1451) weer wordt vermeld als 'een camer t eynde dat choer van der kerke'³. In 1450 blijkt tevens, dat ten noorden van dit huisje een tweede woning was gelegen. Vervolgens blijkt, dat in 1561 'Op de Havenkant' een vijftal huisjes waren gelegen, benevens het, in de 18e eeuw als zodanig aangeduide, 'Koffiehuis', dat naast het sluishuisje aan de zuidzijde van de Dam was gebouwd⁴. Onmiddellijk ten zuiden van deze bebouwing bevond zich in 1491 een steiger⁵. Van deze steiger is verder niets bekend. Slechts in het keurboek van 1557 wordt bepaald, dat een schip, dat op 'die steyger' vastzit, beboet zal worden⁶. Er is evenwel geen zekerheid, dat deze bepaling de genoemde steiger in de Haven heeft betroffen. Dat zich ten zuiden van de bebouwing aan de Havenkant in 1491 een steiger bevond wijst erop, dat reeds op het einde van de 15e eeuw de Haven zich daar verbreedde van ruim 8 m tot ruim 11 m. Tevens wijst de bebouwing aan de Havenkant erop, dat de maat van ca. 11 m niet oorspronkelijk kan zijn. Het ligt hierbij voor de hand te veronderstellen, dat de walkant, die we nu nog bij de N.H. kerk aantreffen, zich eertijds (vóór 1491) in zuidelijke richting heeft voortgezet. Het is in dit opzicht opmerkelijk, dat de westelijke kade van de Haven

¹ De voorgaande maten betreffen alle middeleeuwse grachten. Ondermeer bij de grachten, die in de 17e eeuw in Amsterdam zijn aangelegd, blijken de overeenkomstige afmetingen aanzienlijk groter te zijn. De totale afmetingen van de profielen van de hoofdgrachten (Herengracht enz.) bedragen meer dan 40 m; de breedte van de grachten in de Jordaan ('secundaire' grachten) meet 25 tot 30 m. De vergroting van de maten, die voor de 17e eeuw signaleerd kan worden, blijkt vervolgens duidelijk uit het profiel van het (gedempte) Levendaal te Leiden. De afstand tussen de bebouwing langs het middeleeuwse gedeelte van deze voormalige gracht bedraagt ca. 18 m, langs het gedeelte in de uitleg van 1659 ca. 27 m.

² Weesboek, f. LVII. vs.

³ Weesboek, f. CXXVII.

⁴ Het Koffiehuis, waarvan de laat-gotische gevel aan de Dam in 1733 werd uitgetekend door Abraham de Haan (als gravure van Hendrik Spilman te vinden in 'Het verheerlijkt Nederland' 1745-1774), werd in 1824 als laatste van de huizen 'Op de Havenkant' en aan de zuidzijde van de Dam afgebroken (L. F. Teixeira de Mattos, *De Krimpenerwaard*, p. 563).

⁵ Weesboek, f. CLXXXIIIb: 'Een huis aan het kerkhof op het hoekje, noordwaarts van de steiger'.

⁶ O.A.Sch. inv. 207, f. CXIX.

smaller is dan de oostelijke; aan de Oude Haven daarentegen blijkt de westelijke kade ca. 1 m breder te zijn dan de oostelijke. Bij deze veronderstelling kan voor de Haven een oorspronkelijke breedte, vrijwel gelijk aan de huidige breedte van Oude Haven d.w.z. van ca. 8 m, aangehouden worden.

Bij het aanleggen van een riolering aan de oostzijde van de Oude Haven in 1962 werden op verschillende niveau's straatlagen aangetroffen, waarvan als oudste een bestrating met veldkeien mag gelden, die zich ter hoogte van het pand Oude Haven 11 op een diepte bevond van 1,05 m onder het huidige maaiveld (straatpeil). Bij genoemd huis was dit straatje afgedekt door een laag grijs-geel zand met puinsporen tot een hoogte van 0,95 ÷, een aanwijzing voor een later aangebrachte bestrating, waarvan inderdaad voor het pand Oude Haven 21 op 0,90 ÷ resten werden aangetroffen. Voorts bleek, dat langs het water deze straatlaag, bestaande uit secundair gebruikte baksteen met een dikte van ca. 6 cm en een breedte van 13 tot 14 cm, onder een hellingshoek was gelegen van ca. 1 : 4. Op twee meter van de walkant lag de laag op 1,20 m onder het maaiveld. Uit deze gegevens kan worden berekend, dat de breedte van het naar het water hellende gedeelte van de straat 3 tot 3,50 m heeft bedragen (bij de huidige breedte van het water), tevens dat, rekening houdend met enige zakking van de straat, het hierbij behorende peil van het water in de Oude Haven gelegen kan hebben op 0,70 tot 0,50 m ÷ N.A.P. Het dwarsprofiel van de Oude Haven met hellende walkanten (indien althans wordt aangenomen, dat ook eertijds de westzijde een talud heeft gehad) doet sterk denken aan het profiel van de Binnenhaven te Nieuwpoort, waar evenwel de taluds niet verhard zijn. De breedte van de taluds bedraagt ook hier 3 tot 3,50 m; de helling hiervan varieert met het peil van de straat, dat zich bij het raadhuis op ca. 2 m + N.A.P. bevindt, bij het zuidelijke einde van de gracht op ca. 0,50 m ÷ N.A.P. Tevens kan hierbij gedacht worden aan het profiel van de Vliet te Rijnsburg waar eveneens grastaluds worden aangetroffen met een breedte tot ruim 4 m.

Het is nu aan de hand van deze vergelijkingen verleidelijk te veronderstellen, dat de profielen van de Binnenhaven te Nieuwpoort en de Vliet te Rijnsburg een vroegere fase vertegenwoordigen in de ontwikkeling tot het profiel, dat aan het begin van deze paragraaf is omschreven; tevens, dat de dimensionering van de onderdelen in het oudere profiel hebben geleid tot de gesignaleerde totaalmaat van ca. 25 m. Deze totaalmaat zou dan kunnen zijn opgebouwd uit 7 tot 8 m voor het water (de gracht), $2 \times 3,50$ m voor de taluds, $2 \times 3,50$ m voor de wegen en $2 \times 1,50$ m voor de voorerven (stoepen). Deze maten mogen slechts gelden om de gedachten te

bepalen, aangezien bij een zelfde totaalmaat uiteraard een enigszins afwijkende maatvoering mogelijk was. Toch kan worden geconstateerd, dat deze afwijkingen van het 'theoretische' profiel niet groot geweest kunnen zijn. Enerzijds blijkt, dat bij een grotere breedte van het water, zoals bij de Haven te Gouda en bij de grachten, die oorspronkelijk een verdedigende functie hadden, zoals het Rapenburg te Leiden, de afstand tussen de bebouwing aan beide zijden van de gracht groter is dan de 25 m, die hier als uitgangspunt is genomen; anderzijds blijkt bij een grotere afstand van de bebouwing aan de gracht tot het water, globaal gesteld een afstand groter dan 10 m, een wijziging van het profiel te hebben plaatsgevonden, doordat tussen het water en de weg langs de gracht bebouwing werd gesticht. Als voorbeeld van dergelijke ontwikkeling in een '25 m-profiel' kan de Haven in IJsselstein genoemd worden, waar tussen de Haven en de Voorstraat een aaneengesloten bebouwing is tot stand gekomen. Een goed voorbeeld van dit als 'tweede' aan te duiden profiel wordt vervolgens gevormd door de Oude- of Voorstraatshaven te Dordrecht. De afmetingen van de verschillende onderdelen van het profiel zijn hier aanmerkelijk groter, dan te IJsselstein, het principe is evenwel hetzelfde. Ten aanzien van het laatstgenoemde profiel kan nog worden gesteld, dat de bebouwing, die nu langs het water wordt aangetroffen, een latere toevoeging in het profiel vormt. In 1293 werd namelijk bepaald, dat over een bepaalde afstand langs de Voorstraatshaven (waarschijnlijk vanaf de Visbrug tot bij de Grote Kerk) niet mocht worden gebouwd en dat de reeds bestaande huizen moesten worden afgebroken¹. Voorts blijkt, dat in 1369 tussen de Voorstraat en de Wijnhaven ter hoogte van de huidige Nieuwkerkstraat houttuinen waren gelegen².

Uit het voorgaande kan worden afgeleid, dat de afstand tussen het water en de bebouwing langs de gracht bepalend is geweest voor de ontwikkeling tot profiel I, dan wel tot profiel II, tevens dat bij een relatief geringe maat van deze afstand, wat leidde tot profiel I bij de volledig ontwikkelde gracht, de breedte van het water in een zekere relatie staat tot de totale breedte van het profiel. Zo kan bij de Oude Haven en de Haven te Schoonhoven de oorspronkelijke breedte van het water, ten bedrage van 7 tot 8 m, in verband gebracht worden met de totale breedte van het profiel van ruim 25 m. Daar de laatst genoemde maat bij vele 'hoofd'-grachten uit de Middeleeuwen wordt aangetroffen, kan de genoemde 7 tot 8 m voor de gracht als een gangbare maat gedurende een bepaalde tijdsperiode worden aangewezen.

¹ O.H.Z. II, no. 870.

² J. L. van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, I, p. 90.

Evenals voor de 'norm', die eerder voor de diepte van de huiserven onderkend kon worden (40 tot 50 m) is het zeer moeilijk de factoren aan te wijzen, die tot deze maatvoering hebben geleid. Aangezien in Schoonhoven de Haven en de Oude Haven (annex de Botersloot) ten behoeve van de scheepvaart werden gegraven, mag verondersteld worden, dat bij het bepalen van de breedte van Haven etc. rekening is gehouden met de door deze scheepvaart gestelde eisen. Het is echter opmerkelijk, dat voor de watergangen in de Krimpenerwaard een breedte van 6 tot 8 m eveneens gangbaar blijkt te zijn¹. Een maat van ruim 7 m vinden we ook voor de breedte van de Kerkvliet, de watergang van Lopik, in een akte van 1293². Voorts werd in 1367 een maat van 2 roeden voorgeschreven als minimum breedte voor de Linschoten binnen Oudewater³.

Klaarblijkelijk voldeed de breedte van ca. 2 roeden, die voor belangrijke watergangen noodzakelijk werd geacht, aan de eisen, die gedurende de 13e eeuw door de binnenscheepvaart werden gesteld. In 1367 werd de Linschoten bevaren door 'ligtschuyten met horen laste van koorn of met anderen last', d.w.z. door kleine schepen, 'lichters', waarvan de lading op een bepaalde plaats (hier Oudewater) in rivierschepen of zeeschepen werd overgebracht. De afmetingen van deze schepjes waren zeer bescheiden. De wijdtte hiervan zal de 2 m niet ver te boven gegaan zijn. Ook de grotere schepen voor de binnenvaart en voor de vaart op de rivieren zullen gedurende de 14e eeuw en zeker gedurende de 13e eeuw nog gering van omvang geweest zijn. Voor de wijdtte van deze schepen kan gedacht worden aan een maat van ca. 3 m⁴. Evenals te Oudewater zal men in de 13e eeuw in Schoonhoven, gezien de geringe wijdtte van de schepen voor de binnenvaart, in eerste instantie met een breedte van 7 tot 8 m voor de Haven volstaan kunnen hebben. In dit licht bezien is ook de grotere breedte van de Gouwe en de Haven in Gouda duidelijk. Deze grachten moesten voldoen aan de

¹ W. F. J. den Uyl, *De Lopikerwaard*, II, p. 20.

² Ob.St.U. no. 2589: 'Dat sij (Lopik) horen waterganck selen hebben vier ende twintich voete wijt...'

³ Van Mieris III, p. 210 en 211.

⁴ Omtrent de afmetingen van de middeleeuwse schepen is nog slechts weinig bekend. Dit geldt in het bijzonder voor de schepen van de binnenvaart. (zie: G. C. E. Crone, *Nederlandsche binnenschepen* (1944), hfdst. II: Historisch overzicht). Enig inzicht in de dimensionering van bedoelde schepen kan echter verkregen worden door vergelijking met de afmetingen van gelijksoortige, qua type zeer oude schepen, die nog in onze tijd de binnenwateren bevaren, of eerst sinds kort zijn uitgestorven. De kleinste typen betreffen de Punter of Landschuit en de Boerenplaat, resp. met een wijdtte van 1,60 m en 2,56 m (naar voorbeelden in: H. C. A. van Kampen en H. Kersken Hzn, *Schepen die voorbijgaan* (1927), p. 205, 210 en 216). Vervolgens kan gewezen worden op de Bok en de Westlander met een wijdtte van resp. ruim 3 m en 2,85 m (beschreven en afgebeeld in het genoemde werk van G. C. E. Crone, p. 90 en 91).

eisen van de grotere schepen, die in de 13 eeuw van de bekende binnenvaartroute door Holland gebruik maakten¹.

Ongetwijfeld mag ook een relatie verondersteld worden tussen de wijdte van de schepen en de doorvaartopeningen van de overkluizingen, zoals die ook te Schoonhoven worden aangetroffen (de Dam en de Stenenbrug). De wijdte van huidige overkluizingen in Schoonhoven bedraagt 3,90 m. De dagwijdte van de Visbrug bedroeg, voor de verbouwing van deze brug in de dertiger jaren, 3,80 m². De verbinding tussen de Oude Haven en de Haven kwam, zoals eerder werd vermeld (p. 102) tot stand, nadat Jan van Henegouwen hiertoe in 1349 vergunning had verleend. Er is aanleiding te veronderstellen, dat dagwijdte van de toenmaals aangelegde sluis overeenkwam met de wijdte van de huidige overkluizing. Een vrijwel gelijke dagmaat (3,80 m) wordt namelijk aangetroffen bij het sluisje in de Linschoten binnen Oudewater (gelegen bij het Amsterdamse Veer). De maat van 3,80 m komt overeen met de wijdte, die in 1367 voor deze sluis werd vastgesteld bij een overeenkomst van het Grootwaterschap Woerden en de stad Oudewater³. De in genoemd jaar te vernieuwen sluis zou een doorvaartbreedte verkrijgen van 14 voet. Wanneer hierbij gerekend is met de Stichtse roede van 14 voet ten bedrage van 3,757 m⁴, dan komt deze maat overeen met de huidige wijdte. Schepen tot een wijdte van ca. 3 m hebben van deze doorgangen gebruik kunnen maken. Het is wellicht niet toevallig, dat bij de genoemde dagmaten van de Visbrug, de Stenenbrug en de Damsluis, de breedte waarop de Haven gebracht is 10 tot 12 m bedraagt. Bij deze breedte was voor schepen tot een wijdte van 3 m de doorvaart nog mogelijk, terwijl aan beide zijden van de gracht op dezelfde hoogte schepen waren afgemeerd.

De mogelijkheid iets omtrent de ondergrond van de kaden langs de Haven en de Oude Haven te weten te komen, is beperkt gebleven tot de oostzijde van de Oude Haven. De vraag of eertijds ook langs de Haven bestrate taluds werden aangetroffen, moet onbeantwoord blijven. Evenmin kan worden achterhaald, wanneer de kademuren in eerste aanleg tot stand zijn gekomen. Wellicht kunnen toch twee vermeldingen in het Weesboek, beide uit 1495, hierop betrekking hebben. In beide notities wordt gesteld, dat geld was voldaan voor 'het metselen van de muur in de Haven'⁵.

¹ Verg. H. Brugmans, *De binnenvaart door Holland in de dertiende eeuw*, p. 95; deze binnenvaart was in de 14e eeuw niet meer van grote betekenis (p. 90).

² L. F. Teixeira de Mattos, *De Krimpenerwaard*, p. 548.

³ Zie noot 3, vorige pag.

⁴ In 1562 werd in Oudewater een roede van 14 voet gebruikt; zie: A. A. Beekman, *Dijk- en Waterschapsrecht*, p. 1391.

⁵ Weesboek, f. CLXXXVI en CXCvB.

De nalatenschappen, waaruit deze gelden werden voldaan, betroffen tevens twee huizen, waarvan er één aan de westzijde, de andere aan de oostzijde van de Haven was gelegen. De bedragen waarvan sprake is, zijn echter zeer klein, wat de betekenis van deze gelden duister maakt. Vervolgens kan in dit verband nog melding gemaakt worden van 'het diepen van de Haven aan de muur' in 1497¹. Zeker wanneer eerst op het einde van de 15e eeuw de kademuren langs de Haven zijn aangelegd, zullen hieraan houten beschoeiingen zijn voorafgegaan. Wat betreft Schoonhoven is hiervan helaas niets bekend. Wel kan worden vastgesteld, dat de Stenenbrug in eerste aanleg reeds uit de 14e eeuw dateert, aangezien we deze overkluizing in 1387 onder de benaming 'Stenenbrug' vinden vermeld². Daar gedurende de 15e eeuw regelmatig huizen aan of op de Stenenbrug worden vermeld, mag worden aangenomen, dat daar ter plaatse reeds in de 15e, wellicht al in de 14e eeuw, de Haven over een aanzienlijke lengte (de huidige lengte bedraagt 45 m) was overkluisd. Omtrent de Dam met een huidige lengte van ruim 50 m kan hetzelfde worden geconcludeerd. Niet kan worden aangetoond, of de laatstgenoemde overkluizing een direct gevolg is geweest van de aanleg van de 'spoye' in of kort na 1349. Omtrent de bomen, die in het huidige grachtprofiel een belangrijk onderdeel vormen, kan worden opgemerkt, dat deze, naar blijkt uit de kaart van Guicciardini, reeds in het derde kwart van de 16e eeuw het grachtbeeld verrijkten. Op de genoemde plattegrond wordt voor de Haven aan beide zijden een beplanting aangegeven; voor de Oude Haven slechts aan de oostzijde, behoudens een enkele boom aan de andere zijde.

De overige waterlopen in de binnenstad van Schoonhoven, de Havensloot en de Zevender, zijn steeds van ondergeschikte betekenis geweest. De breedte van de Havensloot varieert op het kadastrale minuutplan van 2,5 tot 3 m, van de Zevender tussen 2 en 3 m. De Havensloot is van ouds een 'sloot' geweest (p. 53) en werd ook als zodanig aangeduid. De breedte ervan zal weinig wijzigingen ondergaan hebben. Ook in Gouda vinden we soortgelijke sloten met een overeenkomstige breedte op het kadastrale minuutplan, zo langs de Vogelenzang en de Zak. Reeds in een keur, die in oudste versie terug kan gaan tot het midden van de 14e eeuw, blijkt de breedte van deze 'waterschappen' bepaald te zijn op 8 voet³. De Zevender zal reeds vroeg tot de smalle sloot geworden zijn, die op de latere kaarten wordt afgebeeld. Op de kleine erven tussen de Zevender en de Oranjestraat (Cloostersteeg) was reeds in 1421 bebouwing gelegen⁴.

¹ Weesboek, f. cxv. ² Weesboek, f. II.

³ C. J. de Lange van Wijngaarden, Gouda, II, p. 24-25.

⁴ Poortenboek, f. cxxxii.

In het Marktveld bezat Schoonhoven gedurende de Middeleeuwen een tweede openbare ruimte van aanzienlijk formaat. Dit Marktveld, met afmetingen van ca. 70 bij 80 m, moet gezien worden in verband met het onmiddellijk ten noorden hiervan gelegen kasteel. We zagen (p. 57), dat de hofstedegelden van het Marktveld in een afzonderlijke post werden verantwoord; vervolgens kon aan de hand van de grootte van de tijsbedragen worden geconcludeerd, dat het merendeel van de bebouwing aan het Marktveld gedurende de eerste helft van de 14e eeuw tot ontwikkeling is gekomen. De benaming suggereert een gebruik als 'markt'. We kunnen denken aan de drie jaarmarkten, die reeds in 1357 worden vermeld. Gesteld kan slechts worden 'suggereert', omdat hierover niets bekend is. Bij de aanvang van de 15e eeuw blijkt de benaming 'Marktveld' vervangen te zijn door 'Plaats', een aanduiding, die zich tot in de 17e eeuw zou handhaven. De oorzaak van deze naamsverandering is niet duidelijk.

Het Marktveld in Schoonhoven heeft zich niet tot een 'plein' ontwikkeld, zoals bijvoorbeeld het geval geweest is bij de marktvelden in Gouda en Delft. Integendeel wordt de indruk gewekt, dat het Marktveld evenals het kasteel in de 15e en de 16e eeuw geleidelijk aan belang heeft ingeboet. Het is in dit verband tekenend, dat aan deze ruimte geen enkel gebouw met een 'bijzondere' bestemming tot stand is gekomen. De situering van het doelengebouw, overigens eerst gebouwd in de 17e eeuw, kwam voort uit de ligging van het doelterrein. Voor het nieuwe stadhuis werd in 1452 een ligging aan de Haven (de Stenenburg) geprefereerd boven een 'vrije' situatie op het Marktveld (toen de Plaats), zoals we die bijvoorbeeld in Gouda aantreffen.

In 1492 is sprake van 'oude huijskens' aan de westzijde van de Plaats. Deze werden in dit jaar met het terrein ten noorden hiervan tot aan de Stinkvliet door de stad overgedragen aan het St. Elisabethklooster (p. 160). In 1562 werden vervolgens de huizen aan de Plaats relatief laag getaxeerd ten behoeve van de heffing van de tiende penning; niet alleen t.o.v. de bebouwing aan de Haven, doch ook t.o.v. bijvoorbeeld de huizen aan de Korte Koestraat (p. 147). Het drietal smeden, dat in dit jaar aan de Plaats woonachtig was (p. 136) doet vermoeden, dat de Plaats toen voornamelijk als wagenplein in gebruik was. Niet lang daarna, in het laatste decennium van de 16e eeuw, werd de bebouwing aan de noordzijde van de Lopikerstraat over de Plaats doorgetrokken¹. Op de kaart van Blaeu zien we, dat ook achter deze bebouwing nog enige huizen zijn gebouwd. Wat toen

¹ Op de kaart van Guicciardini staat deze bebouwing nog niet aangegeven; in het pand Lopikerstraat 34 vermeldt een gevelsteen het jaartal 1592.

nog als 'Plaats' resteerde was het terrein, dat eertijds aan het St. Elisabeth-klooster was geschonken, en dat ten gevolge van de secularisatie van de goederen van dit convent weer aan de stad was teruggekomen.

Op 28 juni 1408 vergunde Margaretha van Cleef, die toenmaals de stad in lijftocht had, dat de stad 'tot alle poirten uit die gemeyne wege met steen straten moigen, ten besten oirbair'¹. Dit is een van de weinige schriftelijke gegevens, die omtrent de straten en wegen uit de Middeleeuwen bewaard zijn. Volkomen incidenteel is voorts de vermelding uit 1421, dat in de Cloostersteeg een huisje moest worden afgebroken om de straat 'te rumer te wesen'². Pas aan de hand van het kadastrale minuutplan kan men een goed inzicht krijgen in details van het stratenplan, zoals de breedte van de straten en de rooilijnen van de langs deze straten gelegen bebouwing.

De Havenstraat meet op dit plan tussen de Havensloot en de huizen langs de Havenstraat nauwelijks 5 m. Wanneer bedacht wordt, dat in deze 5 m de stoepen en de walkant (langs de Havensloot) begrepen waren, dan moet bij de aanleg van de bebouwing wel van een minimum maat voor de 'gemene weg' zijn uitgegaan. Dit is niet geheel onverklaarbaar, omdat bij een reeds door de landelijke verkaveling vastgelegde maat in het profiel: straat - bebouwing - achtererf, een wat ruimere afmeting van de straat slechts ten koste van de diepte van de huiserven kon worden vastgesteld. Een grotere breedte bezit de Koestraat. Het is evenwel mogelijk, dat de Koestraat eertijds hetzelfde profiel heeft gehad als de Havenstraat. De 8 m, die voor de breedte van deze straat gemeten kan worden, komt dan voort uit ca. 3 m voor de sloot, die aan de achterzijde van de erven aan de Haven-Oude Haven heeft gelegen, en ca. 5 m voor de weg (annex voorerven). De breedte van de Nes, die omstreeks 1325 werd gerooid, is waarschijnlijk oorspronkelijk. Een breedte van 7 tot 8 m (ca. 2 roeden) was een gangbare maat voor de in die tijd, en ook nog later, gerooide straten. Het ligt voorts volkomen voor de hand, dat deze breedte eveneens wordt aangetroffen bij het gelijktijdig met de Nes aangelegde oostelijke einde van de Lopikerstraat. Hetzelfde mag gelden voor de Korte Dijk. Klaarblijkelijk heeft men aan het einde van de 16e eeuw de maat van 2 roeden voor een belangrijke straat niet meer voldoende geacht. Bij de eerder genoemde bebouwing op de Plaats aan de noordzijde van de Lopikerstraat (tussen de Doelenstraat en de Varkensmarkt) werd de afstand tussen de bebouwing bepaald op 9 tot 10 m.

De voorgevelrooilijnen in de verschillende straten vertonen op het kadastrale minuutplan de kleine wisselvalligheden, die karakteristiek zijn

¹ O.A.Sch. inv. 776*.

² Poortenboek, f. cxxxii.

voor de stratenplannen van het merendeel der oude steden in ons land. Reeds werd gewezen op variaties in de afstand tussen de voorgevels van de huizen aan de Haven en de Oude Haven. Doch ook in straten, zoals de Koestraat, de Havenstraat en de Nes, blijken rechte rooilijnen over afstanden van enige importantie niet voor te komen. Het zoeken naar een verklaring voor deze 'golvende' voorgevelrooilijnen wordt zeer bemoeilijkt door het gebrekkige inzicht, dat ten aanzien van de ontwikkeling van de bebouwing gedurende de Middeleeuwen kan worden verkregen. Toch is het voor Schoonhoven mogelijk enige factoren aan te geven, die op plaatsen waar een rechte rooilijn voor de hand zou liggen, mede tot de genoemde wisselvalligheden hebben geleid.

Voor een belangrijk deel zijn de hier beschouwde afwijkingen voortgekomen uit de ligging van de oudste bebouwing, die in detail verschilde van die, welke wij op het kadastrale minuutplan aantreffen. Het is immers zeer goed te aanvaarden, dat op de relatief brede oorspronkelijke huiserven de bebouwing in eerste instantie niet aaneengesloten is geweest. Bij deze vrijstaande bebouwing ligt het voorts voor de hand, dat de afstand tussen de voorgevels en de as van de weg kleine variaties heeft vertoond. Bij de landelijke bebouwing met geheel vrij op de erven gelegen opstallen, is dit nog een veel voorkomend verschijnsel. Bij de geleidelijke ontwikkeling tot een aaneengesloten bebouwing, zoals in het centrum van Schoonhoven heeft plaatsgevonden, was het bij de gebruikelijke wijze van rooien van de voorgevels van de nieuw te bouwen panden, namelijk op de voorgevels van de naast gelegen panden¹, niet mogelijk een volkomen rechte rooilijn te verkrijgen.

Voor de bebouwing in de oudste kern van de stad, ondermeer voor de bebouwing aan de Haven tussen de Stenenbrug en de Dam, kan nog een andere oorzaak, die met de hiervoor genoemde overeenkomt, aangewezen worden. Zoals eerder werd opgemerkt (p. 66), vormen de perceelscheidingen aan beide zijden van dit gedeelte van de Haven een scheve hoek met de lengteas van de gracht. Ten gevolge hiervan staan de begrenzingen van de erven aan de wegzijde niet loodrecht op de zijbegrenzingen van de percelen. Het blijkt, dat bij een dergelijke vorm van de percelen de richting van de zijbegrenzingen bepalend was voor de situering van de bebouwing, in zoverre, dat de zijgevels van de gebouwen evenwijdig of nagenoeg evenwijdig aan de zijgrenzen werden uitgezet. We vinden deze wijze van situering in het landelijke gebied bij de boerderijen en in de dorpen bij de

¹ Van een dergelijke wijze van rooien geeft Peteri ondermeer een voorbeeld uit 1429, betreffende bebouwing aan het Rapenburg te Leiden; W.B. Peteri, Overheidsbemoeiingen met stedenbouw, p. 100.

(oudere) vrijstaande bebouwing. Ook evenwel in het stedelijke Nieuwpoort aan de Binnenhaven. Aan de westzijde van deze gracht staan de erfscheidingen loodrecht op de weg, aan de oostzijde vinden we, evenals in Schoonhoven, een scheve hoek. Aan de westzijde is nu de rooilijn vrijwel recht; de huizen en schuren, deels in gesloten en deels in open bebouwing, staan keurig in het gelid. Aan de oostzijde kunnen daarentegen verscheidene sprongen in de rooilijn geconstateerd worden, omdat nagenoeg alle huizen, bij een rechthoekige hoofdvorm, zich gericht hebben naar de zijbegrenzings van de erven. Een soortgelijke ligging kan ook bij enkele panden aan de Haven in Schoonhoven worden teruggevonden, ondermeer bij de panden Haven 31, 59, 65 en 69. De voorgevel van het pand no. 67 vormt hierbij tussen de twee laatstgenoemde panden een duidelijke verbindingsschakel: het is een voorbeeld van een huis, waarvan de voorgevel geroid is op de voorgevels van de naast gelegen panden.

Tenslotte kan een factor van geheel andere aard genoemd worden. Wanneer de belangen van de particulier hiertoe aanleiding gaven, zal deze niet hebben geschroomd te trachten zijn opstellen ten koste van de openbare weg te vergroten. Gewezen kan worden op de vermelding in het Poortenboek uit 1495, waaruit blijkt, dat een huis op de Stenenbrug 1,5 voet in de richting van de straat was vergroot (p. 85). De stedelijke overheid stelde hieraan paal en perk en deed de eigenaar beloven, dat hij langs de voorgevel geen stoep zou aanleggen, noch dat hij luifels zou aanbrengen. Een tweede voorbeeld van een dergelijke drang tot expansie werd gevonden bij het in 1960 verbrande pand Lopikerstraat 2. Het bleek, dat de oudste muur ongeveer 50 cm binnen de voorgevelrooilijn van het belendende pand Lopikerstraat 4 was gelegen. Daar de voorgevel van no. 2 vóór de brand enige decimeters vooruit lag ten opzichte van no. 4, moet het pand Lopikerstraat no. 2 sedert het einde van de 14e eeuw of het begin van de 15e eeuw met circa één meter ten koste van de straat zijn vergroot.

Het was de taak van de stedelijke overheid te waken over het algemeen belang. Peteri heeft reeds in 1913 in zijn dissertatie 'Overheidsbemoeiingen met stedenbouw tot aan den Vrede van Munster' voldoende materiaal bijeen gebracht om te kunnen vaststellen, dat de stedelijke overheid in de verschillende zaken de stedenbouw aangaande, waaronder de zorg omtrent de straten en de rooilijnen, in de hier beschouwde periode regelen is opgetreden¹. De overheid van Schoonhoven zal, ofschoon hiervan zeer weinig bekend is, in deze zorg niet zijn achtergebleven. Voor de situatie bij de Stenenbrug komt in dit opzicht nog een bijzonder aspect naar voren. Het

¹ Zie in het bijzonder de hoofdstukken 6 en 7.

is niet onmogelijk, dat de verwijding van het grachtprofiel daar ter plaatse mede verklaard kan worden uit de ligging van het stadhuis, waarvan in 1452 de eerste steen werd gelegd. De activiteiten, die op de Stenenbrug en op de hierop aansluitende kaden langs de Haven hebben plaatsgevonden (waaronder in de eerste plaats de markten), zullen ertoe hebben geleid de beschikbare ruimte zoveel mogelijk te vergroten. Het blijkt voorts, dat de voorgevels van de huizen ten zuiden van het stadhuis (Haven 33 tot en met 39) gerooid zijn op de voorgevels van het stadhuis en het eerder genoemde pand Haven 31 (hoek Fonteinstraat); het pand Haven 43, op de noordelijke hoek van de Stadhuisstraat, ligt ten opzichte van het stadhuis iets naar voren.

De veronderstelling, dat wellicht praktische overwegingen geleid hebben tot een geringe verruiming van het profiel van de Haven ter hoogte van de Stenenbrug sluit niet uit dat ook andere, niet zuiver functionele overwegingen hierbij een rol hebben gespeeld. Het is evenwel in dit bestek, de ruimtelijke ontwikkeling van een enkele representant van een bepaald stadstype, weinig vruchtbaar hieromtrent vermoedens te uiten. Een juiste benadering van dit aspect van de historische stedenbouw vereist een diepgaand onderzoek van de ruimtelijke ontwikkeling van vele oude stads- en dorpskernen. In dit kader wordt derhalve volstaan met de opmerking, dat bij het onderhavige onderzoek in dit opzicht geen duidelijk aan de dag tredende aanwijzingen zijn gevonden.

De verdedigingswerken

De stad was omgeven door een gracht en een ringmuur met torens en poorten. Deze verdedigingswerken zijn tot stand gekomen in de eerste helft van de 14e eeuw (p. 104). De gracht omsloot de stad aan drie zijden. De consequenties, die het aanleggen van deze gracht voor de waterstaatkundige toestand in en om de stad met zich heeft meegebracht, zijn eerder uitvoerig gezien (p. 100 e.v.). Voorts kon worden vastgesteld welke factoren van invloed zijn geweest bij het bepalen van het tracé van de gracht. Voor het gedeelte van de gracht ten westen van de Botersloot bleken dit prestedelijke elementen te zijn; aan de oostzijde van de stad kon de ligging van de gracht in verband gebracht worden met de verkaveling van het nieuwe woongebied ten oosten van de Zevender.

Voor de afstand tussen de wegas van de singel en de stadsmuur kunnen voor enige in de Middeleeuwen aangelegde stadsgrachten de volgende maten worden gegeven:

Schoonhoven	- westzijde (Oude Singel)	: 38 m.
Gouda	- west- en oostzijde	: 40 m.
Montfoort	- westzijde	: 45 m.
	- oostzijde	: 40 m.
IJsselstein	- westzijde	: 40 m.
Asperen	- westzijde	: 35 m.
Heukelum	- zuidzijde	: 35 m.
Leerdam	- noordzijde	: 35 m.
Culemborg (Nieuwstad)	- noordzijde	: 35 m.
	- westzijde	: 40 m.
	- zuidzijde	: 45 m.
Delft	- west- en oostzijde	: 35 m.

Deze maten, gemeten op het kadastrale minuutplan, mogen slechts gelden als orde van grootte. Variaties treden ook bij één en dezelfde stad op. Toch is de maat van 35 tot 40 m opmerkelijk. Ook hier vinden we, met de bekende uitzonderingen die de regel bevestigen, een eertijds gangbare maat voor één van de 'samenstellende delen' van het stadsplan.

Van de genoemde grachten is het profiel van de zuidelijke gracht te Heukelum het best bewaard gebleven. Het profiel is als volgt opgebouwd: de stadsmuur (waarvan de resten nu als grondkerende muur fungeren), een strook grond ter breedte van 6 tot 8 m, de gracht met een breedte van 23 tot 25 m, de singel van 8 m (een weg van 4 m benevens twee bermen van 2 m) en tenslotte een bermsloot aan de buitenzijde van de singel. Vrijwel dezelfde maten kunnen vastgesteld worden voor de Oude Singel te Schoonhoven, waarbij we de maat van ca. 8 m voor de strook grond tussen de gracht en de muur terug vinden in de afstand van de muur tot de meergenoemde kavelsloot, die tot stadsgracht werd verbreed. Deze strook wordt, verdeeld in kleine erven, aangegeven op de kaart van Blaeu (1649).

De gronden tussen de gracht en de muur worden reeds in de 15e eeuw verscheidene malen genoemd¹. Zo in 1456 wanneer in het Poortenboek een opsomming gegeven wordt van de erven, die tussen de Langerakkerpoort en de (toenmalige) Veerpoort buiten de muur waren gelegen². Het betreft achttien erven, die strookten met de erven achter de huizen aan de zuidzijde van de Korte Dijk. In 1461 vinden we een erfje bij de Kruispoort 'op de kant van de gracht', dat door de stad werd verhuurd³. Eerder, in 1430, huurde een poorter van Schoonhoven een soortgelijk erf 'buten an die oestmuyr'⁴ en vervolgens was in 1409 de 'berchwal' bij de Lopikerpoort verhuurd, waarbij door de stad als conditie was gesteld,

¹ De wijze waarop het grachtprofiel op de kaart van Van Deventer is aangegeven, waarbij het water van de gracht zich uitstrekt tot de stadsmuur, kan dus niet juist zijn.

² Poortenboek, f. CL. ³ Poortenboek, f. CLXVIII. ⁴ Poortenboek, f. LXVII.

dat de grond binnen 4 voet van de muur niet mocht worden omgespit¹. Eerder werd erop gewezen, dat deze smalle stroken grond gebruikt werden voor de teelt van druiven (p. 139). De gronden aan de buitenzijde van de muur hadden tot doel de voet van de muur te beschermen en deze stevigheid te verlenen.

Hoewel boven het maaiveld geen enkel gedeelte van de middeleeuwse muur bewaard is gebleven, is gebleken, dat de fundering van de ringmuur nog vrijwel volledig aanwezig moet zijn. Wanneer bij graafwerkzaamheden in de afgelopen jaren verondersteld kon worden, dat de stadsmuur zou worden gevonden, werden in alle gevallen inderdaad muurresten aangetroffen, zoals aan de westzijde van de stad (Havenstraatse Wal), aan de zuidzijde (bij de Scheepmakershaven), aan de oostzijde (onmiddellijk ten noorden van de vm. Lopikerpoort) en aan de noordzijde aan het einde van de Oude Haven. Het formaat van de baksteen was op alle vindplaatsen vrijwel gelijk en wel $27-28 \times 13-14 \times 6-6,5$ cm. Dit uniforme formaat wijst erop, dat de gehele stadsmuur in een korte tijdperiode tot stand gekomen is. Van het waarschijnlijk latere noord-oostelijke deel zijn nog geen resten gevonden; dit gedeelte moet dus hierbij buiten beschouwing gelaten worden.

Tijdens werkzaamheden aan een dam in de Oude Singel was het in 1959 mogelijk de constructie van de muur nader te onderzoeken. Aan de Havenstraatse Wal ter hoogte van de Kerkstraat werden restanten van de muur aangetroffen op ca. 0,50 m onder het maaiveld. Het opgaande werk van de muur was 1,5 steen dik, hetgeen bij het genoemde steenformaat een dikte van omstreeks 0,43 m betekent. Op 0,75 m onder het maaiveld bevond zich aan de grachtzijde van de muur een versnijding van een halve steen. In verband met de hoge stand van het grondwater kon de aanlegdiepte van de muur niet nauwkeurig worden bepaald. Waarschijnlijk bevindt deze zich op 2 m tot 2,50 m onder het huidige maaiveld. Aan de stadszijde was de muur versterkt door de zware bakstenen constructie van de weergang, bestaande uit pijlers met een hartafstand van omstreeks 3 m, waartussen bogen waren geslagen. De breedte van de weergang, d.w.z. de afmeting loodrecht op de muur, bedroeg 7 steen (ca. 1,45 m). De bovenkant van de overkluizingen bevond zich op 0,55 m onder het maaiveld. Deze bogen, die steeds met grond overdekt geweest zijn, corresponderen met de bogen boven de grond, die de weergang ondersteunden (verg. de plattegrond van Guicciardini). Gezien de ligging van het huidige maaiveld ten opzichte van N.A.P. bevond de bovenkant van de onderzochte grond-

¹ O.A.Sch. inv. 718b, lijst van verhuring van stadsgoederen.

boog zich op ca. 1 m + N.A.P. Ook wanneer wordt aangenomen, dat het muurwerk niet is verzakt, zal bij een woonniveau omstreeks N.A.P. de ophoging bij de voet van de muur aan de stadszijde tenminste 1,5 m hebben bedragen. Deze ophoging, met de aanaarding aan de grachtzijde, zal zonder twijfel noodzakelijk geacht zijn voor de stabiliteit van de ten opzichte van het oorspronkelijke niveau op geringe diepte aangelegde muurconstructies.

De stad was toegankelijk door vijf poorten, die alle reeds in de 14e eeuw worden vermeld: twee poorten op de Lekdijk, waarvan de Vrouwepoort of Katpoort (1356)¹ aan de westzijde van de stad en de Willigerpoort of Langerakkerpoort (1387) aan de oostzijde², vervolgens de Veerstalpoort of Veerpoort (1396) aan het einde van de Veerstraat³ ten behoeve van het verkeer over de Lek naar Gelkenes, de Beckevaartspoort of Kruispoort (1353) aan het einde van de Koestraat⁴ en de Lopikerpoort (1388) aan het einde van de Lopikerstraat⁵. Bij deze poorten kunnen nog twee poorten voor 'intern' gebruik genoemd worden: de Hofpoort aan het Marktveld (Doelenplein) als hoofdtoegang tot de kasteelterreinen (1360)⁶ en het Vellepoortje (1484) aan het einde van de Appelstraat⁷. Het laatst genoemde poortje zal slechts toegang gegeven hebben tot de erven langs de gracht.

De ligging van de Beckevaartspoort aan het einde van de Koestraat (ter hoogte van het huidige pand no. 117) in plaats van in het voor de hand liggende tracé Opweg-westzijde Oude Haven, kan een gevolg zijn van militaire overwegingen. Dit kan ook het geval geweest zijn bij de keuze van de plaats van de Vrouwepoort aan het einde van de Havenstraat (bij het huidige pand Voorhaven 10). Deze ligging zal Van Berkum ertoe hebben verleid te veronderstellen, dat de Havensloot eens een stadsbuiten-gracht is geweest⁸. Er is echter geen enkele aanwijzing, die deze veronderstelling ondersteunt. Wel in verband met deze ligging, maar dan als een gevolg hiervan, mag de loswal gezien worden, die onder de benaming van 'het hoofd buiten de Vrouwepoort' bij deze poort was gelegen⁹. De situering van de Langerakkerpoort is duidelijk, daar deze zonder meer uit de gegeven omstandigheden is voortgekomen. Dit geldt ook voor de Veerpoort. De ligging van de Lopikerpoort tenslotte vloeide voort, naar eerder kon worden vastgesteld (p. 113), uit de parcelering van het gebied ten oosten van de Zevender omstreeks 1325. Hierbij kwam de Lopikerstraat in de plaats van twee oudere uitvalswegen, de noordelijke kade langs de

¹ De gegeven jaartallen betreffen de eerste vermeldingen; voor de Vrouwepoort (1356) in de oudste rekening van de rentmeester van Schoonhoven (hofstedegelden bij de Vr.p.).

² Weesboek, f. v. ³ G. J. Lugard Jr., Schoonhoven, p. 6. ⁴ A.R.A. Lk.inv. III, f. 15 vs.

⁵ Weesboek, f. I vs. ⁶ A.R.A. R.R. no. 5644. ⁷ Weesboek, f. CLXXXIb.

⁸ H. van Berkum, Schoonhoven, p. 11.

⁹ Oudste vermelding in 1399; A.R.A. R.R. no. 1697.

Zevender (het verlengde van de Weistraat) en de oude weg naar Willige-Langerak (Carmelietenstraat-Meent).

In de stadsmuur aan de noordzijde van de stad waren over de Oude Haven en de Zevender een tweetal waterpoorten gebouwd. Via de Vrouwepoort was het voorts mogelijk een verbinding tot stand te brengen tussen de Havensloot en de Lek. De verbinding van de Zevender met de Lek bestond slechts uit een bescheiden opening in de stadsmuur. Dit was ook het geval met de verbinding tussen de Havensloot en de gracht aan de noordzijde van de stad.

Op de plattegrond van Jacob van Deventer worden 19 muurtorens geteld. Verscheidene van deze torens, ook wel rondelen genoemd, worden sedert het einde van de 14e eeuw in het Poortenboek en het Weesboek vermeld. Het blijkt dat deze torens, en ook de poorten, veelal aan inwoners van de stad werden verhuurd. Met de naam van de huurder werden deze dan ook meestal aangeduid. Zo heette de toren bij het 'Gat van de Haven', die in 1395 werd verhuurd aan Herman de goudsmid¹, in 1430 de 'Gout-smystoren'. Ook de benaming van de Beckevaartspoort en de Beckevaartstoren (vermeld in 1395)², zal aan een persoonsnaam ontleend zijn, aangezien in 1348 een zekere Willem van Beckevaert wordt vermeld, wanneer deze van Jan van Henegouwen enige morgen land in leen verkrijgt³.

De onderlinge afstanden van de muurtorens zijn in sterke mate bepaald door de poorten, de hoekpunten in de ommuring en andere bijzondere punten. Wat betreft de westelijke muur vormden de Beckevaartspoort en de muurtoren Diestenborch op de hoek bij de Lekdijk zulke 'vaste' punten. Een van de torens aan deze zijde van de stad, de Blauwe toren, werd vervolgens opgericht in het verlengde van de Kerkstraat, de in zuidelijke richting hieropvolgende toren vrijwel in het verlengde van de Appelstraat. De afstand van de laatst genoemde torens bedroeg hierbij ruim 100 m, de grootste afstand, die in Schoonhoven tussen twee torens gemeten kon worden. De overige torens in de westmuur werden op vrijwel gelijke afstanden ingepast. De afstanden bedroegen 75 tot 80 m. De afstand tussen de toren bij de uitmonding van de Haven en de Veerpoort bedroeg eveneens ca. 75 m. Deze afstand is in zoverre toevallig, dat 'het Gat van de Haven' en de Veerpoort beide als 'bijzondere' punten kunnen worden beschouwd. Tussen de Veerpoort en de Langerakkerpoort werd een toren gebouwd in het verlengde van de Molenstraat. Het resterende deel van de muur ten westen van deze toren (in de richting van de Veerpoort) werd door een tweede toren in twee helften van ca. 70 m gedeeld. Het gedeelte van

¹ Poortenboek, f. xvi. ² Poortenboek, f. lxxviii. ³ Zie noot 1, p. 61.

de muur aan de oostzijde tussen de Langerakkerpoort en de Lopikerpoort werd verdeeld in twee vakken van ca. 60 m, één vak van ca. 50 m en twee vakken van ca. 25 m. Met de Carmelietenstraat-Meent werd hierbij geen rekening gehouden. Aan de noordzijde werden de twee hoekpunten, ter plaatse van de huidige R.K. kerk en aan het einde van de Provenierstraat, met torens bezet. Hiertussen werden geen muurtorens aangetroffen.

Het is niet mogelijk een 'standaardmaat' voor de afstanden tussen de verschillende torens te ontdekken. Niet in Schoonhoven, noch in andere steden in de omgeving. Reeds uit een vluchtig onderzoek aan de hand van de kaarten van Van Deventer en de kadastrale minuutplans blijkt de grote verscheidenheid in dit opzicht. In Montfoort worden afstanden van 35 tot 40 m veelvuldig aangetroffen. In Oudewater werden in de muur aan de oostzijde op een afstand van 375 m slechts twee torens aangetroffen, daarentegen aan de noordzijde van de stad op ruim 300 m, zes torens. In Vianen bedragen soortgelijke afstanden eveneens 50 tot 60 m (aan de zuidzijde en de oostzijde van de stad); ook komen in de laatst genoemde stad afstanden van ruim 100 m voor, die ook in Gouda en Culemborg gemeten kunnen worden. De gegeven omstandigheden en tevens de beschikbare middelen zullen in het algemeen het aantal en de plaatsing van de muurtorens hebben bepaald.

SAMENVATTING EN CONCLUSIES

De krachtige ontwikkeling van de stad Schoonhoven in de tweede helft van de 13e eeuw zette zich voort in de 14e eeuw. Kort na de rumoerige eeuwwisseling aan de grafelijkheid van Holland, vervallen, werd Schoonhoven in 1310 in leen uitgegeven aan Jan van Henegouwen (Jan van Beaumont), een broer van de graaf van Holland, Willem III. De heerschappij van Jan van Henegouwen (1310-1356), die mede door zijn persoonlijkheid een grote invloed in de politieke constellatie van zijn tijd verwierf, betekende een krachtige stimulans voor de verdere ontwikkeling van de stad. Deze stimulans zal vooral zijn voortgevloeid uit het besluit van Jan van Henegouwen Schoonhoven te kiezen tot zijn voornaamste residentie in het noorden. Uit akten van 1321 en 1322 blijkt de goede gezindheid van Jan van Henegouwen jegens zijn stad ter zake van de rechten, die door Schoonhoven in de 13e eeuw waren verworven. Daadwerkelijk heeft Jan van Henegouwen zich bezig gehouden met de verdediging van het stadsgebied; in 1349 kwam hij aan de wensen van de stad tegemoet door te vergunnen, dat in de Dam een schutsluis zou worden gelegd. Onder het bewind van zijn kleinzoon Jan van Blois (1356-1381) zal weinig in de

doorgaans goede verhouding tussen heer en stad zijn veranderd. Ook Jan van Blois verbleef vaak in Schoonhoven, in tegenstelling tot diens broer en opvolger Guij (1381-1397), niettegenstaande ook onder Guij Schoonhoven het bestuurscentrum bleef van de Bloise goederen in Holland en Zeeland.

Na de dood van Guij van Blois – op 22 december 1397 – weer aan de grafelijkheid vervallen zijnde, begiftigde hertog Albrecht van Beieren de stad in 1398 en 1401 met enige nieuwe privileges; graaf Willem VI verplaatste in 1412 de veemarkt van Stolwijk naar Schoonhoven. De belangstelling van het hogere gezag voor de stad kan afdoende verklaard worden uit de ligging hiervan aan, in feite 'op', de grens van het graafschap Holland met het Sticht Utrecht. Het was zaak deze grenspost ook economisch op peil te houden. We zien dit aan verleningen van tolvrijdom, aan vergunningen tot het houden van verschillende markten, waaraan keizer Karel V in 1534, tot groot ongenoegen van Gouda, die ook de veemarkt betwistte, een kaas- en botermarkt toevoegde. Hoezeer het economische aspect voor de stadsontwikkeling van belang is geweest (en uiteraard nog is), blijkt uit een vergelijking met Gouda, in vele opzichten een 'zusterstad' van Schoonhoven. Ondanks de aan de heren van Schoonhoven toe te schrijven stimulans tot ontwikkeling gedurende de 14e eeuw, blijkt Gouda, zowel qua economisch gewicht als qua ruimtelijke ontwikkeling, Schoonhoven in deze eeuw in niet geringe mate overvleugeld te hebben. Weliswaar kon Schoonhoven bogen op haar ligging aan één van de belangrijke rivieren, een gunstiger positie, dan b.v. Oudewater of Montfoort innamen, toch blijkt dat deze ligging aan een drukke scheepvaartroute niet tot een grote expansie van de nederzetting heeft geleid. Dit is begrijpelijk, wanneer men bedenkt, dat deze scheepvaart voornamelijk gericht was op het nog weer gunstiger gelegen Dordrecht, dat reeds vroeg, in de 13e eeuw, een machtspositie ten aanzien van de doorvaarthandel wist te verwerven. Ongetwijfeld heeft Schoonhoven getracht aan deze handel deel te nemen en gepoogd deze handel aan zich te trekken. Van Berkum stelde althans in zijn stadsbeschrijving, dat Schoonhoven in de 14e en de 15e eeuw 'een stapelstad was vrijer dan Dordrecht'. Zal deze uitslating voortgekomen zijn uit een wel te aanvaarden chauvinisme, uit de vele processen, die tussen Schoonhoven en Dordrecht gevoerd zijn, blijkt dat Schoonhoven zich slechts node geschikt heeft in hetgeen door Dordrecht als recht werd opgeëist.

Wat de handel betreft moet dan ook de functie als marktcentrum van het omliggende gebied als de belangrijkste worden onderkend. In verband hiermee kan ook de handel op grotere afstand gezien worden, waarvan voor het derde kwart van de 15e eeuw melding gemaakt wordt (op

Noord-Frankrijk, Vlaanderen en landen langs de Rijn). Voor het midden van de 16e eeuw weten we, dat het verzorgingsgebied zich aan beide zijden van de Lek over aanzienlijke afstand uitstreckte, in het bijzonder in oostelijke richting (tot en met Lopikerkapel en Lexmond). Naar het westen duldde Dordrecht geen activiteiten van Schoonhoven in 'Zuid-Holland', zodat de legale grens werd gevormd door de Bergvliet, de grens tussen de baljuwschappen van Zuid-Holland en Blois. In feite mocht echter een belangrijk deel van de Krimpenerwaard tot het verzorgingsgebied van Schoonhoven gerekend worden. Een voorname rol in de handel speelden de produkten van eigen bodem, de landbouwprodukten en de vis, waaronder de in de Lek gevangen zalm. Aan het einde van de 15e eeuw en in de 16e eeuw blijkt deze handel voornamelijk haver en hennep te betreffen. Vervolgens hebben veel poorters hun bestaan gevonden in de landbouw en de veeteelt zelf. Ten aanzien van de nijverheid blijkt, dat in de Middeleeuwen geen enkele bedrijfstak op de voorgrond getreden is. De hoplanden in de directe omgeving van de stad, die aan het einde van de 14e eeuw en in de eerste helft van de 15e eeuw vermeld worden, wijzen op bierbrouwerijen, waarvan er inderdaad omstreeks 1470 een vijftiental in de stad waren gelegen. Dit aantal is geleidelijk afgenomen, totdat er in 1561 nog slechts drie resteerden. Ook de lakennijverheid, in vergelijking met de grote steden in Holland op bescheiden schaal beoefend, ging in de 16e eeuw vrijwel te niet. Het relatief groot aantal oliemolens (14), dat in 1561 aanwezig blijkt te zijn, moet gezien worden in verband met de hennepeteelt. Dit mag ook gelden voor de 3 spinnerijen en de 7 lijnbanen, die eveneens voor het jaar 1561 worden vermeld.

De verzorgende functie, die Schoonhoven voor een uitgestrekt gebied wist te verkrijgen, heeft de stad voor grote wisselvalligheden in de ontwikkeling behoed, heeft als het ware een stabiliserende invloed op de stadsontwikkeling uitgeoefend. In het kort uitgedrukt: geen grote rijkdom, doch ook geen grote armoede. Wanneer het vanaf het einde van de 14e eeuw mogelijk wordt verschillende aspecten van het stedelijke leven en van de stedenbouwkundige ontwikkeling wat meer in detail te bezien, blijkt dan ook dat tot het einde van de hier beschouwde periode zich weinig essentiële wijzingen in de stedelijke structuur, hoe dan ook, hebben voorgedaan. Dit komt ook naar voren bij het inwonertal. Zowel in de tweede helft van de 16e eeuw, als in de eerste helft van de 17e eeuw bedroeg het aantal inwoners circa 3000. Ook voor de eerste helft van de 16e eeuw en vervolgens voor de 15e eeuw kan geconcludeerd worden, dat het bevolkingscijfer in dezelfde orde van grootte heeft gelegen. De belangrijkste ontwikkeling van de stad heeft zich derhalve gedurende de 14e eeuw voltrokken.

In het jaar 1300 verkreeg Schoonhoven vergunning van de graaf van Holland zich te omvesten. De nederzetting omvatte toenmaals bebouwing langs de Haven, langs de westzijde van de Oude Haven, langs de Koestraat en de Havenstraat. Daarnaast lag enige bebouwing aan de Zevender in aansluiting op het kasteel aan de noord-oostelijke zijde van het bebouwde gebied; ten oosten van de Zevender werd vervolgens op Stichts gebied de meent gevonden (tussen de huidige Korte Dijk en de Carmelietenstraat-Meent). De verdedigingswerken kwamen tot stand in het eerste kwart van de 14e eeuw. Wellicht in eerste instantie de stadsbuitengrachten, daarna de muren, torens en poorten, waarvan de vermeldingen eerst dateren uit het midden van deze eeuw (de Beckevaarts- of Kruispoort in 1353, de stadsmuur in 1354).

De westelijke gracht, de huidige Oude Singel, werd achter de bebouwing van de Havenstraat binnen het stedelijke rechtsgebied aangelegd. Het ligt voor de hand, dat deze gracht een rechtlijnig verloop kreeg, evenwijdig aan de kavelsloten in het landelijke gebied ten westen van de stad. Het blijkt voorts, dat bij de bepaling van de ligging van deze gracht is uitgegaan van deze kavelsloten, dat in feite slechts één van deze sloten tot circa 25 m werd verbreed. Dezelfde werkwijze kan vermoed worden bij de westelijke stadsgracht te Vianen, de noordelijke gracht te Buren en de oostelijke buitengracht te Montfoort. Aan de noord-westelijke zijde van de stad werd tot de Botersloot de Kerkweg gevolgd, waarbij de sloot aan de noordzijde, de buitenzijde, tot gracht werd verbreed. Een gedeelte van de Kerkweg werd hierdoor tot wal. We vinden een gelijksoortige aanleg in IJsselstein (aan de westzijde). Aan de oostzijde werd de stadsgracht aangelegd op circa 100 m ten oosten van de Zevender. Hierdoor kwam een circa 3 ha groot gebied beschikbaar voor uitbreiding van de bebouwing binnen de versterkingen. Werde het tracé van de gracht in het westen gevoegd in de prestedelijke structuur, de ligging van de oostelijke gracht kan in geen enkel opzicht in verband gebracht worden met de verkaveling van het landelijke gebied (de Nesse). Bij de bepaling van het tracé van deze gracht werd rekening gehouden met het aan te leggen stratenplan ten oosten van de Zevender, waarbij voor de diepte van de bouwblokken werd uitgegaan van een maat van ca. 40 m.

Er is hierbij dus sprake geweest van een zeker plan van uitleg, beter een plan tot afronding van het te versterken stadsgebied. Een dergelijke ontwikkeling wordt ook in andere stadjes in de Lekstreek aangetroffen. Zo in Leerdam, waar de ligging van de gracht aan de noordzijde en de oostzijde werd bepaald door een zekere diepte van de bouwblokken (33 m) en de straatbreedte; zo ook in Montfoort (aan de oostzijde) en in Buren (aan de

westzijde). Zowel in Montfoort als in Buren werd, evenals in Schoonhoven, voor de diepte van de bouwblokken ca. 40 m aangehouden. Bij deze stratenplannen uit de 14e eeuw werd vastgehouden aan de 'strokenbouw' met het profiel; weg-bebouwing-achtererf-sloot. Deze opbouw van het profiel kan in verband gebracht worden met de verkaveling van het landelijke gebied, die wordt gekenmerkt door evenwijdige, op bepaalde afstanden van elkaar gelegen sloten. Deze bouwwijze had tot gevolg dat de bebouwing aan de dwarsstraten in het algemeen van secundaire betekenis is geweest. Het is dan ook mogelijk voor deze stadjes een uitgesproken 'lengte-profiel' en een 'dwars-profiel' te onderscheiden (zie de figuren 9 en 10).

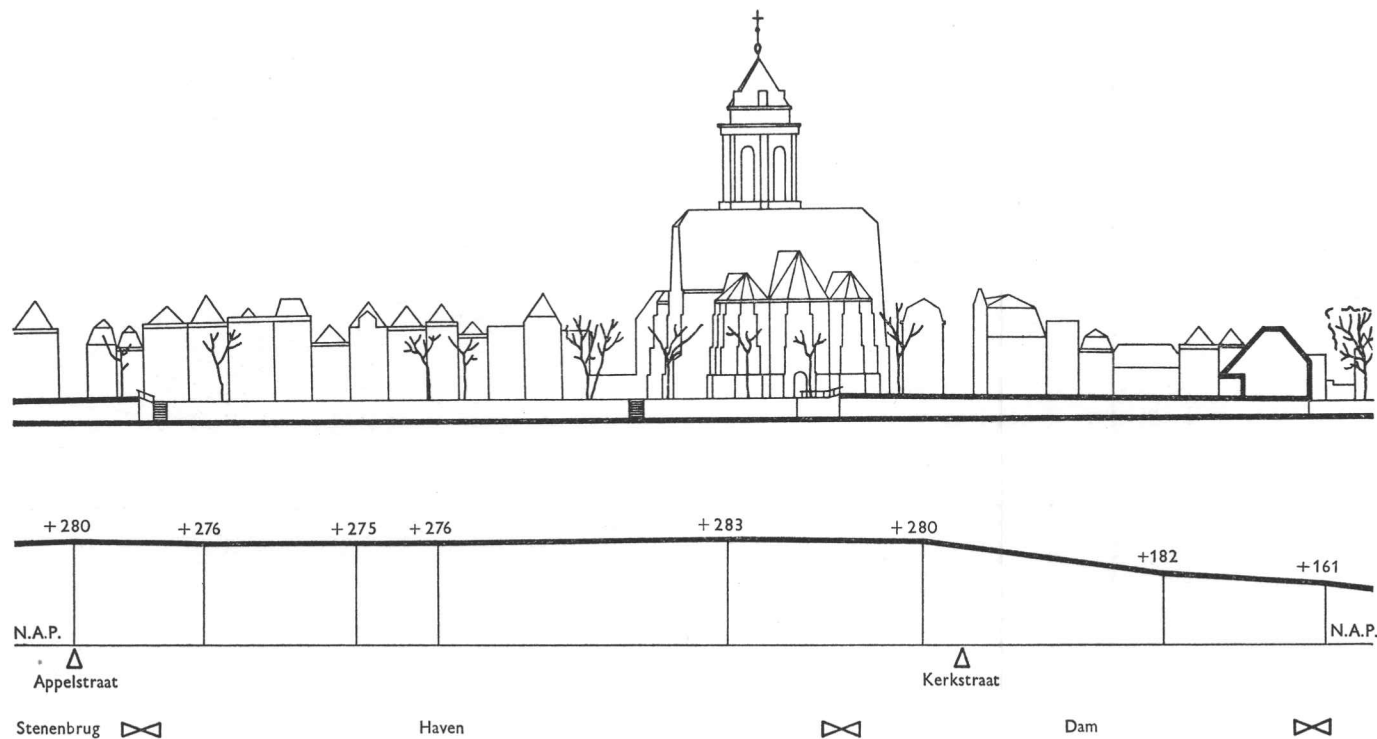
Kort na het graven van de oostelijke gracht omstreeks 1325 werd deze tevens tot uitloop van de Voor-Zevender door de aanleg van een uitwateringssluis in de Lekdijk bij de Langerakkerpoort. De Zevender binnen het bebouwde stadsgebied werd hiermede tot een stadssloot van zeer geringe betekenis gedgegradeerd. De oostelijke gracht stond in open verbinding met de Voor-Zevender; het westelijke gedeelte van de gracht maakte daarentegen deel uit van de Vlistboezem. De scheiding tussen beide grachtgedeelten moet gelegen hebben in de omgeving van het kasteel, waar precies is niet duidelijk. Pas in de eerste helft van de 16e eeuw zou ook de westgracht in verbinding gebracht worden met de Voor-Zevender, tot ongenoegen overigens van de bewoners van het westelijke stadsdeel, die niet nalieten zich te beklagen over wateroverlast. De ligging van de gracht aan de oostzijde van de stad hield tevens een vergroting in van het kasteelterrein. We mogen aannemen, dat in deze tijd, in de jaren twintig van de 14e eeuw, het kasteelcomplex de omvang heeft verkregen, die het blijkt te bezitten in de tweede helft van de 14e eeuw ten tijde van Jan van Guij van Blois: een door vier torens geflankeerd huis en een omvangrijke voorburch met bedrijfsgebouwen. Helaas is het niet meer mogelijk de situering van het huis en de voorburch met enige nauwkeurigheid vast te stellen. Vóór het midden van de 16e eeuw werd het complex, nadat dit in 1518 door brand aanzienlijk had geleden, geheel geamoveerd.

Aan de rivierzijde werden de stadsversterkingen op enige afstand (maximaal 32 m) ten zuiden van de Korte Dijk en de Voorhaven aangelegd, zodat zowel voor de Voorhaven en de Korte Dijk bebouwing aan twee zijden mogelijk was. De hofstedegelden, die bij het Gat van de Haven werden opgebracht, wijzen, zoals in het vorige hoofdstuk werd geconcludeerd, op een verdichting van de bebouwing in het stadsdeel bij de rivier in de eerste helft van de 14e eeuw. Hetzelfde mag gelden voor de bebouwing aan het Marktveld (de Plaats) en in de Lopikerstraat. Deze ontwikkeling

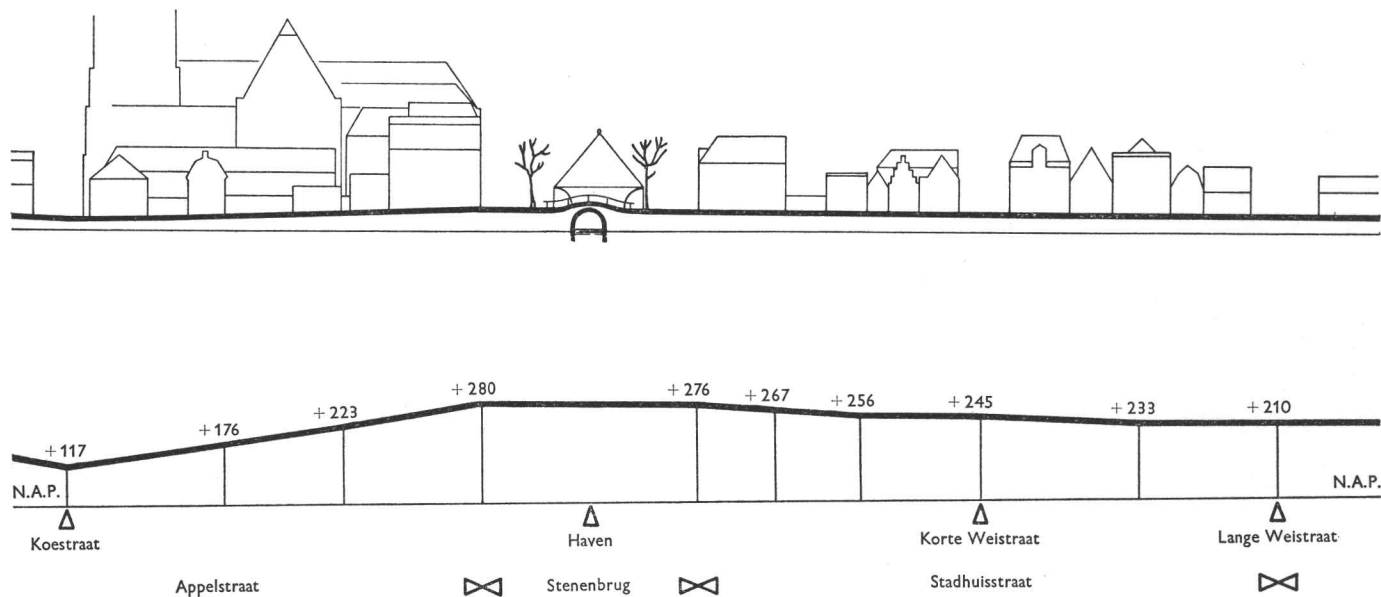
kan in verband gebracht worden met het belang dat in deze tijd aan het kasteel gehecht kan worden, tevens met de functie, die de Lopikerstraat verkreeg als uitvalsweg in de richting Utrecht. De Nes, de hoofdstraat in het gebied ten oosten van de Zevender, is daarentegen lang spaarzaam bebouwd geweest. Nog in de 16e eeuw werd daar in vergelijking met het centrum van de stad een geringe dichtheid aangetroffen. Voorts is het opmerkelijk, dat de 'inwoners van de Lopikerpoort' eerst in het derde kwart van de 14e eeuw onder de stedelijke jurisdictie zijn gekomen.

Omstreeks het jaar 1400 worden alle straten in de binnenstad vermeld, ook de Korte Weistraat, die omstreeks het midden van de 14e eeuw als 'Nuwe straat' achter de bebouwing aan de oostzijde van de Haven zal zijn gerooid. Ook blijken dan de landerijen, in het bijzonder ten oosten van de stad, in vele kleine hoven te zijn verkaveld. Veelvuldig worden in de 15e eeuw de stegen vermeld, waaraan deze hoven waren gelegen. Naar blijkt uit de hofstedegelden, die in het midden van de 14e eeuw werden opgebracht van de hofsteden 'tussen Wilgen en de poort' was toen reeds het gebied tussen de weg naar Willige-Langerak en de Lekdijk voor een groot deel in kleine hoven opgesplitst. In het laatste kwart van deze eeuw zullen de percelen gevolgd zijn, die ten noorden van deze weg lagen (de Nesse). Uit de vermeldingen van de hofstedegelden blijkt, dat deze ontwikkeling ook ten westen van de stad had plaatsgevonden (hofsteden buiten de Vrouwepoort). Rond de in de 14e eeuw tot volledige wasdom gekomen stad vinden we dus een gebied, dat gedeeld in kleine percelen en in gebruik bij de poorters van Schoonhoven ondermeer voor het telen van bijzondere gewassen zoals de hop, ruimtelijk gezien tot de stedelijke nederzetting gerekend kan worden. De bebouwing buiten de stadsversterkingen is echter steeds zeer beperkt van omvang gebleven. Slechts in de 16e eeuw ontwikkelde zich bebouwing van enige omvang langs de Kerkweg en de Opweg. Deze bebouwing ging overigens spoedig, in het begin van de Tachtigjarige Oorlog, voor het merendeel te niet.

Eerst voor het derde kwart van de 16e eeuw is het mogelijk een enigermate gedetailleerd beeld te verkrijgen van het gebruik van de bebouwing en van de erven. Dit betreft niet alleen de 'bijzondere' bebouwing, de wereldlijke gebouwen en instellingen, de kerken, kloosters e.d., waarvan doorgaans oudere gegevens voorhanden zijn, doch ook de woon- en bedrijfsbebouwing. Voor de kennis van de ruimtelijke structuur van de stad is het laatste gegeven minstens zo belangrijk als de aard en de ligging van de gebouwen met een bijzondere bestemming. Hoewel op een relatief klein stadsgebied binnen de muren (circa 17 ha) een grote concentratie van

Figuur 9 – Lengteprofiel over het stadscentrum van Schoonhoven, schaal 1:1000. Maten t.o.v. N.A.P. in centimeters.

Figuur 10 – Dwarsprofiel over het stadscentrum van Schoonhoven, schaal 1:1000. Maten t.o.v. N.A.P. in centimeters.

gelijksoortige bedrijven niet verwacht kan worden, kan toch een patroon in het gebruik van de bebouwing en de erven onderscheiden worden: een tweetal zones met de Haven als kern. Het aantal bedrijven aan de Haven was in 1561 (kohier van de tiende penning van 1562) gering. Hier zullen dan ook de kooplieden en andere vooraanstaanden in het stedelijke leven gevestigd geweest zijn. Wel vinden we aan de Haven de drie (nog resterende) bierbrouwerijen. De brouwers behoorden tot de welgestelde en invloedrijke families van de stad. De Voorhaven vormde van het gebied, waar het merendeel van de gegoeden woonachtig was, een uitloper. In de straten in de omgeving van de Haven, benevens langs de uitvalswegen (de Korte Koestraat en de Lopikerstraat) waren veelal de ambachtslieden gevestigd. Hiervan vinden we de scheepstimmerlieden bij de rivier, de smeden aan de Plaats, de wevers, kuipers e.d. in de Koestraat, de Weistraat en langs de Oude Haven. In de bebouwingsstroken aan de rand van de binnenstad (de Havenstraat en de Nes) werden het agrarische bedrijf en hiermede verwante bedrijven (oliemolens en spinnerijen met lijnbanen) aangetroffen. Naar dit randgebied waren vervolgens door een stedelijke keur de leerlooierijen verdreven. De drie windmolens, die de stad in 1561 telde, stonden onmiddellijk buiten de poorten op de Lekdijk, twee buiten de Langerakkerpoort, de derde op de Hoogedijk buiten de Vrouwepoort.

In het midden van de 16e eeuw wordt in het stadscentrum reeds de smalle parcellering aangetroffen, die ook het kadastrale minuutplan van 1825 te zien geeft. Er van uitgaande, dat eertijds, ten tijde van de stadswording, van bredere percelen sprake is geweest (ca. tot 15 m) moet in dit centrum deling van de erven hebben plaatsgevonden. Deze deling leidde in Schoonhoven mede tot de aaneengesloten bebouwing, die we ook nu in het centrum van de stad aantreffen. De aaneengesloten bebouwing blijkt een fixerende invloed op de verkaveling uitgeoefend te hebben. Dit verschijnsel, vergelijkbaar met de wijze waarop de poldersloten in het landelijke gebied de oude verkaveling hebben vastgehouden, biedt een mogelijkheid aan de hand van datering van de bebouwing een jongste grens te vinden voor de tijdsperiode, waarin de erven zijn gedeeld. Er kunnen paren van huizen onderscheiden worden, 'tweelinghuizen', zoals Haven 28-30 en Haven 80-82, die één oorspronkelijk erf beslaan, in de genoemde gevallen met een breedte van ca. 10 m. De ouderdom van deze huizen kan tot in de eerste helft van de 15e eeuw opklimmen (in aanleg uiteraard). De funderingen van het in 1960 door brand verwoeste pand Lopikerstraat 2 (hoek Dam) kunnen wijzen op de tweede helft van de 14e eeuw. Gezien de ontwikkeling, die Schoonhoven in deze eeuw te zien geeft, is het aannemelijk dat reeds toen het type stadshuis gangbaar is geweest, dat we ook nu nog veelvuldig aantreffen.

Bij dit ca. 5 m brede en 10 tot 12 m diepe huis ligt de nok loodrecht op de straat. Het omvat twee bouwlagen benevens een kapverdieping. Aan de Haven werd veelal een 'achterhuis' toegevoegd, waardoor de panden een totale diepte van ruim 20 m konden verkrijgen. Dit type van bebouwing was beperkt tot de voornaamste straten van de stad. In de achterstraten en ook langs de ondergeschikte dwarsstraten was de bebouwing van meer bescheiden allure. Het kohier van de tiende penning van 1562 geeft hiervoor voor het derde kwart van de 16e eeuw een goede aanwijzing. Tevens kan aan de hand van dit register een indruk verkregen worden van de dichtheid van de bebouwing in de verschillende stadsdelen. Hierbij komen duidelijke verschillen naar voren: voor de Haven en het stadsdeel ten westen hiervan worden 44 huizen per hectare gevonden, voor de Plaats en omgeving daarentegen slechts 17 huizen per ha. Het zuid-oostelijk stadsdeel (inclusief de Korte Dijk) bereikte met 35 huizen per hectare vrijwel de dichtheid gerekend over het totale stadsgebied binnen de muren. Nagenoeg gelijke dichtheden kunnen worden bepaald voor de stadjes Oudewater en Woerden, die qua ruimtelijke structuur een zekere overeenkomst met Schoonhoven vertonen. Het is voorts opmerkelijk, dat uit deze dichtheidscijfers bij een verdere vergelijking, enerzijds met Gouda en Gorinchem (met dichtheden van resp. 39 en 47), anderzijds met stadjes als Asperen met een wel zeer geringe dichtheid van 10 huizen per hectare, een wat genoemd zou kunnen worden, 'graad van verstedelijking' naar voren komt. De plaats van Schoonhoven in deze reeks past volkomen in het beeld, dat ook in andere opzichten van de genoemde steden en stadjes in de Lekstreek verkregen kan worden.

Van de gebouwen met een bijzondere bestemming bezit de parochiekerk, gewijd aan de H.Bartholomeus, de vroegste vermelding, overigens pas uit 1354. De kerk ligt in het oudste stadsdeel bij de Dam, waar ook de waag een plaats vond. In 1452 werd de eerste steen gelegd voor een nieuw raadhuis aan de Stenenbrug. Het is niet bekend, of het 'stedehuis', dat in 1389 wordt vermeld, op dezelfde plaats heeft gelegen. Wel mag worden aangenomen, dat de Stenenbrug, waarvan de oudste vermeldingen tot in de 14e eeuw teruggaan (1387), toenmaals als het eigenlijke stadscentrum werd beschouwd. Door toedoen van Jan van Henegouwen kwam in het vierde decennium van de 14e eeuw het Karmelietenklooster tot stand. Het was gelegen in het kort daarvoor binnen de versterkingen getrokken gebied ten oosten van de Zevender. Tot de aanvang van de 15e eeuw zou dit het enige klooster in Schoonhoven blijven. Samenwoningen van vrome zusters leidden toen tot de stichting van de kloosters van St. Agnes en St. Elisabeth (Derde Orde van St. Franciscus). Ten behoeve van het St.Agnesklooster

werd in 1402 door hertog Albrecht van Beieren een terrein aan de Oude Haven, een gedeelte van de boomgaard aan de zuidzijde van het kasteel, beschikbaar gesteld. De Agnieten zijn evenwel steeds in de Koestraat woonachtig gebleven; aan de oostzijde van de Oude Haven vinden we later het klooster van St. Elisabeth (na 1412). Sedert 1399 waren voorts aan de oostzijde van de Oude Haven de Cellebroeders gevestigd. Het gasthuis werd omstreeks het midden van de 14e eeuw gesticht aan de zuidzijde van de Korte Dijk; het leprozenhuis vinden we in het midden van de 15e eeuw aan de Opweg. De ligging van de lakenhal en het vleeshuis, respectievelijk vermeld in de 14e en de 15e eeuw, is niet meer vast te stellen. De school (het schoolmeesterambt wordt reeds in het midden van de 14e eeuw genoemd) werd in 1492 gevestigd in een huis aan de Dam, dat eertijds toebehoord had aan de zusters van St. Elisabeth. In 1565 werd de school verplaatst naar het in dit jaar gestichte stadskorenpakhuis in de Koestraat.

Het is niet aannemelijk, dat bij de situering van de verschillende gebouwen met een 'bijzondere' bestemming enige ruimtelijke compositie is nagestreefd. Bij de keuze in 1452 van een plaats voor het nieuwe stadhuis zal de factor 'representatie' mede een rol gespeeld hebben. Het is overigens niet onmogelijk, dat het in de 14e eeuw vermelde stadhuis op dezelfde plaats als het huidige aan de Stenenbrug heeft gelegen. De centrale ligging van de kerk kan in dit opzicht als 'toevallig' worden aangeduid. Een vergelijking met de situaties van de parochiekerken in de stadjes in de omgeving doet zien, dat de ligging van de kerk in Schoonhoven eerder een uitzondering vormt. Het terrein van het Karmelietenklooster tussen de Zevender en de Nes, was het voor een klooster meest gunstige terrein, dat in het tweede kwart van de 14e eeuw in de nieuwe stadsuitbreiding ter beschikking kwam.

De dimensionering van de straten en de grachten, in het algemeen van de openbare ruimten, zal in eerste instantie uit functionele overwegingen zijn voortgevloeid, dan wel zijn afgeleid van de afmetingen van oudere structuurelementen. De afstand tussen de bebouwing aan de beide zijden van de Haven, die varieert van 25 tot 29 m was een gevolg van destijds (13e eeuw) gangbare afmetingen van de gracht (7 tot 8 m) en van de afstanden van het water tot de bebouwing. De voor de Nes en het oosteinde van de Lopikerstraat te meten afstand van 7 tot 8 m tussen de huizen aan beide zijden van de straat was een veel voorkomende maat, die kennelijk aan de gestelde eisen van het verkeer (in algemene zin) voldeed. Het is voorts in dit verband opmerkelijk, dat het ten opzichte van het stadscentrum wat afzijdig gelegen Marktveld (Plaats), de enige royaal bemeten ruimte, nooit tot een

'plein' geworden is; integendeel, met het kasteel in de 16e eeuw te niet gegaan is.

De wisselvalligheden in de rooilijnen, die we als karakteristiek voor de oude stad ervaren, kunnen tenslotte voor een belangrijk deel verklaard worden uit het voortbouwen op een bestaande toestand, die in oorsprong afweek van die, welke wij later aantreffen; een geleidelijke ontwikkeling van een voor het merendeel open bebouwing naar een gesloten bebouwing, waarbij de stedelijke overheid regelend heeft opgetreden.

Sommaire

Dans cette thèse nous avons étudié le développement d'une ville dans le bassin des 'grands fleuves', à savoir de la petite ville de Schoonhoven, située sur le Lek. Nous y avons fait ressortir particulièrement l'évolution urbaniste, c'est à dire la façon, dont les habitants ont donné forme à leur établissement urbain sous l'influence de certains facteurs et en satisfaisant à certaines exigences. Nous considérons donc Schoonhoven comme représentant de la 'ville de canaux', la ville du pays bas, caractéristique de la Hollande. Nous nous sommes borné dans notre étude au Moyen Age, qui est la période la plus importante pour la plupart des villes hollandaises en ce qui concerne leur évolution spatiale historique.

Schoonhoven compte parmi les établissements urbains qui se sont formés relativement tard sur les bords des terrains argileux et tourbeux (les 'laisses') entre les grands fleuves. La ville se forma et se développa dans la zone-frontière entre le Krimpener- en le Lopikerwaard, qui depuis le début du treizième siècle était en même temps la zone-frontière entre le comté de Hollande et l'évêché d'Utrecht. Cette contrée fut défrichée dans la deuxième moitié du onzième et la première moitié du douzième siècle. Le centre de cette contrée (Vlist) fut colonisée par des hommes venus de Haastrecht et c'est notamment la maison des seigneurs de Haastrecht qui a eu probablement une part importante au défrichement des terrains bordant la petite rivière du Vlist.

Quand on fait mention pour la première fois de la ville de Schoonhoven, en 1247, elle se trouve appartenir à Jan van de Lede, un descendant de la maison de Van de Lede-Van Arkel, qui avait acquis aux environs de l'an 1200 des territoires importants sur les deux rives du Lek. On peut admettre que c'est Jan van de Lede qui a pris l'initiative de la fondation de la ville et a aidé à son développement, sous la protection des comtes de Hollande. Aussi faut-il considérer le château des Van de Lede à Schoonhoven comme un élément important dans l'évolution de la ville, car c'est à Schoonhoven que se trouvait l'administration des propriétés de cette famille situées au nord du Lek. D'ailleurs, il faut aussi attribuer le développement rapide de

la 'ville', appelée ainsi pour la première fois en 1280, à la situation géographique particulièrement favorable. C'est que le Zevender formait une communication par eau avec les terrains du centre du Lopikerwaard; par la suite on a trouvé moyen de relier le Vlist, qui se jette près de Haastrecht dans le Hollandse IJssel, au Lek par un canal de peu de longueur (le Botersloot). Dans ce Botersloot on établit un barrage près du Dam actuel. L'avant-port ainsi formé devint le noyau de la ville de Schoonhoven.

Il faut voir l'origine du plan des rues extrêmement régulier du quartier situé à l'ouest du port dans la structure du lotissement qui a eu lieu avant la fondation de la ville. On retrouve la largeur primitive des lots ruraux dans la distance entre le Koestraat et le Havenstraat (environ 50 mètres); le Havensloot est un ancien fossé de 'polder'. Primitivement on ne bâtissait des maisons que sur un seul côté des lots entre les rues et les canaux. On retrouve cette construction 'en bordure', comparée à laquelle la construction des maisons dans les rues de traverse n'est que de moindre importance, fréquemment dans d'autres villes aux environs de Schoonhoven. Vers la fin du treizième siècle la superficie construite s'étendait le long du Haven, du Koestraat et du Havenstraat, à l'est du Haven (Port), le long du Zevender et près du château des seigneurs de Schoonhoven. Le développement rapide de la ville se poursuit dans la première moitié du quatorzième siècle sous Jean de Hainaut (Jan van Henegouwen) et puis, après la mort de celui-ci en 1356, sous Jean et Guy de Blois. Au cours du premier quart du quatorzième siècle Schoonhoven fut pourvu d'ouvrages de défense. La douve orientale, dont la situation a été déterminée e.a. par le plan des rues à l'est du Zevender, devint alors une nouvelle embouchure du Lopikervaart.

A l'intérieur de l'enceinte de la ville, notamment près du Haven et le long des sorties de circulation en direction des portes, on constate qu'au quatorzième et au quinzième siècle la construction devient plus dense par suite d'une nouvelle répartition des lots urbains primitifs (larges de 9 à 15 mètres) en lots plus étroits de 4 à 6 mètres. C'est sur ces lots qu'on bâtit la maison urbaine relativement étroite et dont le pignon est tourné vers la rue. En dehors de l'enceinte la construction est peu importante; cependant à partir du commencement du quatorzième siècle plusieurs propriétés furent morcelées au profit des habitants de la ville pour en faire de petits enclos.

Ce n'est que pour le milieu du seizième siècle qu'il est possible d'évaluer avec une certaine exactitude le nombre des habitants d'après le nombre des maisons. Pour l'an 1561 on peut évaluer le nombre des habitants à environ 3000 âmes dans le territoire entier de la ville, dans l'enceinte à 2800 âmes. On peut supposer que dans la période de 1350-1550 le nombre des habitants a été peu sujet à des fluctuations. Cela s'explique par la fonction économique

d'une ville où se tenait le marché pour une partie importante du pays environnant. Pour le milieu du seizième siècle nous sommes également à même de trouver l'usage des constructions et des clos. Malgré les nombreuses variations dans cet usage et la petite superficie de la ville close (environs 17 hectares), on peut discerner un certain arrangement dirigé dans l'usage des clos et des constructions. En outre il se trouve qu'on peut mettre ces données en rapport avec le lotissement et la densité de la construction dans les différents quartiers.

Grâce aussi à la stabilité qu'on a pu constater à différents points de vue dans le plan de ville depuis le quatorzième siècle, il nous a été possible, au cours de cet examen, de pénétrer profondément dans la plus ancienne histoire d'une petite ville, qui s'est formée et s'est développée en fonction de son entourage. Ce rapport étroit entre la ville et son entourage, caractéristique de la structure économique, a trouvé, en ce qui concerne le développement spatial, sa répercussion dans la façon dont on s'est servi de systèmes de lotissement plus anciens. Ces lotissements n'étaient modifiés que si le besoin s'en faisait sentir. Egaleme nt en raison de considérations fonctionnelles on ajouta au vieux plan de nouveaux éléments tels que le port et les ouvrages de défense.

Lijst van geraadpleegde stadsplattegronden uit de 16e-18e eeuw

1. De kaart van Jacob van Deventer

'Minuut' in het A.R.A., collectie Van Deventer, inv. 1; 'net' en 'carton' in de Biblioteca Nacional te Madrid in het 3e deel van de atlas, no. 21 (afd. manuscripten, inv. CC 20); repr. in *Nederlandsche steden in de 16e eeuw*, uitg. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1917-1923, naar minuut, no. 86 (aftekening op ware grootte), carton onder de steden van Holland, cartons A 2.

Afm. van het kaartblad: $42,8 \times 29,7$ cm, vermeerderd met een strook links boven van $29,6 \times 6,25$ cm.

Schaal naar huidige berekening: ca. 1 : 8000.

Noord boven (iets ten westen i.v.m. oriëntatie op het toenmalige magnetische noorden, afwijking ca. $11,5^\circ$).

De kaart van Schoonhoven, waarop ook het stadje Nieuwpoort is afgebeeld, maakt deel uit van de ruim 250 kaarten, die de geograaf Jacob van Deventer in opdracht van koning Filips II van steden in de 17 Ned. gewesten heeft vervaardigd. De opdracht hiertoe werd waarschijnlijk in 1558 verleend; het werk was in 1571 voltooid. Voor de kaart van Sch. is een nauwkeurige datering binnen het tijdsbestek 1558-1571 op grond van topografische gegevens niet mogelijk. De gebruikte papieroort, waarvan het watermerk een bokje vertoont met daaronder de naam EDMON DENISE, maakt evenwel een datering 'ca. 1560' aanvaardbaar (zie C. M. Briquet, *Les filigranes*, 1907, watermerk no. 2865; papier met dit watermerk werd gebruikt in de jaren 1554-1562).

Jacob van Deventer heeft zijn stadsplattegronden met een bewonderingswaardige accuratesse vervaardigd. Reeds een vluchtige vergelijking met de moderne kaarten doet dit blijken. Het stratenstramien en de vestingwerken (de kaarten zijn gemaakt voor militair gebruik) zijn met de grootst mogelijke nauwkeurigheid opgemeten en getekend. Wat betreft de detaillering van de bebouwde terreinen in de binnenstad zijn de kaarten daarentegen zeer globaal; op sommige punten onjuist, zo op de kaart van Sch. ten aanzien van de Stinkvliet ten oosten van de Oude Haven en van de Zevender ten zuiden van het Karmelietenklooster.

Het karakter van de stadsplans van Van Deventer komt het meest overeen met de huidige topografische kaart, schaal 1 : 25.000, die ook in eerste instantie voor militair gebruik is vervaardigd.

Litt.: B. van 't Hoff, Jacob van Deventer, keizerlijk-koninklijk geograaf, 1953, met uitvoerige bibliografie.

2. De kaart in Guicciardini's *Beschrijving der Nederlanden*

A. in de uitgaven van Christoffel Plantijn te Antwerpen, 1582 en 1588. Afm. 22,7 × 16,1 cm; noord boven; schaal (gemeten over de assen Haven-Oude Haven en Kerkstraat-Lopikerstraat) ca. 1 : 4200.

Deze kaart is kartografisch gezien verre de mindere van de plattegrond van Jacob van Deventer. Waarschijnlijk is bij het opmeten volstaan met afpassen van het assenkruis Haven-Oude Haven en Kerkstraat-Lopikerstraat, waarna het stadsplan schetsmatig is ingetekend. Aan de detaillering van de bebouwing is overigens grote aandacht besteed (zie ondermeer de afbeelding van de Veerpoort aan de Lek). Als zodanig vormt deze kaart een waardevolle aanvulling op de kaart van Van Deventer. Wanneer deze kaart is getekend, is niet nauwkeurig vast te stellen, wellicht kort voor de eerste uitgave in 1582.

B. in de Noordnederlandse folio-uitgaven, 1609-1648.

Deze kaart is een getrouwe navolging van de door Plantijn uitgegeven kaart. De gravure is echter veel minder van kwaliteit; in vergelijking met de oudere gravure maakt de copie een slordige indruk. Als een gevolg van de wijze van kopiëren zijn in de detaillering fouten geslopen, ondermeer bij de Vrouwepoort, die als een ronde toren (deze poort had een vrijwel vierkante grondslag) is aangegeven.

Litt. B. van 't Hoff, Bijdr. tot de dateering van de oudere Ned. stadsplattegronden, in Ned. Archievenblad 49 (1941-1943), p. 42-48 en 57-68.

3. De kaart in Boxhorn's *Toneel of beschrijving der steden van Holland*, 1632 (Latijnse tekst) en 1634 (Hollandse tekst)

Afm. 15,5 × 23,1 cm; west boven; schaal (gemeten over de Haven-Oude Haven) ca. 1 : 5300.

Dit kaartje is een navolging van de kaart van Guicciardini; hierop wijst ondermeer de begrenzing van het terrein van het Karmelietenklooster, die op beide kaarten op gelijke, doch foutieve wijze is aangegeven.

De plattegrond is aangevuld met de vestingwerken aan de oostzijde van de stad; aangezien de Veerpoort van 1601 niet staat aangegeven, zal deze aanvulling dateren uit het laatste decennium van de 16e eeuw. Voor het overige is de waarde van het kaartje als afbeelding van de stad uit het einde van de 16e eeuw, nihil.

4. De kaart in het stedenboek van Joan Blaeu, 1649

Afm. 41,5 × 52 cm; noord boven; schaal ca. 1 : 1900.

Deze prachtige kaart werd in de jaren 1647-1648 ten behoeve van het stedenboek van Blaeu vervaardigd. De grote schaal bood de mogelijkheid alle elementen in het stadsplan tot in het detail te verantwoorden. Met de grootste zorg zijn deze details (zie b.v. bij de Veerpoort en de Vrouwepoort) inderdaad getekend en door Julius Milheuser, wiens naam in de rechter onderhoek van de kaart staat vermeld, gegraveerd. Vervolgens moet aan deze kaart een goede op-

meting ten grondslag gelegen hebben. Ondanks enige topografische onvolkomenheden, waaronder de vele siertuinen achter de bebouwing in de binnenstad gerekend mogen worden, geeft de plattegrond een zeer goed beeld van Schoonhoven omstreeks het midden van 17e eeuw. Deze kaart is tevens de fraaiste in de hier genoemde reeks van stadsplattegronden.

Litt. B. van 't Hoff, Blaeu's stedenatlas van de Ver. Nederlanden, in Tijdschrift voor Geschiedenis 60 (1947-1948), p. 406-410.

J. C. Visser, De plattegrond van Schoonhoven in het stedenboek van Blaeu, in Tijdschrift v.h. Kon. Aard. Genootschap 11 80 (1963), p. 5-8.

*5. Kaart in de Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden,
uitg. I. Tirion, dl. V, 1744*

Afm. 17 × 21 cm; oost boven; schaal ca. 1 : 6500.

Het kaartje vermeldt het jaartal 1743. De tekening, die hieraan ten grondslag heeft gelegen, zal vervaardigd zijn vóór 1732, daar de huisjes aan de Haven bij het koor van de kerk, die in het laatstgenoemde jaar werden afgebroken, nog staan aangegeven. Het stratenplan en de vestingwerken zijn met grote nauwkeurigheid weergegeven; in tegenstelling tot de oudere plattegronden is op deze kaart slechts de 'bijzondere' bebouwing in opstand getekend, de woon- en bedrijfsbebouwing is gearceerd.

Dezelfde kaart is in 1762 ongewijzigd herdrukt in de beschrijving van Schoonhoven door H. van Berkum (tegenover p. 366).

Lijst van geciteerde litteratuur

- BALEN, P. VAN, Middeleeuwsche landontginning in de omgeving van Gouda, II, De Krimpenerwaard, in *Oudheidkundige Kring 'Die Goude'*, 4e verz. bijdr. (1943), p. 27-40.
- BATAVIA DESOLATA CARMELITANA, (1757), uitg. P. Fr. C. de Boer O. Carm., in *Bijdr. voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 34-35 (1912-'13), waarvan 'Conventus Schoonhoviensis' in 35, p. 115-140.
- BENNEMA, J., Bodem- en zeespiegelbewegingen, in *Boor en Spade* 7 (1954) p. 1-96.
- BERGH, L. PH. C. VAN DEN, Nasporingen naar den oorsprong der stad Schoonhoven, in *Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidkunde*, nieuwe reeks 7 (1872), p. 247-253.
- BERKUM, H. VAN, Beschrijving der Stadt Schoonhoven, 1762.
- BLOK, D. P., Naamsveranderingen en modeverschijnselen in de middeleeuwse plaatsnaamgevingen in Utrecht en Holland benoorden de Lek, in *Med. Vereniging voor Naamkunde* 33 (1957) p. 17-26.
- BLOK, P. J., Geschiedenis eener Hollandsche stad, 4 dln., 1910-1918.
- BRUGMANS, H., De binnenvaart door Holland in de dertiende eeuw, in *Med. der Kon. Akademie van Wetenschappen*, afd. Lett. 54 serie B (1922), p. 85-98.
- BURKE, G. L., *The making of Dutch towns*, 1956.
- CRONE, G. C. E., *Nederlandsche binnenschepen*, 1944.
- DALEN, J. L. VAN, Geschiedenis van Dordrecht, 2 dln., 1931-1933.
- DILLEN, J. G. VAN, Summiere staat van de in 1622 in de provincie Holland gehouden volkstelling, in *Economisch Jaarboek* 21 (1940), p. 167-189.
- EDELMAN, C. H., Inleiding tot de bodemkunde van Nederland, 1950.
- EDELMAN, C. H., Over plaatsnamen met het bestanddeel 'woud' en hun betrekking tot de bodemgesteldheid, in *Boor en Spade* 7 (1954), p. 197-216.
- FOCKEMA ANDREAE, S. J., Stein, het ontstaan van een vrije hooge heerlijkheid op de grenzen van Holland en van hare bestuursorganen, in *Tijdschrift voor geschiedenis* 47 (1932), p. 396-431.
- FOCKEMA ANDREAE, S. J., Willem I, graaf van Holland 1203-1222 en de Hollandse hoogheemraden, 1954.
- FRUIN, R., De waarheid aangaande Allairt Beylinc, in *Verspreide Geschriften* 8 (1903), p. 202-240.
- GOSSES, I. H., De vorming van het graafschap Holland (1915), in *Verspreide Geschriften*, uitg. door F. Gosses en J. F. Niermeyer, 1946, p. 239-344.
- GROESBEEK, J. W., *Arkeliana Vetera*, in *De Ned. Leeuw* LX (1942), k. 121-131.
- GROESBEEK, J. W., De genealogie en de bouwgeschiedenis van het kasteel, in *Heemschut* 30 (1953), p. 67-69.
- GROESBEEK, J. W., De heren van Arkel, in *De Ned. Leeuw* LXXI (1954), k. 106-115, 172-181 en 202-217.
- GROOT, J. DE, Hoe kwam Gorinchem aan het geslacht Arkel, in *De Ned. Leeuw* LV (1937), k. 345-350.
- HEEL, O. F. M., DALM. VAN, Het klooster der reguliere Kanunniken te Den Hem bij Schoonhoven, in *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 69 (1950), p. 164-198.

- HOFSTEE, E. W. en A. W. VLAM, Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelvormen in Nederland, in Boor en Spade 5 (1952), p. 195-235.
- HOLLESTELLE, J., De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560, 1961.
- HOORN, G. VAN, IJsselstein, in Maandblad van 'Oud-Utrecht' 11 (1936), p. 4-5.
- JONG, O. J. DE, De reformatie te Culemborg, 1957.
- KAMPEN, H. C. A. VAN en H. KERSKEN HZN, Schepen die voorbij gaan, 1927.
- KETNER, F., De elect Jan van Nassau en zijn tijd, in Bijdr. voor de geschiedenis der Nederlanden 12 (1957), p. 1-25.
- LANGHE VAN WIJNGAARDEN, C. J. DE, Geschiedenis der Heeren en Beschrijving der Stad van Der Goude, 2 dln., 1813-1817.
- LINDEN, H. VAN DER, De Cope, 1955.
- LINDEN, M. P. VAN DER, De burggraven van Montfoort, 1957.
- LUGARD JR, G. J., Beschrijving van het Stadhuis te Schoonhoven, 1932.
- LUGARD JR, G. J., In 4 kwartier door Schoonhoven's historisch revier, 1938.
- MARIS, A. J., Bijdrage tot de geschiedenis van Montfoort, in Jaarboekje van 'Oud-Utrecht', 1953, p. 110-129.
- MOERMAN, H. J., Nederlandse plaatsnamen, 1956.
- MOLS, R., Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du xive au xvme siècle, 3 dln., 1954-1956.
- NIERMEYER, J. F., De wording van onze volkshuishouding, 1946.
- PETERI, W. B., Overheidsbemoeiingen met stedeboew tot aan den Vrede van Munster, 1913.
- RAMAER, J. C., De middelpunten van bewoning in Nederland voorheen en thans, in Tijdschrift van het Kon. Ned. Aard. Genootschap, 11 38 (1921), p. 1-38 en 174-215.
- SCHILFGAARDE, A. P. VAN, De kerken te Buren, in Gelre, Bijdr. en Meded., xxxiii (1930), p. 173-198.
- SCHÖNFELD, M., Nederlandse waternamen, 1955.
- SNELLER, Z. W., De Hollandsche korenhandel in het Sommegebied in de 15e eeuw, in Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidkunde, vi 2 (1925), p. 161-178.
- TELXEIRA DE MATTOS, L. F., De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland, dl. III, De waarden, afd 1, De Krimpenerwaard, 1927.
- TEMMINCK GROLL, C. L., De kerk van Maria ten Hemelopneming te Vianen, in Bull. Kon. Ned. Oudh. Bond, vi 10 (1957) k. 63-94.
- TERWEN, J. L., Het koningrijk der Nederlanden, 1862.
- UNGER, W. S., Nieuwe bijdrage tot de oudste Nederlandsche bevolkingsstatistiek, in De Economist, 67 (1918), p. 475-506.
- UYL, W. F. J. DEN, De Lopikerwaard, 2 dln., 1960-1963.
- VERMAST, P. G. F., De heeren van Goye, in De Ned. Leeuw, LXVI (1949) k. 259-313, 330-410 en 419-435; LXVII (1950), k. 165-177, 194-229 en 236-251; ook verschenen als overdruk met afzonderlijke paginering.
- VINK, T., De Lekstreek, 1926.
- VINK, T., De Rivierstreek, 1954.
- WALLER ZEPER, S. A., Jan van Henegouwen, 1914.
- WALVIS, J., Beschrijving der stad Gouda, 1714.
- WESTERINK, G., Doornspijk en Elburg, 1961.

Register

STADSGBIED VAN SCHOONHOVEN

agrarische bedrijven, 132, 134
 Appelstraat, 46, 69, 124, 125
 armhuis, 162
 arsenaal ('s-landsmagazijn'), 161

Babokkenstraat, 160
 Bagijnenbrug, 160
 Bagijnenstraat, 125, 158
 Beckevaartspoort (zie ook Kruispoort), 112,
 156, 180, 181
 Benschopsteeg, 125
 bierbrouwerijen, 93, 94, 132, 133
 Blauwe toren (muurtoren), 181
 Blauwetorenstraat, 125
 Boevensteeg, 124
 boomgaarden, 64, 90, 107, 137-139
 Botersloot, 41, 43-45, 47, 48, 100, 103
 Brede Kerkstraat, 125

Carmelietenstraat, 55, 112, 147, 157, 158
 Cellebroederklooster, 64, 161
 Cloostersteeg, 112, 158, 174
 Commanderie van de Duitse Orde, 88, 157
 Crommegrietentoren (muurtoren), 83

Dam, 9, 46, 64, 66, 79, 100, 102, 133, 142, 153,
 154, 167, 171, 172
 De Montignylaan, 126
 Diestenborch (muurtoren), 181
 doelen, 105, 106, 108, 109, 154, 155
 Doelenplein, 12, 46, 60
 Doelensteeg, 125
 Doelenstraat, 46

Elgersteeg, 125

Fonteinstraat, 125

gasthuis, 123, 162
 Gat van de Haven, 61, 62, 66, 124

gerechtsplaats, 86
 Goutsmystoren (muurtoren), 181
 grienden, 90
 Grutterstraat, 124, 125
 Gijsbert Helvoetsteeg, 124

Halve Maan, 61, 126
 Haven, 40, 46, 47, 53, 59-66, 68, 69, 73, 74,
 113, 123, 124, 128, 133, 135, 137, 141,
 142, 146, 147, 155, 156, 163, 164, 167-172,
 175, 176
 Haven no. 25, 146
 Haven no. 71, 142
 Haven no. 28, 145
 Haven no. 30, 145, 147
 Haven no. 78, 144
 Haven no. 80, 144, 145
 Haven no. 82, 144, 145, 147
 Havensloot, 38, 53, 66, 122, 151, 154, 158, 172,
 180, 181
 Havenstraat, 12, 46, 60, 61, 67, 83, 112, 122,
 124, 133, 134, 137, 147, 174, 175
 Havenstraatse Wal, 179
 Have(r)sloot, zie Havensloot
 Have(r)straat, zie Havenstraat
 Heilige-Geestturhuis, 163
 hennepsteelt, 90, 94, 133, 139
 Hofland, 6, 20, 21, 23, 39, 54, 154
 Hofland, poort bij het, 106
 Hofland, singel langs het, 108, 109
 Hofpoort, 106, 180
 Hoogedijk, 129, 138
 hophoven, 127, 138
 hopteelt, 90
 houttuinen, 135

jaarmarkten, 92

kapel van het Heilige Kruis, 41, 125, 156, 157
 Karmelietenklooster, 80, 87, 88, 123, 157, 158

kasteel (aan de Zevender), 9, 48-52, 55, 66,
78-81, 105-110, 129
kasteel (aan de Lek), 102, 103, 109, 110
Kat, 9
Katpoort (zie ook Vrouwepoort), 180
Kerkstraat, 45, 46, 124, 125, 142, 147
Kerkstraat (westelijk gedeelte van de Lopiker-
straat), 63, 113, 125
Kerkweg, 55, 90, 105, 111, 112, 127, 128, 138,
139
klooster van Sint-Agnes, 87, 107, 125, 158,
159
klooster van Sint-Elisabeth, 64, 87, 88, 100,
107, 154, 158-161
Kloosterwal, 112
Koestraat, 9, 12, 60-62, 66-68, 70, 74, 84, 112,
122, 124, 127, 133-135, 137, 141, 142,
147, 150, 154, 156-159, 174, 175
Korte Dam, 125
Korte Dijk, 46, 47, 53, 60, 67, 110, 113, 123,
124, 127, 133, 135, 137, 147, 162, 174, 178
Korte Koestraat, 124, 137, 141, 147
Korte Weistraat, 63, 123, 124
Kostersteeg, 125
Kruiskapel, zie kapel van het Heilige Kruis
Kruispoort (zie ook Beckevaartspoort), 112,
156, 157, 180
Kruisstraat, 125

lakenhal, 153
Lange Koestraat, 124
Langerakkerpoort (Willigerpoort), 110, 180
Lange Weistraat, 47, 60, 62, 63, 71, 124, 127,
133, 135, 137, 147, 163
leerlooiërijen, 134, 135
leprozenhuis, 37, 162, 163
Lollaardsteeg, 61, 126, 138, 161
Lommerdsteeg, 125
Lopikerpoort, 64, 113, 180
Lopikerstraat, 9, 39, 45, 46, 60, 63, 64, 66, 86,
112, 113, 139, 147, 173, 174
Lopikerstraat no. 2, 63, 144, 176
Lopikerstraat no. 34, 173
Lopikerstraat no. 54-54a, 140
Lopikerstraat no. 56, 140
Lopikerstraat no. 58, 140
lijnbanen, 94, 127, 134, 138

Marktveld (zie ook Plaats), 47, 57-60, 62-65,
106-108, 123, 173
meent, 47, 64, 65, 86, 126
Meent (straat), 55, 53, 64
Molenstraat, 133, 134, 137, 147, 157, 158

Monniksteeg, 112
muurtorens, 181, 182

Ned. Herv. kerk (zie ook parochiekerk), 9,
144
Nes, 9, 10, 12, 39, 60, 65, 85, 86, 112, 123,
124, 132-134, 137, 140, 147, 174, 175
Nesse, zie Willige-Langerak, Nesse
Nieuw Slijkenborch (muurtoren), 111
Nieuwstraat (Korte Weistraat), 63, 123
Nieuwstraat (westelijk gedeelte van de Lopi-
kerstraat), 63, 64, 113

oliemolens, 94, 133, 134
Op de Havenkant, 167
Opweg, 37, 55, 111, 127, 138, 139, 162, 163
Oranjestraat, 112, 125, 157, 158
Oude Haven, 9, 47, 61, 63-67, 70, 73, 74, 101,
124, 133-135, 146, 147, 159-161, 163, 164,
167-172
oude-mannenhuis, 161, 163
Oude Singel 38, 100, 103, 111, 127, 178
oude vrouwenhuis, 161

parochiekerk (St. Bartholomeus), 40, 87, 88,
155-157
Plaats (zie ook Marktveld), 58, 63, 113, 135,
137, 147, 160, 173, 174
Provenierstraat, 161

rosmolens, 133, 138
Rozensteeg, 159

Schapenstraat, 69, 125, 132, 158
Scheepmakershaven, 7, 154
Schelebrug, 8, 52, 86, 113
Schoenmakerssteeg, 124
school, 154
Schoolstraat, 125, 154
Schoonhoven (naam), 52
Schuttersteeg, 37, 74, 125
Servetstraat, 124, 125, 157
sluis in de Dam, 102, 171, 172
sluis bij de Langerakkerpoort, 101, 102, 171,
172
sluis bij de Vrouwepoort, 103
spinnerijen, 94, 134
stadhuis, 144, 152, 153, 173, 177
Stadhuisstraat, 55, 59, 124, 147
stadsbuitengrachten, 103, 104, 109, 178
stadskorenpakhuys, 153, 154
stadsmuren, 49, 104, 107, 108, 179, 180
stadspoorten, 180, 181

Steenstraat, 128
 Stenenbrug, 85, 171, 172, 176
 Stinkvliet, 52, 101, 159, 160

 Tol, 63, 123, 125, 135, 141, 146, 147
 Tol no. 9, 145, 146
 tolhuis, 154
 Twistraat, 124

 Uitdragersstraat, 124

 Varkensmarkt, 47, 60
 Veerpoort (Veerstalpoort) – vóór 1601 –, 180
 Veerpoort – sedert 1601 –, 7, 40
 Veldpoort, 106
 Velleblootstraat, 125
 Vellepoort, 125, 180
 Vellepoortstraat, 125
 Visbrug, 171
 visrokerijen, 94, 135
 vleeshal, 153
 Vlisterweg, 38
 Voorhaven (straat), 47, 53, 60, 62, 63, 83, 113,
 133, 137, 141, 146, 147
 Voorhaven (water), 47, 113

 Voorncamp, 20, 21, 39, 138
 Voornebrug, 20, 37, 38
 Vorne, 20, 21, 23-25, 38, 85
 Vornesloot, 20, 21, 44
 Vrouwepoort (Katpoort), 180, 181

 waag, 153
 Waagstraat, 154, 160
 waakhuis, 153
 Wal, 46
 wanthuis, 93, 153
 waterpoorten, 181
 weeshuis, 159
 Weistraat, zie Lange Weistraat
 Willigerpoort (zie ook Langerakkerpoort),
 180
 Willigersteeg, 126
 wind(koren)molens, 80, 82, 86, 108, 127, 129,
 137-139
 wijngaarden, 139

 Zevender, 8, 9, 22, 39, 45, 47, 53, 65, 67, 70,
 88, 101, 102, 106, 172, 181
 zilverindustrie, 94

BUITEN SCHOONHOVEN

Alblaserdam, 90
 Alblaserwaard, 4, 12, 15, 27
 Alkmaar, 84, 164, 166
 Ameide, 92
 Ammerstol, 26, 28, 40, 81
 Amsterdam, 130, 163, 167
 Asperen, 27, 90, 118, 130, 151, 178

 Beneden Haastrecht, polder, 13
 Benschop, 18, 23, 25
 Bergambacht, 18, 19, 21-23, 27-29, 33, 65, 70,
 89, 90, 93, 128
 –, dorp, 5, 17, 30
 –, kasteel, 50
 –, parochie, 28, 40, 88
 –, Bachtenaar, 44
 –, Benedenberg, 23
 –, Benedenbergse Huisweg, 22
 –, Bergvliet, 44, 92
 –, Bovenberg, 23, 29, 33, 34, 44
 –, Bovenbergse Huisweg, 22

 –, Nes, 6, 10
 Bolsward, 166
 Bonrepas, 19, 24, 27-29, 34, 36, 40, 44, 89, 90,
 103
 Brandwijk, 90
 Buren, 121, 122, 130

 Cabauw, 18-20, 23, 28, 30, 31, 34, 36, 42, 45,
 89
 –, Broecdijk, 45
 Culemborg, 35, 118, 130, 146, 151, 178, 182
 –, kasteel, 52
 –, meent, 64

 Delft, 35, 94, 130, 163, 164, 166, 173, 178
 Dordrecht, 41, 79, 91-93, 104, 130, 169
 Dorestad, 8

 Edam, 166
 Eiteren, 15
 Elburg, 118, 134, 141
 Erichem, 121

Gelkenes, 6, 10, 90
 Giessen, 90
 Goes, 78
 Gorinchem, 27, 31, 35, 46, 47, 62, 68, 72, 77,
 97, 98, 130, 133, 149-151
 -, meent, 64
 Gouda, 46, 47, 59, 62, 68, 78, 79, 81, 82, 91,
 94, 123, 130, 133, 141-143, 149-151, 163,
 164, 169, 170, 172, 173, 178, 182, 183
 Goudriaan, 90
 Groot-Ammers, 28, 90, 92

Haarlem, 35, 130, 157
 Haastrecht, 11, 16, 18, 23-26, 28, 29, 31,
 40-42, 44, 70, 71, 78, 91
 Heeraartsberg, zie Bergambacht
 Heeswijk, 16
 Hem, Den, 44, 138
 -, klooster St. Michiel, 38, 87, 88, 127
 Heukelum, 27, 130, 178
 Heusden, 81
 Hollandse IJssel, 4, 8, 11, 18, 20, 43, 71, 101
 Hoorn, 84

Jaarsveld, 101-103
 Jaarsvelderkapel, 15

Kampen, 166
 Krimpen, 15
 Krimpenerwaard, 4, 5, 11, 12, 14-16, 19, 27,
 48, 170
 Krommenie, 78

Lake en Isla (gouw), 16
 Langerak, 7, 28
 Leerdam, 114, 115, 117, 118, 123, 129, 130,
 178
 -, kasteel, 114
 Leeuwarden, 166
 Leiden, 94, 99, 130, 163, 166, 167, 175
 Lek, 4, 6-8, 18, 39, 41, 43, 45, 48, 53, 91, 101
 Lekkerkerk, 15, 19, 23, 28, 93
 Lexmond, 92, 118
 Lopik, 8, 18, 19, 23-26, 28-30, 36, 40, 42, 44,
 78, 93, 101, 102
 -, Grote Kerkvliet, 25, 170
 Lopikerkapel, 92
 Lopikervaart (zie ook Zevender), 7-9, 18, 42,
 102
 Lopikerwaard, 4, 5, 11, 14-16, 19, 27
 -, Lekdijk, 45, 47-49, 55, 101

Montfoort, 15, 35, 68, 107, 115-118, 129, 130,
 178, 182, 183
 -, Hofland, 68, 115, 116
 -, kasteel, 49, 51, 107, 115, 117

Nieuwpoort, 28, 32, 35, 52, 62, 68, 69, 72, 91,
 130, 164, 168, 176
 -, meent, 64, 65
 Noordwijk, 78
 Noord-Zevender, 18, 20, 21, 23-29, 31, 34, 44,
 78, 89
 Noordzevenderwetering, 20, 25, 44

Ouderkerk aan de IJssel, 15
 Oudewater, 90, 91, 98, 130, 149, 150, 166,
 170, 182, 183

Polsbroek, 18, 19, 24, 25, 27-29, 40, 71
 -, dorp, 30

Rotterdam, 47, 130
 Rijnsburg, 166, 168

Stein, 78, 90
 Stolwijk, 18, 28, 29, 33, 40, 70, 81, 90, 93
 -, dorp, 17, 30

Texel, 78
 Tholen, 78

Utrecht (stad), 41, 110

Vianen, 90, 118-121, 129, 130, 182
 -, kasteel, 52, 118, 120, 121
 Vlist, 13, 16, 18, 19, 24, 27-29, 40, 42, 71, 78,
 89, 103
 Vlist, de, 5, 11, 18-21, 23-27, 38, 41, 42, 44,
 53, 85, 100
 -, hoge boezem, 13, 24
 Voor-Zevender, zie Zevender
 Vijfherenlanden, 12, 15, 26
 Vijfhoeven, 8, 20
 Vijftienhoeven, zie Noord-Zevender

Westzaan, 78
 Willige-Langerak, 6, 7, 11, 18, 20-23, 28, 30,
 34, 42, 45, 78, 89
 -, dorp, 30
 -, parochie, 28, 40, 87, 88
 -, Broedijkerwetering, 23
 -, Nesse, 10, 20, 24, 30, 34, 55, 61, 126, 127
 -, Oude Sidewende, 23, 24

Woerden, 98, 130, 149, 150

Woudrichem, 84

Wijk aan Zee, 78

Wijk bij Duurstede, 146

IJsselstein, 15, 117, 118, 129, 130, 169, 178

Zevender, de, 8, 9, 18, 22, 23, 29, 44, 45, 47,

70, 71, 100, 101, 103, 105, 106

Zuidbroek, 19, 28

Zuid-Zevender (zie ook Cabauw), 28, 45

-, Geer, 34

Zwolle, 166

VERANTWOORDING

De titelplaat werd vervaardigd naar een foto van het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, afbeelding 2 naar een foto van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Voorburg; voor de figuren 8 t/m 10 is gebruik gemaakt van opmetingen van de Sectie Stedebouwkunde, Afdeling der Bouwkunde van de Technische Hogeschool te Delft, voor de figuren 3 t/m 7, 11 en 13 van schetskaarten op schaal 1:10.000, uitgave van de Topografische Dienst te Delft 1956-1960. Tekenwerk: G. Drinkwaard te Delft.

STELLINGEN

I

Bij de aanleg van verdedigingswerken in de stadjes in de Lekstreek gedurende de veertiende eeuw is rekening gehouden met een stratenplan voor de binnen de versterkingen te trekken nog onbebouwde gronden.

II

De in de stedelijke nederzettingen in de Lekstreek te onderkennen bebouwing langs evenwijdige of nagenoeg evenwijdige straten kan gezien worden als een verstedelijkte vorm van de uit de wijze van ontginnen voortgekomen lintbebouwing langs de vaarten en wegen in dit gebied.

III

Ten onrechte heeft Niermeyer aan het onderscheid in de rekening van de rentmeester van Noord-Holland uit 1317 tussen 'die hofstede hure van Delf binder port' en 'die hofstede hure binnen Delf opt marctveld' de conclusie verbonden, dat de stadsmuur langs de oostzijde van de Markt en langs de Burgwal (denkelijk) eerst na 1317 tot stand gekomen is.

(J. F. Niermeyer, Delft en Delfland, Leiden 1944, p. 77.)

IV

De aantallen haardsteden, die vermeld worden in de op het graafschap Holland betrekking hebbende Enquête van 1494 en Informatie van 1514 zijn voor het schatten van de inwonertallen van de steden en dorpen in Holland ondeugdelijk.

V

Een aanwijzing tot beschermd stads- of dorpsgezicht op grond van artikel 20 van de Monumentenwet zal ten aanzien van het behoud van het oude stads- en dorpschoon slechts effect kunnen hebben, indien binnen een als zodanig aan te wijzen gebied een relatief groot aantal panden tot beschermd monument wordt verklaard.

VI

Het feit, dat vele oude stadskernen hun samenhang verliezen, is niet zo zeer het gevolg van het *aantal* van de incidentele vernieuwingen in deze kernen, doch van de *aard* hiervan.

(Verg. voor een tegengestelde opvatting: C. L. Temminck Groll, *Middeleeuwse stenen huizen in Utrecht, 's-Gravenhage*, 1963, p. 137).

VII

In de taken, die de architect en de stedenbouwkundige in de huidige praktijk van het bouwen zijn toebedeeld, komt de nauwe relatie tussen de architectuur en de stedenbouw onvoldoende tot zijn recht.

VIII

Alvorens te onderzoeken, in hoeverre in het verleden andere dan rationele overwegingen tot een stedenbouwkundige conceptie hebben geleid, is het noodzakelijk een inzicht te verkrijgen in de zuiver rationele factoren, die ter zake mede bepalend zijn geweest.

IX

De veronderstelling van Van 't Hoff, dat de 16e eeuwse geograaf Jacob van Deventer bij het vervaardigen van zijn stadsplattegronden, de verschillende steden bezocht zou hebben in de volgorde, waarin de kaarten zijn opgenomen in het z.g. net-exemplaar van de atlas in Madrid, wordt weerlegd door gegevens, die hieromtrent aan de z.g. minuutplans kunnen worden ontleend.

(B. van 't Hoff, *Jacob van Deventer, keizerlijk-koninklijk geograaf, 's-Gravenhage*, 1953, p. 19.)

Voor het verkrijgen van een juist inzicht in de topografie van de middeleeuwse stad is oudheidkundig bodemonderzoek onontbeerlijk. De reeds voor vele oude stadskernen opgestelde saneringsplannen openen voor dit facet van het historische stadsonderzoek nieuwe mogelijkheden.

Figuur 12 – De stad Schoonhoven in het midden van de 16e eeuw, afgebeeld op het kadastrale minuutplan (1825), schaal 1:5000.

1. Stadhuis	6. Doelen	11. St. Agnesklooster
2. Waag	7. St. Bartholomeuskerk	12. St. Elisabethklooster
3. Stadskorenpakhuys	8. Kapel van het Heilige Kruis	13. Cellebroederklooster
4. School	9. Commanderie van de Duitse Orde	14. Gasthuis
5. Tolhuis	10. Karmelietenklooster	15. Leprozenhuis
A. Lieve-Vrouwepoort	D. Lopikerpoort	G. Diestenborch
B. Beckevaarts- of Kruis-
poort tot 1673	E. Williger- of Lange-
rakkerpoort	H. Nieuw Slijkenborch
C. Hofpoort	F. Veerpoort tot 1601	J. Kruispoort na 1673
		K. Veerpoort na 1601

Figuur 11 – Schetskaartje van Schoonhoven, schaal 1:10.000.

A – Appelstraat	K ₃ – Koestraat	S ₂ – Schelebrug
B – Babokkenstraat	KD – Korte Dijk	S ₃ – Schutterssteeg
BH – Bovenbergse Huisweg	KW – Korte Weistraat	S ₄ – Servetstraat
C – Carmelietenstraat	L – Lopikerstraat	S ₅ – Stadhuisstraat
D – Dam	LW – Lange Weistraat	S ₆ – Stenenbrug
D ₁ – Doelenplein	M – Meent	T – Tol
D ₂ – Doelenstraat	M ₁ – Molenstraat	U – Uitdragersstraat
F – Fonteinstraat	M ₂ – De Montignylaan	V – Varkensmarkt
G – Grutterstraat	N – Nes	V ₁ – Velleblootstraat
H – Haven	O – Opweg	V ₂ – Visbrug
H ₁ – Havenstraat	O ₁ – Oranjestraat	V ₃ – Voorhaven
HM – Halve Maan	OH – Oude Haven	V ₄ – Voornebrug
HW – Havenstraatse Wal	OS – Oude Singel	V ₅ – Voorncamp
K – Kerkstraat	P – Populierenlaan	V ₆ – Vornesloot
K ₁ – Kerkweg	S – Schapenstraat	w – Waagstraat
K ₂ – Kloosterwal	S ₁ – Scheepmakershaven	w ₁ – Wal

Figuur 13 - Schetsmatige kaart van het Vlistgebied, schaal 1:50.000.

----- gemeentelijke grenzen (1959)

-.-.-.-.- grens tussen de provincies Zuid-Holland en Utrecht.

N.B. Ten behoeve een goed leesbaar kaartbeeld is het patroon van de verkaveling vereenvoudigd; voorts is slechts in de nederzettingskernen bebouwing aangegeven. In de gemeente Bergambacht zijn tevens de niet meer ter plaatse bekende namen van de tiendblokken aangegeven, die in hoofdstuk II worden genoemd.

